

QARABAĞ DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH VII

BAKI — 2008

QARABAĞ AZADLIQ TƏŞKİLATI

**"QARABAĞ
DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH"**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

90 illiyinə həsr olunmuş

7-ci elmi-əməli konfransının

M A T E R İ A L L A R I

Redaksiya heyəti: *fəlsəfə elmləri doktoru Əli Abasov,*
tarix elmləri doktoru Qasım Hacıyev,
tarix elmləri doktoru Kərim Şükürov,
tarix elmləri namizədi Firdovsiyyə Əhmədova,
tarix elmləri namizədi Boran Əzizli,
Pənah Hüseyn, Novruz Novruzbəyli,
Şamil Mehdi.

QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). "Qarabağ dünən, bu gün və sabah".
7-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. Bakı, Qanun, 2008,
264 səh.

Buraxılış Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi ilə əlaqədar 2008-ci il mayın 22-də keçirilən "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 7-ci elmi-əməli konfransının məruzə və çıxışlarının materiallarını əhatə edir.

This edition covers theses of lectures and speeches of scientific-practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", which was held on May 22, 2008, concerning to settlement of Azerbaijan-Armenia war.

Q 1500005104 sifarişli – 08
AB 022051

Az2

REDAKSİYADAN

Bu nəşrdə "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" mövzusunda 7-ci elmi-əmali konfransının Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və onun birbaşa təcavüzü nəticəsində yaranmış Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin müxtəlif cəhətlərinə həsr olunan materialları toplanmışdır.

Qarabağ Azadlıq Təşkilatının təşəbbüsü ilə 2008-ci il 22 mayda Bakı şəhərində keçirilən bu konfransın da məqsədi Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin yaranmasının kökləri və həlli perspektivləri haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaqdan, həmçinin bu taleyüklü problemə dair ədalətli və reallığa uyğun ümumi mövqe formalaşdırmaqdan ibarətdir.

FROM EDITORIAL

These of reports of the 7th scientific-practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", dedicated to Azerbaijan-Armenia war, arising from territorial claim and realizing aggression to Azerbaijan by Armenia, were published in this edition.

This conference is held on initiative of Organization of Karabakh Liberation on May 22, 2008 has a goal to inform international public opinion about the root of origin and perspectives of settlement of Azerbaijan-Armenia conflict and also to form common, fair and real position on this vital problem.

ОТ РЕДАКЦИИ

В этом издании опубликованы материалы докладов 7-ой научно-практической конференции "Карабах вчера, сегодня и завтра", посвященной Азербайджано-армянской войне, возникшей в результате территориальных претензий Армении к Азербайджану и ее прямой агрессии.

Конференция, проводимая по инициативе Организации Освобождения Карабаха в городе Баку 22 мая 2008 года, преследует своей целью информирование международной общественности о корнях возникновения и перспективах разрешения Азербайджано-армянского конфликта, а также формирование общей, справедливой и реалистичной позиции по этой жизненно важной проблеме.

Akif Aşırılı

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QARABAĞ HƏRƏKATI
(1918-ci il dövrü mətbuatının materialları əsasında)

1918-ci ildə Azərbaycanda, məxsusi olaraq onun paytaxtı Bakıda, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ kimi bölgələrdə olduqca mürəkkəb, ziddiyətli və çox şərəfli tarixi proseslər baş verib. Bu zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində böyük ictimai-siyasi hadisələr cərəyan etdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı və çox keçmədi ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, Rusiya, Almaniya, Türkiyə və İngiltərə arasındakı gərgin hərbi-siyasi vəziyyətin nəticəsində üç respublikanı bir araya gətirən seym parçalandı. Gürcüstanın ardınca öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası istiqlal bəyannaməsi imzaladı. Belə bir vəziyyətdə bu yenicə doğulan cümhuriyyəti "bəşikdə məhv etmək üçün" Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Qırmızı Ordu Milli Qüvvələrin mərkəzi olan Gəncəyə Andranikin dəstələri isə Qarabağa hücumla başladı. M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, çətin durumdan milləti qurtaracaq yeganə qüvvə Türkiyə idi. Azərbaycan milli hökumətinin Osmanlı dövləti ilə bağladığı 4 iyun 1918-ci il müqaviləsinə əsasən Azərbaycanı bolşevik-erməni birləşmələrindən xilas etmək üçün Qafqaz İslam Ordusu formalaşdırıldı. Çoxsaylı türk ordusu heyətindən, Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrindən və könüllü-

lərdən təşkil olunan Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin may ayından noyabr ayının ortalarında tək Bakı uğrunda deyil, Azərbaycanın bütövlüyünün təmini üçün mübarizə aparmalı oldu. Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatı da bu tarixi dövrün ən şanlı, unudulmaz səhifəsi kimi tədqiq edilməli, bu gün işğal altında olan Qarabağ torpaqlarının hərbi yolla geri alınması üçün mübarizə dərsi olmalı, hərətfəfli tədqiq olunaraq gənc nəsələ çatdırılmalıdır.

1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də Bakını ingilis-daşnak qoşunlarından təmizləyərək Azərbaycan Milli hökumətini paytaxta köçürən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın qarşısında ən mühüm vəzifə Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qanlı olayların qarşısını alıb, Azərbaycanın bütövlüyünü təmin etmək idi. Azərbaycanın milli hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçəndən az sonra Andranikin Qarabağda, Zəngəzurdə müsəlmanlara qarşı terror həyata keçirdiyi, qanlı hadisələr törətdiyi, kəndləri talan edib, qocalara, uşaqlara, qadınlara aman vermədiyi barədə xəbərlər alırdı. Baş nazir Fətəli Xan Xoyski bu barədə dekabr ayında Milli Şurada etdiyi çıxışında deyirdi: "Hələ iyun ayında Andranik başına bir dəstə çete yığıb İrəvan Quberniyasından Gəncə quberniyasının hüduduna keçdi. O vaxt Azərbaycan hökuməti Gəncədə ikən erməni hökumətinə müraciət etdi ki, Andranik sizin tərəfinizdən iş görür, yoxsa bu hərəkatlər öz təşəbbüsüdürmü və onun qoşunları erməni hökumətinə tabedir mi? Erməni hökuməti cavab verdi ki, Andranikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur". Fətəli Xan Xoyskinin söylədiyi bu sözlər Ararat respublikasının Azərbaycan hökumətinin etiraz notasına verdiyi cavab məktubunda da öz əksini tapmışdı. Elan etdikləri Ararat respublikasının ərazilərinin Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına genişləndirmək istəyən erməni liderlərinə Bakı Xalq Komissarları Soveti sədri

S.Şaumyan da yardım edir, "Ararat"çılara "ayı xidməti" göstərirdi. "Bakinskiy raboçi" qəzetinin 20 iyul 1918-ci il sayında çap olunan S.Şaumyanın Culfaya "xalq qəhrəmanı" Andranikə ünvanladığı məktubda deyilirdi: "Sizin teleqramı aldım. Bütün mətni Moskva-ya, Mərkəzi Komitəyə bildirdim. Mən şəxsən sizi, həqiqi milli qəhrəmanı təbrik edəyəm. Sizin bayrağınız altında vuruşan bütün qəhrəman əsgərlərə və zəhmətkeş sakinlərə salam söyləyəyəm".

Bakıda Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan sol yönümlü "Hümmət" qəzeti Batum konfransında iştirak edən Xosrov bəy Sultano-
vun Tiflis qəzetlərinə verdiyi müsahibəsini çap edərək Qarabağ türklərinin acınacaqlı taleyinə toxunurdu. Sözügedən müsahibədə X.Sultanov müsəlman olan yerlərdə ermənilərin törətdikləri qırğınların qarşısını almaq üçün Türkiyə hökumətindən kömək istədiklərini dilə gətirirdi.

"Znamya truda" qəzeti 10 dekabr 1918-ci il tarixində Andranikin "Qarabağ hadisələri" adlı məktubunu çap etmişdi. Erməni qatillərinə başçılıq edən Andranik 6 min nəfərlik qoşunun Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafındakı 4 erməni batalyonundan təşkil olunduğunu, sonradan isə onun çağırışı ilə bu silahlı birləşmələrə türkiyəli ermənilərin də qoşulduğunu yazır.

Cənubi Azərbaycanda türklərə qarşı törətdiyi qətliaamları xatırladan Andranik bu bölgəyə onlardan 9 gün əvvəl türk qoşunlarının gəldiyini ərz edərək xatırlayır: "İyunun 20-də döyüşlər oldu, şəhərin bir hissəsini əlimizdə saxlaya bildik. Axşama doğru isə türklərin əlavə qüvvələri döyüşlərə atıldıqdan sonra geri çəkilməli olduq. 70 nəfər itkimiz oldu, bir o qədər də itkin düşdü".

Cənubi Azərbaycan uğursuzluğundan sonra Naxçıvana doğru geri çəkilərək əlavə hərbi qüvvələr formalaşdırıb Azərbaycan kəndlərini talan edən ermənilər türk qoşunlarının 11-ci Qafqaz diviziyası ilə

qarşılaşmalı oldu və 1918-ci il 20 iyulda məğlub olaraq Qarabağ istiqamətində hərəkət etdilər. Andranik Qarabağa doğru hərəkətini və işğalçılıq niyyətlərini belə açıqlayırdı: "Culfaya qayıdaraq Qarabağa doğru istiqamətləndik. Yol boyunca Yaylıca adlı tatar kəndini ələ keçirdik. Bu kəndin silahlıların müqavimətini qırıb iki top, xeyli sayda silah-sursat ələ keçirdik. Qarabağa doğru hərəkət çətinləşirdi".

İşğalçılıq niyyətlərini qanlı olaylarla həyata keçirən Andranik qısa müddət ərzində buradakı erməniləri Azərbaycan türklərinə qarşı təşkilatlandırır, yerli camaata hücum planları hazırlayırdı. Onun məqsədi erməniləri kütləvi halda Azərbaycan türklərinin üzərinə qaldırmaqdan ibarət idi. Onun bütün cəhdləri Qarabağda türkləri yox edib, bölgəni tam şəkildə ermənilərin hakimiyyətinə tabe etdirmək mahiyyəti daşıyırdı. Andranik öz məqaləsində etiraf edir ki, bu bölgəni nəzarətsiz və təhlükəsiz gördüyündən türkiyəli erməni qaçqınlarını orada yerləşdirib yeni erməni dövləti qurmaq niyyətində olub. Ona görə də ətraf bölgələrdə olan erməniləri erməniçilik ideologiyası ətrafında cəm edib nizami qoşun hissələri yaratmışdı. Plana görə, bu qüvvələri Xankəndinə toplayıb, bir müddətdən sonra müsəlmanlara qarşı genişmiqyaslı hücum əməliyyatı keçirməli idi. Vəziyyətin çətinliyini görən yerli müsəlman qüvvələri, kiçik könüllü müdafiə dəstələri və regional "Müdafiəyi millət" partiyasının nümayəndələri ermənilərin ümumi hücumuna qarşı səfərbərlik elan edib milis təşkilatı qurmağa başladılar. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın əmri ilə Qarabağ məntəqə komandiri təyin olunan İsmayıl Haqqı bəy bölgədəki müsəlman əhalisinin maddi və mənəvi qüvvəsinin yetərinə olmasına baxmayaraq tərəflər arasında vəziyyətin kəskin hal alacağı dönməndə imkanlardan maksimum istifadə edəcəyini düşünürdü. İsmayıl Haqqı bəy Qarabağda yerli əhalinin müqavimət əzmini yüksəltmək, onların kömək-

siz olmadığımı təlqin etmək üçün kiçik türk hərbi hissələrindən ibarət bir qrupun bölgəyə göndərilməsini komandandan xahiş etmişdi.

Avqustun sonlarına doğru Andranikin quldur dəstələri və onların imkanlarını birləşdirən Qarabağın erməni hərbi birləşmələri yerli əhaliyə qarşı basqın və təcavüzlərini artırdılar. Onlar müsəlman kəndlərinə hücum edir, qətliamlar törədir, əhalinin əmlakını, mal-qarasını aparırdılar. Avqustun 20-də 60 nəfərlik kiçik erməni silahlıları Şuşa ətrafı kəndlərə qarşı təcavüzə keçmiş və yerli əhalinin bütün sürülərini aparmışdılar. Yerli milis qüvvələrinin köməyinə yetişən İzzət əfəndinin nəzarətində olan dəstələr erməni qruplarına qarşı mübarizə apararaq, basqının qarşısı almışdı. Ermənilərin məhz bu qarətçi hərbi hissələri sentyabrın 13-də Abdallar kəndinə hücum etmiş, kəndi ələ keçirmişdilər. Azsaylı yerli qüvvələr ermənilərin bu qəfil hücumunun qarşısını ala bilməmiş, müvəqqəti olaraq geri çəkilmişdi. Abdallar kəndini işğal edən ermənilər demək olar ki, bütün evləri yandırmış, öz hücumlarını ətraf kəndlərə doğru istiqamətləndirdilər. Sisyan nahiyəsində də quldurluqla məşğul olan yaraqlılar bu ərazidə yaşayan Azərbaycan türklərini vahiməyə salaraq onları yurdlarından didərgin salmışdılar. Bu nahiyədə 5 türk kəndi tamamilə yandırılmış, qocalar saqqaları yolunaraq öldürülmüş, qadınların döşləri kəsilərək uşaqların əmcək əvəzi ağzlarına soxulmuş, insanı dəhşətə gətirən faciələr törədilmişdi.

Belə bir vəziyyətdə Qarabağ məntəqəsinin komandiri, polkovnik İsmayıl Haqqı bəy Azərbaycan milli hökumətindən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşadan Qarabağ hərəkətini tez başlamağı xahiş etmiş, əks halda ermənilərin bu bölgənin türk əhalisini bütünlüklə məhv edəcəyini bildirmişdi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı uğrunda döyüşləri xeyli müddət çəkdiyindən Qarabağ hərəkəti ləngidi. Yaranmış belə bir durumdan istifadə edən erməni

hərb birləşmələri Qarabağın əksər bölgələrində minlərlə insanı qətlə yetirmiş, kəndləri talan etmiş, qanlı olaylar törətmişdilər.

Erməni hərb birləşmələri Ağdam və Şuşa qalası arasında yerləşən Əsgəran keçidini nəzarətə altına alıb, Şuşa qalasına çəkilən 20 min Azərbaycan türkünün mühasirəyə almışdı. Mühasirə davam etdiyi üçün Şuşa qalasının vəziyyəti çox pisləşmiş və qalanın düşmənlər tərəfindən alınması asanlaşmışdı. Bu böhranlı günlərdə Nuru Paşa vaxt itirmədən Qarabağa qoşun yeridilməsini əmr etdi. Bakının azad olunmasından 3 gün sonra - sentyabrın 18-də polkovnik Cəmil Cahid bəy Qarabağ hərəkatını həyata keçirərək 1-ci Azərbaycan diviziyasına komandan təyin edildi. Bütün milli hərbi qüvvələr sentyabrın 23-dən etibarən Ağdama toplaşmağa başladı. Ağdama toplanan 1-ci Azərbaycan diviziyasının döyüş qabiliyyətini canlı qüvvələrlə təmin etmək üçün Nuru Paşa Qarayazı və ləzgi süvari alaylarını Yevlaxa, oradan isə Bərdəyə hərəkət etməsi əmrini verdi. Qarabağdan və ətraf bölgələrdən toplanan könüllü hərbi qüvvələr də 1-ci Azərbaycan diviziyasının tərkibinə qatıldı. Bakının işğaldan azad olunması üçün Bərdədən toplanan 200 atlı süvari alayı da Qarabağ azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarna çevrildi. Adları sadalanan bu hərbi dəstələr sentyabrın 25-dən etibarən Qarabağ ərazilərinə daxil olmağa başladılar. Hərbi əməliyyatlara bilavasitə rəhbərlik etmək üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa da oktyabr ayının 1-də Ağdama gəldi.

Bütün hərbi hazırlıqlar, düşməne qarşı kəşfiyyat işləri oktyabr ayının 6-da tamamlandı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandanı Cəmil Cahid bəy silahları təhvil verərək Azərbaycan milli hökumətinə tabe olmaları üçün ermənilərə ultimatum verdi. Erməni millətçi dairələri, Daşnaksütyunçu hərbi birləşmələr qurultay çağıraraq Cəmil Cahid bəyin ultimatumunu müzakirə etdilər və Azər-

baycan hökumətini tanımayacaqlarını bəyan etdilər. Ermənilərin qurultayda qəbul etdikləri qərarı 5 nəfər nümayəndə heyəti Ağdama, 1-ci Azərbaycan diviziyası komandanlığına çatdırdılar. Cəmil Cahid bəy bu qərarla tanışlıqdan sonra onu gətirən ermənilərdən üç nəfərini həbs etdirdi, ikisini isə buraxdıraraq onlara bildirdi ki, ermənilər ən qısa müddətdə təslim olmasalar, Şuşaya hücum başlayacaqdı. Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ komandanı Cəmil Cahidin növbəti ultimatumunu erməni Şurası oktyabrın 3-də çağırdıqları qurultayda yenidən müzakirə etdilər və yenə də erməni yalanı işə başladı. Onlar Azərbaycan hökumətini tanıdıqlarını bəyan edərək ancaq silahların təhvil verilməsinin əleyhinə olduqlarını bildirdilər. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan-türk ordusunun qarşısında bir yol qalırdı, hücum etmək və döyüşlərə başlamaq. Döyüşə hazırlıq vəziyyəti yenidən yoxlanıldıqdan sonra oktyabrın 4-də 1-ci Azərbaycan diviziyasının hərbi dəstələri Şuşaya doğru hərəkətə başladı. Andranik "Znamya-truda" qəzetində dərc etdiyi məktubda yazırdı ki, Qafqaz İslam Ordusunun Şuşaya hərəkəti zamanı o Yelizavetpoldan yeni erməni silahlıları və hərbi yük gözləyirdi.

Ordumuzun qarşısında isə ən mühüm məsələ Şuşa qalasına çatmaq üçün əvvəl Ağdamın cənubunda yerləşən Əsgəran keçidini düşmənlərdən təmizləmək idi. Andranikin və erməni milli Şurasının hərbi dəstələri ilə ordumuzun ilk qarşılaşması Əsgəran keçidi ətrafında oldu.

Əsgəranın təbii şəraitindən istifadə edən erməni hərbi birləşmələri bu ərazilərdə möhkəm müdafiə siperi çəkmişdilər. Üzbüz döyüşlərin çətin olduğu bu ərazilərdə əsgəri itkiyə yol verməmək üçün ordu komandanlığı taktiki gedişlər edərək düşməne bir neçə istiqamətdə zərbə planlarını həyata keçirdi və 2-ci Azərbaycan piyada alayı və bir süvari alayı Kəbik-Daşbaşı istiqamətinə göndəril-

di. Bir piyada alayı isə Ağbulağa tərəf hərəkət etdi. Bu qüvvələrin Əsgərana doğru müxtəlif istiqamətlərdən hərəkəti ermənilərin müqavimətini qırdı və onların geri çəkilməkdən başqa çarəsi qalmadı. Bununla da Şuşa yolunda əsas müqavimət aradan qaldırıldı.

Şuşa qalasına şərqdən və qərbdən təzyiqlənmək üçün hərbi birləşmələrimiz oktyabr ayının 8 və 9-da Xluflu istiqamətində hərəkət edib əsas strateji mövqedə qərarlaşdılar.

Qafqaz İslam Ordusu birliklərinin Şuşa qalası ətrafına gəlməsi Andraniki bərk qorxutmuşdu. Onun ingilislərin dəstəyi ilə bu qanlı olaylara girişdiyi, sadə ermənilərin və onun avantüraya uyduğu barəsində mətbuatda materiallar dərc edilirdi.

Ordunun Şuşaya doğru irəliləməsini "Azərbaycan" qəzeti izləyir, mütəmadi məlumatlar dərc edirdi. Qəzetin 1918-ci il 22(9) oktyabr tarixli sayında belə bir məlumat işıq üzünə çıxmışdı: "Şuşa dairəsində bizim hərbi hissələr Xankəndi mövqeyinə doğru irəliləyirlər. Qarabağ və Gəncə rayonlarında bütün ermənilər silahları təhvil verirlər".

Şuşa istiqamətində oktyabrın 6-dək davam edən döyüşlərdə bir zabit və 32 əsgər şəhid olmuş, 65 nəfər yaralanmış, 16 min güllə və 276 top mərmisi sərf edilmişdi. Ayın 7-də Şuşaya doğru istiqamətində irəliləyən əsas qüvvələr Xankəndinə doğru zəfər yürüşünü davam etdirdilər. Əsas qüvvələr hərəkət etdikcə arxada qalan yolun və məntəqənin mühafizəsi də təmin olunurdu. Bu məqsədlə bir piyada taboru Ağdamda saxlanıldı. Bir piyada taboruna isə Şuşa-Ağdam yolunun mühafizəsi işi tapşırıldı.

Bir böyük erməni dəstəsini də götürüb Şuşanın cənubuna çəkilən Andranik Zəngəzur istiqamətindən İrana keçməyə məcbur oldu. O, bu barədə öz məqaləsində yazır: "Artıq Şuşa ilə əlaqə kəsilmişdi. Daha sonra Şuşadan mənim yanıma nümayəndə heyəti gəldi. Erməni Milli Şurasının üzvlərinin dediyinə görə, artıq silahlılar şəhəri tərk

etmişdilər və kəndlərdə yerləşmişdilər. Eyni zamanda onlar Bakının alınmasının bütün ermənilərdə bədbinlik yaratdığını söyləyirdilər".

Şuşa qalasından mühasirədən, erməni zümlərindən yaxa qurtaran Azərbaycan türkləri xilaskar ordunu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Polkovnik Cəmil Cahid bəy bir neçə qərargah zabiti ilə birgə Şuşaya gəldi. "Azərbaycan" qəzeti 22 (9) oktyabr tarixli sayında qəhrəman ordunun Qarabağı erməni birləşmələrindən azad etməsini bu cür təsvir edirdi: "Qarabağdan alınan məlumata görə, bir qrup erməni daşnakının avantürasının qarşısı alınıb. Məlum olub ki, erməni əhalisinin Qarabağ hadisələrində heç bir iştirakı olmayıb. Erməni əhalisi bizim qoşunlarımızı duz-çörəklə qarşılayıb. Ermənilər Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edir və hakimiyyətin bütün göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Artıq onlar könüllü şəkildə silahlarını təhvil verməyə başlayıblar. Bir sözlə, həyat normal məcrasında davam edir. Əməksevər kəndli özünün dinc məşğuliyyətinə qayıdır".

Ermənilərin bölgədə oynadıqları vəhşiliklərə baxmayaraq polkovnik Cəmil Cahid bəy qarşındurmaları aradan qaldıraraq insanların yaşayışını normal məcraya salmaq üçün addımlar atdı, ermənilərlə ünsiyyət qurmaq üçün onları kilsəyə yığdı. Həmin yığıncaqda Cahid bəy söylədi: "Ermənilər indiyə qədər türklərə böyük müsibətlər vermişlər. Halbuki türklərin onlara tam bir vətəndaşlıq haqqı verməklərinin qarşılığında nankorluq etmələri, buna görə cəzalandırılmalarını yadınıza salın. Bu vəziyyətdə də ulu türk vicdanı sizi bir daha bağışladı".

Azərbaycan hökumətinin, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının milli azlıqlara, etnik qruplara Azərbaycan vətəndaşı kimi baxdığını, milli münasibətlərin normallaşdırıldığını gören ermənilər Qarabağda öz evlərində türk və Azərbaycan bayraqları asdılar. Şuşanın müsəlman zadəganları ordunun şərəfinə qonaqlıqlar təşkil et-

di, ziyafətlər verildi. Sonra Şuşa qalası önündəki meydanda rəsmi keçid oldu və bu mərasimdə erməni təmsilçiləri müsəlmanlarla barışaraq, hərbi paradı birgə izlədilər. Erməni və türk məhəllələrinə də asayiş təmin etmək üçün əsgərlər yerləşdirilmişdi.

Gürcüstanda nəşr olunan "Borba" qəzeti 1918-ci il 25 oktyabr tarixli sayında yazırdı ki, Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi Qarabağda döyüş əməliyyatlarını dayandırmaq üçün bir nümayəndə heyətinin Nuru Paşa ilə görüşəcəyini bəyan etmişdi. Bu nümayəndə heyətinin məqsədi Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında sülh missiyasını həyata keçirməkdən ibarət olacaqdı.

İstanbulda olan ermənilər isə Antanta təmsilçilərinə təsir edərək Qarabağda Qafqaz İslam Ordusunun Şuşaya doğru irəliləməsinə qarşısını almağı xahiş etmişdilər. Antanta təmsilçilərinin Tələt Paşa hökumətinin istefa verməsindən sonra yenidən hökumət quran Əhməd İzzət Paşa hökumətinə təzyiqlərinin nəticəsində ordunun Qarabağ hərəkəti dayandırıldı. Əhməd İzzət Paşanın oktyabrın 23-də göndərdiyi əmrə bu təsbit olunurdu. Qarabağdan türk əsgərlərinin geri çəkilməsi və Azərbaycanla Ermənistan arasındakı məsələlərin siyasi yolla həll olunması qərarlaşdırıldı. İstanbul ermənilərinin gətirdikləri dəlil ondan ibarət idi ki, türk ordusu Qarabağa girməyə, ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında heç bir qanlı toquşma olmayacaqdır. Ancaq tarix isə bu deyilənlərin əksini göstərdi. Türk ordusunun Mudros barışıqına əsasən Azərbaycanı tərk etməsindən sonra erməni silahlı birləşmələri Qarabağda qanlı olaylarını davam etdirdilər.

Erməni hərbi birləşmələrinə qarşı Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağda apardığı 1 aylıq mübarizə onu sübut edir ki, Azərbaycan və Türkiyənin hərbi birliyi 1918-ci ildə olduğu kimi hər zaman yalnız və yalnız qələbə vəd edir.

Akif Nağı

ERMƏNİLƏRİN İLK ƏRAZİ İDDİALARI VƏ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ

Rusiya hökuməti Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarında, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində, o cümlədən Bakıda, İrəvanda, Zəngəzurda, Qarabağda ermənilərin sayını artırmağa, onların hakim mövqeyini təmin etməyə çalışırdı. Bu siyasət onsuz da müstəmləkə əsarətində olan azərbaycanlıların gələcəkdə hər hansı müstəqillik meyllərinin qarşısının alınması və yerli əhalinin sıxışdırılıb çıxarılaraq yerində erməni-xristian bölgəsinin yaradılmasına yönəlmişdi. Ona görə də ermənilərin təşkilatlanması və silahlanmasına hərtərəfli yardım göstərilir, onların Azərbaycan türklərinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərinə dəstək verilir. XX əsrin əvvəllərində ermənilər ilk dəfə Azərbaycanın tarixi torpaqlarından yerli əhalini sıxışdırıb çıxartmağa başladılar. Bu məqsədlə ermənilərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən terror təşkilatları 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Zəngəzurda, Qarabağda və digər yerlərdə kütləvi qırğınlar törətdilər. 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlayan qırğınlar 1906-cı ilə qədər davam etdi. Bu qırğınlar nəticəsində 50 mindən artıq azərbaycanlı qətlə yetirildi, yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıldı. Təkcə Qarabağ və Zəngəzurda 200-dən artıq kənd yandırılıb məhv edilmişdi. Bu

kəndlərin yarından çoxu sonralar da dağıdılmış vəziyyətdə qaldı, az bir hissəsinə azərbaycanlılar qayıda bildilər, qalanlarında isə ermənilər məskunlaşdılar. Bu, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin davamlı şəkildə ələ keçirilməsi xətti idi. Ermənilər Şuşa şəhəri ilə bağlı xüsusi planlar qurur, azərbaycanlıları oradan tamamilə çıxarmaq istəyirdilər. Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin avqustunda Şuşada azərbaycanlıların yaşadıkları məhəllələrə hücumla keçdilər. Elə bir ciddi silahı olmayan azərbaycanlılar ermənilərin hücumlarını çətinliklə dəf edə bildilər. Bu hücum zamanı 100-ə qədər azərbaycanlı öldürüldü, 20-dək ev yandırıldı. Ermənilərin Şuşaya ikinci hücumu 1906-cı ilin yayında baş verdi. Beş gün davam edən döyüşlərdə ermənilər şəhəri ələ keçirə bilmədilər, lakin Şuşa böyük dağıntılara məruz qaldı. 1905-1906-cı il qırğınları zamanı ermənilər qismən öz məqsədlərinə nail oldular. Beləki, 100-ə qədər yaşayış məntəqəsini ələ keçirərək məskunlaşdılar, bəzi yaşayış məntəqələrində, o cümlədən, İrəvan və Bakıda azərbaycanlıların sayının azalmasına nail oldular. Bu azalma əhalinin bir hissəsinin qətlə yetirilməsi, bəzilərinin isə yeni qırğınlar təhlükəsi qarşısında köçüb getmələri ilə əldə olunmuşdu. Ermənilərin məkrli niyyətlərinin daha geniş miqyasda reallaşmasına Əhməd bəy Ağaoğlunun başçılığı altında "Difai" (Müdafiə) təşkilatının yaradılması mane oldu. 1905-ci ilin sonu-1906-cı ilin əvəlində az vaxt ərzində formalaşan "Difai" təşkilatı erməni silahlı dəstələrinin qarşısını ala, müqaviməti təşkil edə bildi. Ermənilər müvəqqəti geri çəkilərək təşkilatlarını gücləndirməyə, daha radikal təşkilatlar yaratmağa, dəstələrini daha geniş miqyasda silahlandırmağa, yeni hücumlara hazırlaşmağa başladılar. Azərbaycanlılar isə erməni hücumlarının bir daha təkrar olunacağına inanmayaraq arxayınlaşdılar, tələ-

sik yaranmış silahlı dəstələri ləğv etdilər, "Difai" təşkilatını buraxdılar və ermənilərlə əvvəlki xoş münasibətləri bərpa etdilər.

"Balkan böhranı"nın yaranması, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə erməni terror təşkilatları yenidən nəzərlərini Türkiyə ərazilərinə yönəltdilər. Onlar Türkiyədə pozuculuq fəaliyyətinə, silahlı qiyamlara, dinc əhaliyə qarşı qırğınlara başladılar. Ermənilər Türkiyənin içərilərində yeni hərəkata başlayarkən həm öz planlarını həyata keçirməyə, burada özlərinin "dövlət qurumu"nu yaratmağa çalışır, həm də Rusiya, İngiltərə, az sonra isə ABŞ-ın maraqlarına xidmət göstərirdilər. Erməni silahlı dəstələrinin "fəaliyyəti" nəticəsində 200 mindən artıq dinc əhali qətlə yetirildi, ölkənin bir sıra əyalətlərində gərgin qarşıdurma və vətəndaş itaətsizliyi vəziyyəti yarandı, mərkəzdən qaçma meyilləri gücləndi. Türkiyə hökuməti vəziyyətdən çıxış yolu olaraq 1915-ci ilin aprelində erməni silahlı dəstələri və terror təşkilatlarının, qızıqdırıcı fəaliyyətlə məşğul olan bəzi din xadimlərinin həbsi ilə, az sonra isə erməni əhalsinin ölkənin digər ərazilərinə köçürülməsi ilə bağlı qərarlar verməli oldu. Bu qətiyyətli addımlarla ermənilərin pozucu və xəyanatkar hərəkətlərinə son qoyuldu. Türkiyə hökumətinin qəti mövqeyi ilə üzleşən erməni terror təşkilatları öz niyyətlərinə nail ola bilmədilər. Onların qazandıqları saxta "erməni soyqırım"ı deyilən məsələ oldu. Bu məsələdən də bu günə qədər yararlanmağa çalışır, lakin ciddi nəticələrə nail ola bilmirlər. Ermənilərin saxta "soyqırım"ı dünyada tanıtdırmaq cəhdləri artıq bayağı təbliğat kompaniyasına çevrilmişdir və heç bir dövlət tərəfindən ciddi qarşılınmır. Son 40 il ərzində bu məsələ vaxtaşırı ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən gündəmə gətirilir, öləri maraqlar üçün istifadə olunur, sonra da yenidən unudulur. Xəstə erməni düşüncəsi hələ də bu həqiqəti dərk edib başa düşə

bilmir. Öz həyatında baş vermiş hər hansı kədərli hadisəni dünyanın ümumi istifadəsinə vermiş ikinci bir xalqı tarix tanımır.

Birinci dünya müharibəsinin sonlarına doğru erməni terror təşkilatları Cənubi Qafqazda və ilk növbədə Azərbaycanda yenidən fəallaşdılar. Rusiya imperiyasının dərin siyasi və iqtisadi böhran içərisində olması, hər yerdə, xüsusi ilə də ucqarlarda hərc-mərcliyin hökm sürməsi ermənilərin əl-qol açmasına, qanlı olaylar törətməsinə şərait yaradırdı. Rusiyada hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən siyasi qüvvələrin hamısı xristian amilini əsas götürərək ermənilərə siyasi və hərbi dəstək verirdilər. Yaxşı silahlanmış erməni terror təşkilatları bir sıra ərazilərdə, xüsusilə də Bakı, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvanda türk-müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxartmağa, həmin əraziləri nəzarətə götürməyə çalışırdılar. Məqsəd bu əraziləri dünya birliyinə guya erməni yaşayış məntəqələri kimi təqdim etmək idi. Onlar böyük dövlətlərin köməyi ilə həmin yerlərdə "erməni dövləti" yaratmaq ümidində idilər. Rusiya bolşevikləri Bakıda erməni daşnaklarına arxalanırdılar. 1917-ci ilin noyabr-dekabr aylarında burada bolşevik-daşnak ittifaqı yarandı. Bu ittifaqa V.Lenin tərəfindən Qafqaza fəvqəladə komissar kimi göndərilmiş S.Şaumyan rəhbərlik edirdi. Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin əvvəlində türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlara başladılar. Demək olar ki, heç bir silahı, mütəşəkkil qüvvəsi olmayan dinc əhali onlara ciddi müqavimət göstərə bilmirdi. Ermənilər bütün yerlərdə eyni taktikadan istifadə edirdilər. Türkiyədəki Amerika silahlı qüvvələrinin rəhbəri admiral Mark Bristol sonralar yazırdı: "Mən general Dro (erməni terror dəstələrindən birinin rəhbəri-müəllif) ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır,

sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməyən sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra işə kənd yandırılırdı. Müsəlmanlardan yaxa qurtarmaq üçün bütün bunlar sistemətik şəkildə həyata keçirilirdi". Vahid mərkəzdən idarə olunan erməni silahlı dəstələri hər yerdə eyni ssenarini həyata keçirir, eyni vəhşilikləri törədirdilər. 1917-ci ilin dekabrında Qafqazda döyüşən rus ordusu buraxıldı. Ermənilər dərhal bu vəziyyətdən istifadə edərək rus ordusunda qulluq edən həmsöylərindən ibarət 3 piyada diviziyası, bir süvari briqadası, habelə ərazi alayları yaratdılar. Azərbaycan türkləri Rusiya hakimiyyəti tərəfindən etibar edilib orduya çağırılmadıqlarına görə yaranmış şəraitdən istifadə edib öz silahlı qüvvələrini yarada bilmədilər. Nəticədə Azərbaycanın dinc əhalisi yalnız terror təşkilatları ilə deyil, həm də nizami erməni ordusu ilə üz-üzə qaldı.

Erməni silahlı dəstələri o vaxta qədərki ən böyük qırğınları 1918-ci ilin mart ayında törətdilər. 1918-ci il martın 18-də 20 minlik erməni-bolşevik silahlı qüvvələri Şamaxıya daxil oldular və dinc əhaliyə divan tutdular. Həmin ayın axırına qədər davam edən qırğın nəticəsində 12 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bakıda martın 30-dan aprelin 2-nə qədər erməni silahlıları tərəfindən aparılan soyqırım nəticəsində 18 min dinc əhali məhv edildi. Eyni vaxtda Quba qəzasına daxil olan quldurlar 3 minə yaxın qubalıni öldürdülər. Bir neçə gün ərzində erməni bolşevik terror dəstələri Bakıda, Şamaxıda, Qubada, İrəvanda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Qarabağda və digər yerlərdə 50 min nəfərdən artıq dinc əhalini qətlə yetirdilər. Ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar bununla kifayətlənmirdi. 1919-cu ilin avqust ayında Ermənistan hökuməti Qərb dövlətlərinin təzyiqləri qarşısında bəzi cinayətləri etiraf etməli oldu. Ermənistan hökuməti rəsmi bəya-

natla Andronik, Manukyan, Saakyan, Kaçaznuninin fəaliyyəti nəticəsində 1918-ci il ərzində Qafqazda 400 min nəfər azərbaycanlının, 120 min gürcünün, 15 min kürdün və 22 min ləzginin öldürülməsi faktını təsdiq edərək, müqəssirlərin cəzalandırılacağına dair öz üzərinə öhdəlik götürdü.

1918-ci ilin may ayında Cənubi Qafqazda Azərbaycan türkləri və gürcülərlə yanaşı ermənilər də öz müstəqilliklərini elan etdilər. Şərqdə ilk demokratik respublika yaratmış Azərbaycan xalqı müstəqil dövlətçiliyini möhkəmlətməklə yanaşı ermənilərin sonsuz ərazi iddialarını da dəf etməli oldu. Ermənilər öz müstəqilliklərini Tiflisdə elan etmişdilər, lakin müstəqil dövlət qurmaq üçün nə əraziləri, nə də siyasi mərkəzləri var idi. Nəyin bahasına olursa olsun Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq istəyən Antanta dövlətləri-İngiltərə, ABŞ, Fransa və digərlərinin təkidli xahişləri və təzyiqləri qarşısında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti güzəştə getməli oldu. Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) 29 may 1918-ci il tarixli qərarı ilə İrəvan şəhəri ətraf əraziləri ilə birlikdə öz dövlətlərini yaratmaq üçün ermənilərə verildi. Həmin qərarla bu xoşməramlı addımın müqabilində ermənilərin əsassız ərazi iddialarından imtina etməsi ilə bağlı şərt qoyulmuşdu. Erməni hökuməti də bu şərtlə razılaşmışdı. Az sonra Türkiyə hökuməti də həmin ərazilərdə erməni dövlətinin yaradılmasına öz razılığını verdi. Qədim Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti belə meydana gəldi. Həmin vaxt onun ərazisi 9 min kv.km., əhalisi isə 324 min nəfər idi. Ermənistan hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xoşməramlı addımına ermənisayağı minnətdarlıqla cavab verdi. Onlar bir neçə il ərzində qonşu Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini 30 min kv.km-ə çatdırdılar. 1918-1920-ci illərdə indi Ermənistan adlan-

dırılan ərazilərdən 565 min nəfər Azərbaycan türkü zorla deportasiya edildi. 1922-ci il məlumatlarına görə, həmin ərazilərdə yalnız 10 min nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Deportasiya edilmiş azərbaycanlıların bir hissəsi sonradan geri qayıda bildilər. Daşnakların hakimiyyətdə olduğu 2 il yarımliq dövr ərzində 489 min nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi, 157 kənd tamamilə, 67 kənd qismən azərbaycanlılardan "təmizləndi". Beləliklə, 1828-ci ildən başlayan proses 1920-ci ildə indi Ermənistan deyilən ərazilərdə 738 türk-müsəlman kəndindən yerli qədim əhalinin qovulması və həmin yaşayış məntəqələrinin tam erməniləşdirilməsi ilə yekunlaşdı. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan hökuməti ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları ilə kifayətlənmir, digər ərazilərə, o cümlədən Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzura iddialar irəli sürür, qoşun yeridirdi. 1918-ci ilin ortalarında erməni silahlı dəstələri Andronik, Dro, Njdenin başçılığı altında Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvana soxularaq kütləvi qırğınlar törətdilər. 1918-ci ilin martında 10 minlik erməni ordusu Naxçıvanın Düşün, Vənənd, Xanağa, Ağrı və digər kəndlərinin üzərinə hücumla keçdilər. Az sonra onlar Ordubad üzərinə yeridilər. Düşmən müqavimətlə rastlaşaraq geri çəkilməli oldu. Həmin vaxt onların Zəngəzura hücumları da uğursuzluqla nəticələndi. Andronikin quldur dəstələri 1918-ci ilin may-avqust aylarında irəliləyə bildilər. Onlar Sisyan bölgəsini ələ keçirdilər və Şuşaya yaxınlaşdılar. Zəngəzurun qəza rəisi 1918 -ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi hesabatda bildirdi ki, Andronikin quldur dəstələri tez-tez kəndlərə hücum edir, dinc əhalini qətlə yetirirlər. Azərbaycanlıların erməni quldurlarına qarşı mübarizəsinə yardım etmək məqsədi ilə Türkiyə hökuməti 1918-ci ilin payızında Qarabağa, o cümlədən Şuşaya 400, Xankəndinə 2 min nəfərlik hərbi

qüvvə göndərdi. Həmin dövrdə Qarabağda böyük dövlətlərin də maraqları kəşisirdi. 1918 -ci ilin dekabrında iki zirehli maşın və bir neçə bölükdən ibarət ingilis hərbi qüvvələri Şuşaya gəldi. Şuşada eyni zamanda ingilis hərbi missiyası yerləşdirilmişdi. Bir qədər sonra Şuşada "Yaxın Şərqlə Amerika Kəməyi Komitəsi"-nin də şöbəsi yaradıldı. Bu şöbə regionda Amerika təsirini gücləndirməyə çalışırdı. Erməni quldur dəstələrinin aramsız hücumları ilə yanaşı böyük dövlətlərin də Qarabağda hadisələrin gedişinə müdaxilə etmələri Azərbaycan hökumətinin işini daha da çətinləşdirdi. Bu şəraitdə Azərbaycan hökuməti düzgün qərar qəbul edərək ayrıca ərazi-inzibati vahid-Qarabağ general qubernatorluğu yaratdı. Bu qərar 1919-cu il yanvarın 29-da verildi və mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla general-qubernatorluğa Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları daxil edildi. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Xosrov bəy Sultanovun söyləri nəticəsində ermənilərin aramsız hücumlarının, terror aktlarının qarşısı alındı. Xosrov bəyin təşkil etdiyi müdafiə dəstələri erməniləri bir neçə istiqamətdə məğlubiyyətə uğrattılar və ermənilər Zəngəzura doğru geri çəkilməli oldular. Ermənistanın nizami ordusu və yerli ermənilərdən təşkil olunmuş dəstələr 1919-cu il ərzində Azərbaycanın hərbi hissələrinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşaraq heç bir nəticəyə nail ola bilmədilər. Azərbaycan ordusunun əsas hərbi qüvvələri Xankəndi, Şuşa, Xocalı, Əsgəran, Cəbrayıl, Ağdam və bir sıra digər yerlərdə yerləşdirilmişdi. Ermənilər vaxtaşırı hərbi hissələrin olmadığı yaşayış məntəqələrinə quldur basqınları edir, dinc əhalini qətlə yetirir, var-dövlətlərini talan edirdilər.

Azərbaycan hökumətinin daxildə və xaricdə apardığı uğurlu siyasət, həm hərbi, həm də diplomatiya sahələrində əldə etdiyi

nəticələr ermənilərin məkrli niyyətlərini həyata keçirməsinə imkan vermədi. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olduğunu nümayiş etdirdi. Dünya birliyi isə öz müstəqilliyini qorumağa qadir olan dövlətin iradəsi ilə hesablaşmalı oldu. 1920-ci il yanvarın 11-də dünyanın yeni xəritəsinin müəyyən edildiyi Paris sülh konfransında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, süveren hüquqları, müstəqilliyi tanındı. Ermənistanın əsassız iddialarının qurbanına çevrilmiş Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur dünya birliyi tərəfindən Azərbaycanın ayrılmaz əraziləri kimi tanındılar. Azərbaycanın qərb sərhədləri 2300 il əvvəl olduğu kimi yenə də indi Ermənistan deyilən ərazilərin mərkəzində yerləşən Göyçə gölünün üzərindən keçirdi.

1920-ci ilin əvvəlində ermənilər yenidən fəallaşdılar. Bu, birinci növbədə Sovet Rusiyasının regiona doğru irimiqyaslı yürüşlərinin bərpa edilməsi ilə bağlı idi. Rusiya Azərbaycanı, xüsusilə də Bakı neft rayonunu az vaxt ərzində ələ keçirmək niyyətlərini gizlətmirdi. Azərbaycan ciddi təhlükə qarşısında idi. Ermənistan hökuməti Rusiyanın yalnız Azərbaycan və Bakı nefti ilə kifayətlənəcəyinə ümid edərək yaranmış gərgin vəziyyətdən yararlanmaq qərarına gəldi və növbəti dəfə region xalqlarına qarşı xəyanət etdi. Rusiya və Ermənistan Azərbaycana qarşı eyni vaxta müharibəyə başlamaq haqda razılığa gəldilər. Bu razılışmaya əsasən Ermənistan silahlı qüvvələri 1920-ci il martın 22-də Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ istiqamətində işğalçı yürüşə başladılar. Eyni zamanda yerli ermənilər Şuşada silahlı qiyam təşkil etdilər. Qiyam tədricən digər ərazilərə də yayıldı. Qarabağ general-qubernatorluğunun hərbi qüvvələri Şuşada və digər yerlərdə qiyamı yatırdılar. Yalnız Əsgəran qalasını ermənilər ələ keçirə bildilər. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin bölgəyə daxil olması

ilə vəziyyət təhlükəli həddə çatırdı. Azərbaycan hökuməti erməni işğalını dəf etmək üçün 40 minlik silahlı qüvvələrinin 85-90%-ni Qarabağa göndərmək məcburiyyətində qaldı. Qarabağda bir ay ərzində davam edən qanlı döyüşlərdən sonra erməni işğalçıları tam məğlub edildi və Azərbaycanın sərhədlərindən kənara qovuldular. Lakin ermənilərin bu yürüşləri həm də Rusiyanın sifarişi ilə həyata keçirilmişdi. Rusiya qoşunları Azərbaycan Ordusunun əsas hissəsinin Qarabağda döyüşlərdə olmasından istifadə edərək 1920-ci il aprelin 27-də şimaldan Azərbaycan sərhədlərini keçdi, sürətlə Bakıya doğru irəlilədi və ertəsi gün Bakı XI Qırmızı Ordu tərəfindən zəbt edildi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Ариф Юнусов

**ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС ПО УРЕГУЛИРОВАНИЮ
КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В УСЛОВИЯХ
"НИ ВОЙНЫ, НИ МИРА"**

В советский период, под эгидой Москвы, по поводу карабахского конфликта велись не столько переговоры, сколько делались попытки умиротворить обе стороны. Естественно, все они оканчивались безрезультатно. Реально, переговорный процесс начался после обретения Азербайджаном и Арменией независимости. 30 января 1992 г. обе республики стали членами Совецания по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ, с декабря 1994 г. - Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе или, сокращенно, ОБСЕ) и появилась возможность участия в переговорном процессе этой международной организации. Как результат, 24 марта 1992 г. министры иностранных дел СБСЕ созвали конференцию по Нагорному Карабаху. Ее участниками стали Армения, Азербайджан, Беларусь, Чехия и Словакия, Франция, Германия, Италия, Россия, Швеция, Турция и США. Целью конференции было добиться прекращения огня и начать политические переговоры об окончательном статусе Нагорного Карабаха. Беларусь предложила свою столицу в качестве места для окон-

чательных переговоров, отсюда и возникли названия - "Минская конференция" и "Минская группа" (МГ). Местом предварительных переговоров стал Рим, а итальянец Марио Раффаэлли был первым председателем МГ ОБСЕ.

Правда, очень скоро выявились трения внутри этой международной организации. Россия рассматривала кавказский регион как зону своих особых интересов и претендовала на особый статус в МГ ОБСЕ. Именно благодаря посредничеству России, а не МГ, было заключено в 1994 г. соглашение о прекращении огня. Более того, в момент его заключения председатель МГ Жан Элиассон находился в регионе, и Азербайджан настаивал на его участии в переговорах. Однако этому воспротивилась Россия, и Элиассон не был приглашен. Такое унижение, естественно, наносило удар по престижу и авторитету СБСЕ (15). По этой причине вплоть до 1996 г. Минский процесс был для конфликтующих сторон не столько форумом для переговоров, сколько, по меткому замечанию Жирайра Либаридяна, являлся "форумом для пропаганды". Аморфность МГ ОБСЕ привела к тому, что конфликтующие стороны не раз обращались к посредничеству других стран. В частности, в мае 1992 г. такую роль попытался взять на себя Иран, но это первая и единственная попытка завершилась полным крахом.

Ситуация в переговорном процессе заметно изменилась с конца 1996 г., когда, с одной стороны, наметилось сотрудничество России с ОБСЕ, и в результате российский посредник получил пост постоянного сопредседателя МГ. С другой, после "нефтяных контрактов века" 1994 г. усилилось международное внимание к конфликту, в первую очередь со стороны США. 1 января 1997 г. Франция была избрана сопредседате-

лем МГ ОБСЕ. Это вызвало яростное возражение Азербайджана, считавшего Францию проармянски настроенным государством и обратившегося с просьбой к ОБСЕ пересмотреть свое решение и назначить представителя США. В результате, 14 февраля 1997 г. приняли компромиссное решение о трех сопредседателях: России, Франции и США.

После этого заметно возросла роль МГ ОБСЕ. К тому же, между сопредседателями наладились деловые отношения и, в результате, предметом обсуждения стали статус и безопасность Нагорного Карабаха, беженцы и вынужденные переселенцы, а также проблема главного азербайджанского города региона Шуши. В качестве варианта урегулирования, сопредседатели стали изучать так называемый "пакетный вариант", предложенный Россией конфликтующим сторонам в феврале 1996 г. Тогда он был отвергнут, но в мае и июле 1997 г. сопредседатели МГ внесли некоторые дополнения, и вновь представили конфликтующим сторонам "пакетный вариант" урегулирования. Суть этого плана заключалась в одновременном ("пакетном") решении всех проблем, и он состоял из двух частей: "Соглашение I" о прекращении конфликта, включая вывод войск, возвращении вынужденных переселенцев, размещении миротворческих сил; и "Соглашение II" об окончательном статусе Нагорного Карабаха. Поскольку все это предлагалось осуществить в рамках территориальной целостности Азербайджана, официальный Баку согласился с планом. Положительной в целом была и реакция Армении, однако власти Нагорного Карабаха выступили против такого урегулирования конфликта.

Происходили перемены и в позиции конфликтующих сторон. С одной стороны, к 1996 г. Азербайджан в целом при-

шел в себя от поражения в 1993-1994 годах и заметно укрепился. Одновременно официальный Баку стал широко использовать нефтяную дипломатию во внешней политике, рассчитывая таким путем вернуть Нагорный Карабах.

Изменилась и позиция официального Еревана: прагматичный Л.Тер-Петросян понимал, что без скорейшего урегулирования карабахского конфликта экономику Армении ждут тяжелые времена. Выкладки армянских экономистов только подтверждали это. И тогда Л.Тер-Петросян приходит к выводу: "Если мы не решим карабахский вопрос, это будет плохо как для Армении, так и для Карабаха. Время работает против нас".

В результате, Л.Тер-Петросян пересмотрел свои прежние взгляды на статус Нагорного Карабаха, которых он придерживался с самого начала конфликта. Теперь он не выступал, как ранее, за объединение Нагорного Карабаха с Арменией или независимость этой азербайджанской области. Он стал сторонником компромисса: Нагорный Карабах юридически остается в составе Азербайджана, но получает за это статус выше того, который имел до начала конфликта. Кроме того, Азербайджан должен был снять блокаду транспортных коммуникаций и восстановить экономические отношения, а также предоставить надежные гарантии безопасности и позволить Армении контролировать Лачинский коридор и иметь право на защиту статуса и территории Нагорного Карабаха.

Учитывая провал "пакетного варианта", сопредседатели МГ в сентябре 1997 г. представили сторонам новое предложение, названное "поэтапным планом" урегулирования конфликта. Он основывался на том, что урегулирование конфликта следует осуществлять поэтапно, почему было предложено подписать вначале "Соглашение I" и вывести войска с оккупирован-

ных территорий, заменив их миротворцами, вернуть беженцев и снять блокаду Армении. После этого стороны должны подписать "Соглашение II" и рассмотреть вопрос Лачинского коридора, соединяющего Нагорный Карабах с Арменией, а также окончательно решить статус Нагорного Карабаха. При этом предполагалось, что до утверждения окончательного определения статуса Нагорного Карабаха ему будет предоставлен международно признанный "промежуточный статус".

Армения и Азербайджан согласились с этим планом, однако армянские лидеры Нагорного Карабаха отвергли его. Более того, Л.Тер-Петросян столкнулся с оппозицией внутри своего окружения, объединившегося вокруг фигуры Р.Кочаряна - бывшего лидера карабахских армян, ставшего с 20 марта 1997 г. премьер-министром Армении. Уверенный в своей правоте, Л.Тер-Петросян 26 сентября 1997 г. на пресс-конференции все же выступил в поддержку поэтапного плана урегулирования конфликта, открыто указав, что мировое сообщество никогда не признает независимости Нагорного Карабаха или его объединения с Арменией. В то же время дальнейшее сохранение статус-кво также недопустимо.

Так, в истории современного карабахского конфликта второй раз возникла возможность заключения мира. Однако, если в 1992 г. это не произошло по вине Азербайджана, то теперь аналогичная победная эйфория, а также огромное количество мифов в связи с этим, помешали уже армянскому обществу трезво взглянуть на проблему. Оно было просто не готово к такому повороту событий, ибо исходило из широко распространенного в обществе мифа-лозунга: "Победитель никогда не идет на уступку побежденным. Мы победили, и Азер-

байджан должен признать свое поражение". В адрес Л.Тер-Петросяна последовали обвинения в измене и предательстве. К его чести, он не сдался, более того, 1 ноября 1997 г. ответил на все обвинения статьей "Война или мир? Время призадуматься", где по всем пунктам убедительно опроверг своих оппонентов. Он призвал всех армян осознать, что была выиграна не война, а всего лишь сражение. Более того, убеждая армян быть реалистами, он открыто предостерегал: "То, что мы отвергаем сегодня, в будущем мы должны будем просить, но не получим, как не раз бывало в нашей истории".

Но это был глас вопиющего в пустыне. От него отреклись даже многие близкие соратники. Но, что еще хуже, против него были силовые структуры во главе с Р.Кочаряном. Кризис завершился "дворцовым переворотом": 3 февраля 1998 г. Л.Тер-Петросяна вынудили подать в отставку. Вместо него 30 марта 1998 г. президентом Армении стал карабахский армянин Роберт Кочарян, что означало резкое усиление "карабахизации" Армении. Если Л.Тер-Петросян исходил из идей независимости и экономического процветания Армении, то Р.Кочарян, опираясь на националистическую партию дашнаков и диаспору, во главу угла поставил решение карабахской проблемы в пользу армян (независимость Нагорного Карабаха или его соединение с Арменией), а также давление мирового сообщества на Турцию в связи с событиями 1915 года. По сути, Р.Кочарян взял на вооружение стратегию принуждения Азербайджана к капитуляции, как логического завершения военной победы армян в карабахском конфликте.

Приход в Армении к власти человека с такими жесткими и непримиримыми взглядами был за пределами региона мрачно

встречен всеми, кто надеялся на мирное решение конфликта. Было очевидно, что уроженец Карабаха, да еще воевавший все эти годы конфликта, вряд ли сможет проявить гибкость и пойти на серьезный компромисс. В Азербайджане с большим подозрением отнеслись к переменам в Армении, понимая, что в обозримом будущем надеяться на мирное решение конфликта маловероятно.

Тем не менее, через год переговорный процесс возобновился, и в ноябре 1998 г. сопредседатели МГ предложили новый вариант урегулирования, получивший название "общего государства". Это была идея бывшего тогда министром иностранных дел России Е.Примакова, ранее использованная Москвой на переговорах по Приднестровью и Абхазии. По сути, речь шла о создании нового конфедеративного или союзного государства в составе "Азербайджан + Нагорный Карабах" как равноправных сторон. При этом у каждой стороны были бы своя Конституция и законы, а также вооруженные силы и органы правопорядка, которые не имели права вмешиваться в дела другой.

Безусловно, это предложение было шагом назад, по сравнению с "пакетным вариантом". Оно фактически отвергало принцип территориальной целостности Азербайджана, предлагая взамен некое аморфное союзное "общее" государство, а по сути - цивилизованный и поэтапный развод. Реакция официального Баку была вполне предсказуемой: предложение отвергли с указанием, что этот план "отходит от норм самой ОБСЕ, предназначен для ослабления позиции Азербайджана перед началом завершающей год конференции ОБСЕ и для того, чтобы переложить на Баку вину за неэффективность посредничества".

После провала плана об "общем государстве" возникла типичная ситуация. Однако, весной 1999 г., по инициативе

США, были предприняты усилия по выходу из тупика. 26 апреля 1999 г. государственный секретарь Мадлен Олбрайт организовала в Вашингтоне встречу между президентами Г.Алиевым и Р.Кочаряном. Встреча не дала каких-либо результатов, однако с этого времени переговорный процесс стал проходить на уровне президентов, превратив фактически сопредседателей Минской группы в статистов.

К лету 1999 г. в основе переговоров президентов стал принцип обмена землями. Р.Кочарян требовал присоединения Нагорного Карабаха к Армении. Более того, он добавлял Лачинский коридор, чтобы территориально соединить эти территории. В ответ Г.Алиев потребовал передать Азербайджану часть земель Мегринского района на юге Армении, отделяющий Нахчеван от Азербайджана. Собственно, это был старый план, который еще в 1992 г. предложил сотрудник Госдепартамента США, эксперт по Кавказу Пол Гобл, почему он с того времени получил название "плана Гобла". Вначале Р.Кочарян принял предложение, но потом изменил позицию и соглашался лишь на право проезда по этой территории Армении.

Президент Гейдар Алиев оказался в весьма сложной ситуации, поскольку в Азербайджане этот план был встречен крайне негативно. Даже среди ближайшего своего окружения он не находил полной поддержки. В октябре 1999 г. три ближайших сподвижника Г.Алиева - его советник по внешней политике Вафа Гулузаде, руководитель секретариата президентской администрации Эльдар Намазов и министр иностранных дел Тофик Зульфугаров - подали в отставку из-за несогласия по этому вопросу.

Но и в Армении такой обмен территориями был встречен негативно, Р.Кочаряна обвиняли в том, что он продает земли

Армении ради обеспечения будущего своего Нагорного Карабаха. Более того, тогда же, в октябре 1999 г., в армянском парламенте прозвучали выстрелы, в результате чего были убиты восемь человек, в том числе наиболее видные противники Р.Кочаряна Вазген Саркисян и Карен Демирчян.

Эти два события (отставка высокопоставленных чиновников в Азербайджане и расстрел в армянском парламенте) произошли почти синхронно и приостановили переговорный процесс. Лишь в конце 2000 г. удалось вновь наладить диалог между двумя президентами. Основные события развернулись в 2001 г.: в марте, в Париже, а затем, в апреле, в американском городке Ки-Уесте стороны, уже при участии сопредседателей МГ, провели переговоры. Обсуждался вариант, иногда именуемый "Парижскими принципами", с признанием независимости Нагорного Карабаха со стороны Азербайджана. В ответ Азербайджан получал 6 из 7 оккупированных районов, за исключением Лачинского, который переходил под контроль армян в качестве коридора для связи Нагорного Карабаха с Арменией. В свою очередь, Азербайджан получал такой же коридор в Мегринском районе для связи с Нахчеваном. По признанию участников этих переговоров, Г.Алиев неожиданно дал в Ки-Уесте свое согласие на то, чтобы Нагорный Карабах стал частью Армении. Эйфория от его решения охватила посредников, которые даже заявили о скором заключении мирного договора. Было даже принято решение о новой встрече, в июне, в Швейцарии, как прелюдии к подписанию мирного договора в конце 2001 г. Однако по возвращении в Баку Г.Алиев столкнулся с резкой критикой и неприятием в обществе такого плана мирного урегулирования, и он отказался от него. В

результате, намеченная в Швейцарии встреча была отложена на неопределенное время, а вскоре и вовсе отменена.

Правда, сопредседатели МГ не теряли надежды на возвращение к обсуждению "Парижских принципов". Однако, после 11 сентября 2001 г. ситуация в регионе заметно изменилась, что оказало влияние и на переговорный процесс по урегулированию карабахского конфликта. Заметно возросла роль и значимость Азербайджана для США, что позволило Г.Алиеву быть более уверенным в себе. Более того, 14 июня 2002 г., на встрече с французским сопредседателем МГ, он сделал сенсационное заявление, которое имело огромный резонанс в Армении и Азербайджане, и даже вызвало дипломатический скандал в форме резкой ноты МИД Франции в адрес Г.Алиева. Дело в том, что он впервые публично не только признал наличие "Парижских принципов". (ранее он их полностью отрицал), но даже заявил об оказывавшемся на него давлении с тем, чтобы Баку принял их.

После этого, в августе 2002 г., состоялась 21-я и последняя, по счету с 1999 г., встреча Г.Алиева и Р.Кочаряна. Она завершилась безрезультатно, ибо стороны приняли решение отложить дальнейшие переговоры на период после завершения президентских выборов в Азербайджане в 2003 г.

После прихода к власти в 2003 г. Ильхама Алиева в переговорном процессе возникли новые нюансы. С одной стороны, молодой азербайджанский президент пошел по пути Р.Кочаряна и сделал ставку на демонстрацию жесткого подхода к урегулированию конфликта. Он категорически отверг "пакетный" вариант и вообще все предыдущие этапы переговоров, указав, что следует начинать с нуля. При этом он многократно указы-

вал, что достижение доверия и реальный процесс начала мирного урегулирования конфликта и обсуждение статуса Нагорного Карабаха возможны лишь после вывода армянских войск с оккупированных азербайджанских территорий. Одновременно резко возросла милитаристская риторика, все чаще И.Алиев и его окружение стали делать заявления о возможности использования силового варианта для возвращения оккупированных территорий. Более того, еще в период президентской избирательной кампании, в августе 2003 г., он публично обратился к неправительственным организациям (НПО) республики и гражданам с призывом воздерживаться от каких-либо контактов с армянами, тем более от поездок в Армению и Нагорный Карабах. В результате, были практически прекращены какие-либо контакты конфликтующих сторон, даже на уровне НПО. Сегодня о приезде армян в Азербайджан уже никто не вспоминает. А каждая поездка в Армению, и тем более в Нагорный Карабах, представителей азербайджанских НПО выливается в серьезную проблему для представителей этих организаций. При этом негативное отношение к "народной дипломатии" и любым контактам азербайджанских НПО с армянскими выражают не столько представители оппозиции или радикальных кругов Азербайджана, сколько официальные власти Баку.

С другой стороны, несмотря на все это, переговоры продолжались, первоначально на уровне министров иностранных дел. 16 апреля 2004 г. в Праге состоялась первая встреча нового азербайджанского министра иностранных дел Эльмара Мамедьярова с его армянским коллегой Варганом Осканяном, в ходе которой началось обсуждение новых принципов по урегулированию конфликта, позже получивших название "Пражского

процесса". В его рамках, вплоть до лета 2005 г., министры иностранных дел Армении и Азербайджана провели одиннадцать встреч по детализации нового варианта мирного плана. Правда, все это время общественность обеих стран не была в курсе условий мирного урегулирования. Однако, в начале июля 2005 г. армянские и азербайджанские СМИ одновременно сообщили о деталях нового плана, названного "поэтапно-пакетным". Смысл его сводился к следующему: армяне возвращают Азербайджану 5 оккупированных вокруг Нагорного Карабаха районов, куда поэтапно и под защитой миротворческих сил возвращаются их азербайджанские жители; открываются все коммуникации и границы между Арменией и Азербайджаном, а также между Арменией и Турцией; после этого, через 10-15 лет, в Нагорном Карабахе проводится референдум, который решит статус этой области: присоединиться к Армении, стать независимым государством или остаться в Азербайджане.

В Армении новый план МГ был встречен осторожно и с оговорками, но все же лояльно, особенно идея референдума. Там понимали, что фактически сторонам конфликта был предложен вариант "независимость в обмен на земли". Но не было уверенности, что Азербайджан согласится на это.

В Азербайджане такой план был сразу же встречен крайне негативно, особенно резкое неприятие вызвала идея референдума. Заместитель министра иностранных дел Азербайджана Араз Азимов попытался смягчить реакцию, туманно указав на своей пресс-конференции, что "еще неизвестно, что там будет через 15-20 лет. Ведь в Карабах вернутся и азербайджанцы". Однако возмущенное азербайджанское общество явно не воспринимало идею референдума, рассматривая его как сдачу

Нагорного Карабаха. Тогда власти Азербайджана решили не обострять ситуацию, тем более в преддверии парламентских выборов в ноябре 2005 г., и руководители азербайджанского МИДа поспешили заявить, что "информация о проведении референдума в Нагорном Карабахе носит провокационный характер". И вообще, "референдум не является предметом переговоров. Мы готовы к любому сотрудничеству, но в рамках территориальной целостности Азербайджана".

Сопредседатели МГ, а также руководство Армении с пониманием отнеслись к такой позиции официального Баку. Но как только парламентские выборы остались позади, тут же последовало заявление американского сопредседателя МГ Стивена Манна о том, что наступающий 2006 год должен стать решающим в вопросе урегулирования карабахского конфликта. Ведь Азербайджан и Армения будут свободны от выборов, и это позволяет властям полностью сосредоточиться только на переговорном процессе.

Действительно, на этот раз азербайджанские власти не стали отрицать факт обсуждения идеи референдума. Но все равно спешили успокоить общественность заявлениями, что он ни в коей мере не затрагивает территориальную целостность страны, поскольку будет носить общенациональный характер, и в нем примет участие все население Азербайджана.

Азербайджанское общество не очень верило подобным заявлениям, и в январе 2006 г. последовали многочисленные акции протеста против предложенного плана и референдума. В Армении реакция оказалась слабее: идея референдума в целом вызывала положительный интерес, хотя не было уверенности в том, что Азербайджан согласится с его итогами.

В такой обстановке широко разрекламированная встреча президентов в Рамбуйе под Парижем 10-11 февраля 2006 г. закончилась полным провалом. Естественно, каждая сторона обвиняла в этом другую. В Азербайджане вновь зазвучали заявления о возможности решения карабахского вопроса военным путем. В ответ последовал шантаж с армянской стороны: 3 марта 2006 г. Р.Кочарян заявил, что, если переговоры зайдут в тупик и Азербайджан не согласится с предложенным планом, тогда Армения официально признает независимость Нагорного Карабаха и приведет в боевую готовность свою армию.

Среди посредников больше всего были разочарованы провалом в Рамбуйе американцы, которые даже не скрывали эмоции - ни на уровне администрации США, ни на уровне послов. И в марте 2006 г. США организовали в Вашингтоне новую встречу министров иностранных дел обеих республик. Наконец, 5 июня 2006 г. в Бухаресте сопредседатели МГ сделали вторую попытку, и встреча И.Алиева с Р.Кочаряном состоялась. Но и она завершилась безрезультатно, что было встречено азербайджанской общественностью очень позитивно - настолько велико было негативное отношение к идее референдума. Но сопредседатели МГ, в первую очередь американцы, не теряли надежд, и пошли ва-банк: 22 июня 2006 г. в Вене новый американский сопредседатель МГ Мэтью Брайза от имени сопредседателей Минской группы сделал неожиданное заявление на Постоянном совете ОБСЕ об основных принципах урегулирования конфликта. Еще раз указав, что "2006 год является окном возможностей", сопредседатели МГ указали на основные элементы "Пражского процесса": 1. Армения поэтапно выводит свои войска из 5 оккупированных вок-

руг Нагорного Карабаха районов, за исключением Кельбаджарского и Лачинского, к которым "требуется "особый подход"; 2. Нормализуются дипломатические и экономические связи Азербайджана и Армении; 3. В зоне конфликта размещаются миротворческие войска и туда возвращаются мирные жители; 4. Для восстановления региона будет оказано международное экономическое содействие; 5. Проводится референдум по поводу статуса Нагорного Карабаха. В завершение сопредседатели МГ открыто заявили, что "исчерпали свое воображение", и больше не видят "смысла в продолжении посреднической дипломатии". Теперь, мол, наступило время для обсуждения предложенных принципов самими народами, раз президенты не могут придти к общему согласию.

Спустя сутки, последовало официальное заявление МИД Армении, в котором в вышеприведенный перечень было внесено еще два пункта: 1. Вопрос о коридоре между Арменией и Нагорным Карабахом (Лачинский район); 2. Предоставление Нагорному Карабаху до проведения референдума промежуточного статуса. Но самым главным в заявлении МИД Армении было указание, что "статус Нагорного Карабаха должен быть решен народом Нагорного Карабаха путем референдума", и "это вопрос уже согласован между президентами Армении и Азербайджана".

Это вызвало в Азербайджане настоящий взрыв. Во-первых, Брайза открыто озвучил, что в ходе переговоров стороны обсуждали вопрос о проведении референдума. А ведь азербайджанские власти, и лично Ильхам Алиев, категорически отрицали это. Именно поэтому реакция официального Баку на заявление Брайза была крайне раздраженной: он обвинил соп-

редседателей МГ в искажении переговорного процесса и вновь попытался успокоить азербайджанское общество.

Несмотря на все это, переговорный процесс продолжался. В начале декабря 2006 г. глава азербайджанского МИД Э.Мамедьяров сделал оптимистическое заявление о том, что практически удалось решить почти все вопросы, кроме одного. Однако, 15 декабря президент Армении Р.Кочарян сделал официальное заявление, в котором указал: "Не следует ожидать активного переговорного процесса по карабахской проблеме до окончания парламентских выборов" весной 2007 г. Тем самым была поставлена точка в переговорном процессе. Учитывая предстоящие парламентские выборы в Армении и президентские выборы в Азербайджане, ясно, что новая активная фаза или "окно возможностей" в переговорах возникнет не раньше 2009, а скорее всего - 2010 года.

Все эти годы посредники часто указывали, что, если даже президенты и придут к какому-то общему согласию, последнее слово будет принадлежать двум конфликтующим народам, ибо речь идет не только о поиске компромиссного варианта, но и мирного сосуществования Армении и Азербайджана. Однако при этом никто всерьез не стремился ближе познакомиться с общественным мнением сторон. В лучшем случае обращали внимание на заявления тех или иных политических сил.

Между тем в обеих республиках в последние годы регулярно проводятся социологические опросы населения по данной проблематике. Материалы этих опросов позволяют составить представление об умонастроениях в обеих республиках. Результаты этих опросов на сегодня самый относительно объективный критерий, позволяющий во многом определить позицию обоих обществ по проблеме карабахского конфликта.

Вначале рассмотрим итоги опросов, что были проведены в 2001-2003 годах Бакинским и Ереванским пресс-клубами при участии армянских журналистов Нагорного Карабаха. В Азербайджане в 2001 г. больше половины населения (56,0%) считали наиболее приемлемым вариантом решения конфликта включение Нагорного Карабаха в состав Азербайджана без придания какого-либо статуса, а 33,7 % полагают необходимым дать Нагорному Карабаху автономный статус в составе Азербайджана. Эти два предложения явно доминируют в азербайджанском сознании. В то же время в тот период большинство (68,8 %) выступали за мирное разрешение конфликта, тогда как сторонников военного пути было всего 13 %. В армянском обществе число приверженцев мирного урегулирования было почти таким же (69,9 %), хотя 24% все же не исключали возможности возобновления войны в случае провала переговоров. Разумеется, в отличие от азербайджанцев, армяне видели решение конфликта путем признания независимости Нагорного Карабаха, либо его присоединения к Армении. Итоги 2002 и 2003 гг. были в целом идентичны тем, что были выявлены в 2001 г.

Еще одно совместное социологическое исследование по карабахской проблеме во второй половине 2004 г. осуществили Исследовательский центр "Регион" журналистов-расследователей (Армения) и Институт мира и демократии (Азербайджан). Поскольку в тот период муссировалась возможность возобновления военных действий, целью было определить отношение населения к этому. Оказалось, что в Азербайджане 17% жителей не верили в возможности победы своей страны в случае возобновления войны. Зато 35,9 % не сомневались в победе

Азербайджана в новой войне, еще 24,8 % считали такой вариант развития событий вполне возможным. Иначе говоря, почти 61 % жителей Азербайджана в конце 2004 г. верили в возможность победы азербайджанской армии, хотя еще 3-4 года назад число сомневающихся в победе было намного больше. При этом, больше всего сомневаются жители столицы и старшее поколение, а вот молодежь и жители провинций настроены по-боевому. Вместе с тем, 7,1 % азербайджанских респондентов уверены, что Армения может победить в новой войне, еще 13,6 % допускают возможным победу армян.

Впрочем, ответы армянских респондентов практически аналогичны: лишь 8,6 % настроены пессимистично в отношении возможности победы Армении в случае возобновления войны, а вот 68,5 % не сомневаются в успехе армянской армии. Примечательно, 3,2 % армянских респондентов не сомневаются в победе Азербайджана в новой войне, а 19,3 % допускают возможность победы Азербайджана.

Интересны ответы о причинах, мешающих разрешению конфликта. Основными причинами азербайджанцы назвали историческую вражду (48,5 %), ненависть армян к ним (41,3 %) и жесткую позицию Армении на переговорах. Удивительно, но вопреки заявлениям многих азербайджанских политиков о доминирующей роли геополитического фактора (конфронтация России с США, роль Турции и Ирана), рядовые граждане с этим не очень согласны, поставив этот фактор лишь на шестое место по своей значимости.

В Армении большинство респондентов (57,1 %) согласны, что основную роль в неурегулированности конфликта играет историческая вражда. Но дальше взгляды армянских респон-

дентов отличаются: 54,6 % опрошенных отмечают несовместимые требования сторон и 48,5 % - региональный фактор и геополитические противоречия. Далее они отмечают ненависть народов друг к другу и жесткость Азербайджана в переговорном процессе.

Иначе говоря, этот опрос показал, что азербайджанцы вину за неурегулированность карабахского конфликта возлагают на армянскую сторону, тогда как другая сторона это обуславливает объективными обстоятельствами, не исходящими от позиции Армении, а больше зависящими от внешних факторов. Вместе с тем, проведенный опрос и мониторинг СМИ показали наличие у народов большого количества стереотипов и мифов, которые играют с каждым годом все более возрастающую роль при оценки карабахского конфликта.

В 2006 г. центр мониторинга "Ряй" провел два опроса населения Азербайджана по карабахской тематике. Вначале в марте, сразу после провала переговоров в Рамбуйе. Оказалось, что большинство жителей Азербайджана (51,6 %) считают, что существует угроза возобновления войны, тогда как 19,9 % не верят в такое развитие событий. Одновременно выявилось, что подавляющее большинство населения (78,8 %) верят в способность азербайджанской армии вернуть оккупированные территории, тогда как 10,3 % были настроены пессимистично.

Сразу после провала переговоров в июне в Бухаресте, центр "Ряй" провел еще один опрос среди населения Азербайджана. Оказалось, что 52 % положительно воспринимали увеличение расходов на оборону, хотя 34,1 % считали, что эти деньги будут разворованы высшим генералитетом и нечистоплотными чиновниками. Вместе с тем, вновь подавляющее большинство

(80,1 %) верили в способность азербайджанской армии вернуть оккупированные земли, тогда как 12,5 % не верили в это.

Таким образом, социологические опросы последних лет показывают четкую динамику. С одной стороны, в азербайджанском обществе пока что сохраняется вера в возможность мирным путем урегулировать конфликт. Как правило, сторонниками мирного разрешения конфликта являются представители старшего поколения, а также жители столицы. Именно среди них больше тех, кто полагает, что проблему Нагорного Карабаха можно решить лишь по мере демократизации Азербайджана и Армении и их интеграции в западные структуры. В то же время, опросы стабильно показывают заметную радикализацию азербайджанского общества, растущую веру в то, что рост расходов на военные нужды оправдан и приведет в конечном итоге к успеху. В результате, с каждым годом возрастает число тех, кто верит в успех азербайджанской армии в случае возобновления военных действий. Такие взгляды особенно популярны в провинциях, а также среди молодого поколения. Последнее вполне закономерно, ведь после прекращения военных действий в 1994 г. в Азербайджане выросло поколение, которое в отличие от своих родителей, не воевало, но воспитано на идее обязательного возвращения оккупированных земель.

Однако и армянское общество нельзя назвать миролюбивым и толерантным, что также видно по материалам опроса и мониторинга местных СМИ последних лет, в частности, совместных проектов Института мира и демократии (Азербайджан) и Исследовательского центра "Регион" журналистов-расследователей (Армения). И если в армянских СМИ карабахская тема занимает не первое место, то лишь потому, что в армянском

обществе сегодня эта проблема представляется решенной де-факто и отнюдь не случайно почти все армянские политологи и эксперты в унисон повторяют в своих статьях и интервью: "мы просто взяли то, что принадлежит нам". И теперь армянское общество ждет, когда мировое сообщество признает, наконец, их победу и "в конце концов, Карабах будет присоединен к Армении". Но армянам очень хочется, чтобы в первую очередь "свое поражение признал Азербайджан" (51).

Как видим, самый старый на постсоветском пространстве, карабахский конфликт не только до сих пор не решен, но даже нет надежды, что его можно будет решить в ближайшее время. И это при том, что и в Азербайджане, и в Армении, и за пределами региона осознают всю пагубность и опасность от неурегулированности конфликта.

Более того, возник порочный круг. Фактор времени не помог какой-либо из сторон. Экономика Азербайджана и Армении, по сравнению с началом 90-х годов XX в., заметно улучшились, что, однако, не привело к подъему жизненного уровня населения в обеих странах. Надежды официального Баку и азербайджанского общества, что с помощью нефтяных контрактов и привлечения в страну многомиллиардных инвестиций можно будет добиться перелома в урегулировании карабахского конфликта, сегодня практически полностью растаяли. Международное сообщество не только не вынудило Армению уйти с оккупированных территорий, но даже не признало ее агрессором. Беженцы сильно радикализировались и стали социальной опорой оппозиции, которая умело обвиняет власти в политике предательства национальных интересов. Позиции властей Азербайджана заметно ослабли, они не могут

дипломатическим путем урегулировать конфликт, но и к войне не готовы.

Но и Армении постигло разочарование. Политика Р.Кочаряна в карабахском конфликте привела к краху надежд армянского общества. Ведь вопреки всему, в том числе активной поддержке диаспоры, международное сообщество не утвердило статус-кво и не признало результаты войны. А Азербайджан не только не желает сдаваться, но с каждым разом азербайджанское общество становится все радикальнее. К тому же, из-за конфликта Армения осталась в стороне от экономических региональных проектов. Более того, сегодня уже работает нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, а после завершения в ближайшие годы строительства газопровода Баку-Эрзерум и железной дороги Баку-Ахалкалаки-Карс Армения будет практически полностью блокирована, и настоящие трудности в экономике этой страны начнутся тогда.

В чем сложность конфликта? Можно ли урегулировать ее в ближайшее время? Где и в чем ошибаются посредники?

Проблема карабахского конфликта заключается не в том, что у конфликтующих сторон разные взгляды на историю, причину и характер конфликта. На самом деле, все так и должно быть. Это имеет место и в других конфликтах. Проблема в другом: обе стороны убеждены в уникальности своего конфликта и во многом исходят из этого. Отсюда постоянные обвинения в адрес посредников и всего мира, которые, якобы, не хотят серьезно заниматься урегулированием этого "уникального" конфликта.

Будучи типичным этническим конфликтом, карабахский конфликт разделит народы, которые только в XX в. начали

искать свое место в мире и создавать национальные государства. В новейшей истории можно найти много аналогичных примеров. Достаточно вспомнить, как Франция и Германия, с перерывами почти 130 лет, конфликтовали из-за принадлежности Эльзаса и Лотарингии. Или кашмирский вопрос между Пакистаном и Индией, кипрский кризис между греками и турками, арабо-израильский противостояние и многие другие конфликты в Европе, Африке и Азии. Особенность такого рода конфликтов заключается в том, что они быстро не завершаются. Народы должны устать от конфликта, и тогда появится основа для более реальных переговоров и поиска мирного решения.

Хотя в первой четверти XX в. имели место два армяно-азербайджанских конфликта (1905-1906 и 1918-1920 гг.), однако, фактически, по-настоящему следует вести отсчет с нынешнего, третьего по счету противоборства сторон. Ошибочно мнение, что армяне и азербайджанцы устали от конфликта. На самом деле, оба народа устали от ведения боевых действий, но не от конфликта. Как показывает практика других аналогичных конфликтов, нельзя гарантировать, что после того, как пройдет усталость от войны или ее последствий, не будет нового этапа эскалации конфликта. Для этого необходимо, чтобы оба общества жили в атмосфере взаимного недоверия и вражды, отсутствия реальной информации друг о друге на фоне многочисленных мифов и стереотипов, страхов и подозрений. И, самое главное, чтобы всем этим было, в первую очередь, поражено молодое поколение.

Все это уже сегодня имеется в Азербайджане и Армении. Уровень конфликтности и недоверия обеих народов исключите-

льно высок, о чем свидетельствуют многочисленные социологические опросы, а также постоянные истерические и пропагандистские кампании в обоих обществах в связи с переговорами.

Играет свою роль и тот факт, что ни армянское, ни азербайджанское общество не являются демократическими. Это важный фактор, поскольку для урегулирования конфликта придется выбирать не между "справедливым" и "несправедливым" миром, как многим в Армении и Азербайджане сегодня ошибочно кажется, а между "плохим" и очень "плохим" миром. А на это в нынешних условиях никто не пойдет - ни власти обеих сторон, ни сами общества, ибо они еще не готовы к компромиссам. Более того, обе стороны полагают, что время работает в их пользу, что также не может не влиять на переговорный процесс.

Значительную роль в карабахском конфликте играет внешний фактор. Роль России, рассматривающей регион как сферу своего влияния, всегда была и все еще остается значительной. Сегодня к этому добавилась и активизация в регионе стран Запада, в первую очередь США, что также оказывает воздействие на процесс урегулирования.

Вместе с тем, серьезные ошибки допускали и по-прежнему допускают посредники. Нельзя навязывать сторонам план мирного урегулирования на основе сложившихся в результате боевых действий реалий. Иначе говоря, если, к примеру, ведущие страны мира вынудят Азербайджан пойти на такой шаг, тогда новая война и новые жертвы будут просто неизбежны, потому что в таком случае сила будет восприниматься как единственный действенный инструмент решения конфликта. Следует исходить из того, что Карабах одинаково дорог обоим наро-

дам, и он должен стать мостом для налаживания добрососедских отношений, а не служить водоразделом и пропастью между армянами и азербайджанцами.

Неурегулированность карабахского, а точнее, армяно-азербайджанского конфликта делает заложником конфликта оба народа и, шире, весь Южно-Кавказский регион. Социально-экономическое развитие Армении и Азербайджана в условиях нерешенности конфликта развивается в ущерб национальным интересам обоих народов. В то же время конфликт оказывает серьезное воздействие на реформы в политической системе этих стран. Наконец, без урегулирования конфликта нельзя говорить о региональной безопасности.

Вместе с тем ясно, что карабахский конфликт вряд ли будет урегулирован в ближайшие годы. Однако, из этого не следует, что лучше заморозить конфликт и ждать подходящего времени. Из этого следует, что без учета сложных внутренних процессов в Азербайджане и Армении нельзя извне форсировать процесс урегулирования. И еще опаснее заблуждение, что авторитарный стиль правления властей Азербайджана и Армении позволит достичь мирного договора и получить поддержку у своих народов. Урегулирование карабахского конфликта будет происходить по мере демократизации Азербайджана и Армении и активизации роли гражданского сектора обеих стран. Это - взаимосвязанные процессы.

Boran Əziz

AZƏRBAYCAN QAÇQINLARI
(1918-1920-ci illər)

XX yüzildə azərbaycanlılar erməni millətçilərinin antiinsani fəaliyyəti nəticəsində bir neçə dəfə soyqırırma mərəz qalmıř, öz ev-çşiklərindən məhrum edilmiş, ata-baba torpaqlarından qovulmuşlar. Xalqımızın üzleşdiyi beş fəlakətlərdən biri də 1917-1920-ci illərdə baş vermişdir. Bu dövrdə yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistan dan və Azərbaycanın özündən - Naxçıvan, Qarabağ və digər rayonlardan didərgin düşməyə məcbur edilmişdir. 1917-1918-ci illərdə Ermənistanın təkçə Yeni Bəyazit, Eçmişdzin və İrəvan qəzalarından olan qaçqınların sayı 200 minə çatmışdı. Təkçə İrəvan quberniyasında 211 azərbaycanlılar yaşayan kənd məhv edilmişdi. Ermənilər polkovnik Pirumov və komissar Dronun başçılığı ilə dörd gün ərzində, yəni 17-21 fevral 1918-ci ildə İrəvan quberniyasının 21 kəndini yerlə yeksan etmişdilər. Ümumiyyətlə, erməni qəddarlığı və təcavüzü sayəsində 1918-1919-cu illərdə İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 mindən çox Azərbaycanlı qaçqın var idi. Ümumiyyətlə, tarixi tədqiqatlar və müqayisəli təhlillər göstərir ki, əsrin əvvəllərində olduğı kimi sonunda da xalqımızın deportasiya və soyqırırma mərəz qalması səbəbləri demək olar ki, eyni olmuşdur. Bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqedə yerləşməsi;
- Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərə malik olması;
- Bu səbəbdən I Dünya Müharibəsi zamanı istər bir-biri ilə döyüşən bloklardakı iri dövlətlərin, istərsə də blok daxilindəki iri dövlətlərin Azərbaycana sahib olmaq istəmələri;
- Rusiyanın Azərbaycana münasibətdəki təcavüzkar siyasəti və buranı həmişəlik olaraq özlərinin bir quberniyasına çevirmək istəmələri;
- Burada yaşayan əhəlinin müsəlman, xüsusilə türk olmaları və onların Rusiyanın müstəmləkə siyasətindən narazılığı;
- Ermənilərin "Dənizdən-dənizə" kimi sərsəm ideyaların? həyata keçirmək və bunun üçün Azərbaycanın əzəli torpaqlarına sahib olmaq istəkləri;
- Ermənilərin türklərə qarşı düşmencəsinə münasibəti;
- Bu işi həyata keçirmək üçün ermənilərin böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın əlində alətə çevrilmələri;
- Rusiyanın Azərbaycan siyasəti ilə xalqımızın, o cümlədən o dövrdə genişlənən milli hərəkatın məqsədlərinin üst-üstə düşməməsi, daban-dabana ziddiyyət təşkil etməsi;
- Cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin yerli müsəlman türk əhaliyə qarşı törətdiyi terror və soyğunçuluqla məşğul olması;
- İstər çarlıq, istərsə Müvəqqəti hökumətin dönəmində erməni və gürcü milli ordu hissələrinin təşəkkülünə imkan verdiyi halda azərbaycanlılara bu imkanın verilməməsi. Azərbaycan milli ordusunun olmaması.

ADR hökumətinin qaçqınları yerləşdirmək sahəsindəki fəaliyyətini tədqiq edərkən məlum olur ki, hökumət özü ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq bu problemə ciddi qayğı və həssaslıqla yanaşmışdır. Azərbaycan hökuməti istər Qərbi Azərbaycan, qonşu Gürcüstandan və Dağıstandan, istərsə öz ərazisindən didərgin düş-

müslərə, qanlı toqquşmalarda evsiz-eşiksiz qalmışlara yardım göstərmiş, onlara öz ərazisində sığınacaq vermişdir. Onlara isti yemək, ərzaq, pal-paltar vermiş, bu insanları işlə təmin etmək üçün əlindən gələni etmişdir.

1918-ci ilin axırlarında respublikamıza pənah gətirmiş qaçqınlar əsasən aşağıdakı rayonlarda yerləşmişlər:

1. Gəncə və onun ətrafında-500 ailə, yaxud 2500 nəfər
2. Gəncə qəzasının Xanbulaq rayonunda 1420 ailə, yaxud 7100 nəfər

3. Gədəbəy rayonunda - 500 ailə, yaxud 2500 nəfər

4. Qazax qəzasında - 1100 ailə, yaxud 5500 nəfər

5. Şuşa qəzasında - 1461 ailə, yaxud 8340 nəfər

6. Cavanşir qəzasında - 415 ailə, yaxud 2423 nəfər

7. Zəngəzur qəzasında- 98 ailə, yaxud 573 nəfər

8. Cəbrayıl qəzasında - 84 ailə, yaxud 448 nəfər

9. Şamaxı qəzasında - 270 ailə, yaxud 1357 nəfər²

Avropa dövlətlərinin nümayəndələrinin Zaqafqaziyaya gəlməsindən sonra da İrəvan quberniyasından 150 mindən çox qaçqın Azərbaycana gəlmişdir. 1919-cu ilin oktyabrın 1-nə kimi Azərbaycanda təkcə İrəvan quberniyasından 5848 ailə, yaxud 30741 nəfər qaçqın var idi.

Qaçqınlar Azərbaycanın mərkəzində - Bakıda hakimiyyəti öz əlinə keçirmiş S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin anti-azərbaycan siyasəti nəticəsində daha da artmışdı. Azərbaycanlı qaçqınlara kömək etmək üçün ilk dəfə Zaqafqaziya Seymində olan müsəlman fraksiyasının tələbi ilə qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı.³ Lakin bir sıra səbəblərdən bu şöbə işin öhdəsindən gələ bilmədi. Bakı şəhəri də daxil olmaqla ölkə ərazisinin bir hissəsi yadelli işğalçılar tərəfindən işğal edildiyi vaxt Gəncədə fəaliyyətə başla-

yan Azərbaycan hökuməti qaçqınlara kömək etmək üçün dərhal ciddi fəaliyyətə başlamış və bu problemi həll etmək üçün X.Rəfi-bəyovun başçı-lığı altında Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yarat-malı olmuşdu. Milli hökumət Bakı da da-xil olmaqla ərazisini işğalçılardan azad etdikdən və paytaxta - Bakıya köçdükdən sonra qaçqınların işi ilə daha da ciddi şəkildə məşğul olmaq imkanı əldə etdi. Problemin dərinliyini və ciddiliyini nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin oktyabrında Səhiyyə və Himayəçilik Na-zirliyini ayı-raraq iki məstəqil nazirliyə çevirdi. Qaçqınların problemi ilə Hima-yəçilik Nazir-liyi məşğul olmalı idi.

Müharibənin, hərəc-mərcliyin və Azərbaycanda xüsusilə 1918-ci ildə güclənən erməni təcavüzü nəticəsində evsiz-eşiksiz, yaşayış yeri məlum olmayan, qazançsız, tamamilə müflis-ləşmiş, ölkədə sərgərdan dolaşan on minlərlə adam meydana gəlmişdir və onlar öz fiziki varlığını yalnız Dövlət tərəfindən göstərilən qayğı, yardım vasitəsilə qoruya bilərdilər. Hökumət təkcə onların müdafiəsini deyil, həmçinin gələcəkdə onların yerləşdirilməsi üçün təd-birlər görülməsini, köçürüldükləri yerlərdə öz əvvəlki dinc məşğuliyyətlərinə qaytarılma-larını, eləcə də yetim və valideynləri tərəfindən atılmış uşaqların ölümdən xilas edilməsi məqsədilə bəzi daimi idarələr yaratmalı oldu. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan hökuməti iki əsas məsələni: qaçqınlar və himayəçilik məsələsini həll etməli oldu.

Qaçqınlar məsələsi sahəsində hökumətin qarşısında duran baş-lica vəzifə qonşu xarici dövlətlərdən gələn qaçqınların qəbul edil-məsinə qayğı və diqqət, onların ilk zəruri ərzaq və qida maddələri ilə təchiz edilməsi, təsərrüfatlarını təşkil edə bilməsi üçün faizsiz ssuda, əkin üçün toxum, iş heyvanları verilməsi və beləliklə, həm də işlə təmin edilməsindən ibarət idi.

Qeyd edək ki, hökumət həm də himayəçiliklə də məşğul idi. Bu sahədə görülən əsas iş yetimxanaların və azyaşlı yetimlər üçün koloniyaların təşkili, yetim qalmış azyaşlı uşaqların yerləşdirilməsi və himayə edilməsini təşkil edib ona nəzarət etmək, himayə evlərinin açılması, əhalinin yoxsul hissəsi üçün gecəqondular, qida məntəqələri və ucuz yeməxana təşkil etmək, xüsusi və ictimai xeyriyyə işlərini təşkil etmək və onu genişləndirmək, bu işə nəzarət etməkdən ibarət idi.

Bakı şəhərindən kənar qaçqınların yerləşdirilməsi həyata keçirilərkən hökumətlə yanaşı yerli ictimai qüvvələrin köməyindən istifadə olunurdu. Yerlərdə qaçqınların və yerli əhalinin nümayəndələrindən ibarət qaçqın komissiyaları təşkil edilirdi. Bu komissiyalar qaçqınların işə düzəlməsi, yerləşdirilməsi üsulları axtarı, çox zaman bu istəyinə nail olurdu.

1918-ci ilin sonlarında qaçqınların əsas kontingentini Yeni Bəyazıt, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlman əhalisi təşkil edirdi. Repressiya və təqiblər nəticəsində Ermə-nistandan doğma yurdlarını tərk edən müsəlmanlar Qazax, Gədəbəy, Gəncə şəhəri və qəza-sında, həmçinin 2000 min nəfərə yaxın adam isə Şamaxı dairəsində və bu dairənin Mədrəsə kəndində yerləşmişdilər.

Onu da bildirək ki, hökumət 1919-cu ilin ortalarından Bakı şəhərindən kənar yardım kimi nağd pul verilməsindən tamamilə imtina edərək pul müavinətləri verilməsi işini dayandırmışdı. Bunun əvəzində natura şəklində ərzaq payları müəyyən edildi. Bu orta hesabla adambaşına 20-25 funt buğda və arpa, çəltik, yaşından asılı olmayaraq sabun, duz, parça, paltar və s. ibarət idi. Bu zaman müstəsna hal kimi işləmək imkanından məhrum edilmiş işsizlər nəzərə alınırdı.

Bundan başqa Şamaxı və Lənkəran qəzalarında daşnak-bolşevik-ağqvardiyaçılarının vəhşiliyi nəticəsində tamamilə müflisləşmiş,

qaçqınlar kimi müəyyən dərəcədə köməyə ehtiyacları olan minlərlə insan var idi. Əhalinin belə vəziyyəti diqqətdən kənar qalmır, yerlərdə hərtərəfli araşdırılır, onlara qaçqınlarla bərabər 1919-cu ilin aprel ayından məhsul yığımınadək ərzaq yardımları edilirdi.

Azərbaycan hökumətinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə işinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

I. Gəncə dairəsi: qaçqınların sayı 21098 nəfər. Onların cəmləşdiyi və yardım göstərilən yerlər - Gəncə və qəzası. Bu yerlərdəki qaçqınlara 18.000 pud dənli bitkilər (buğda və arpa) paylanmışdı. Bundan başqa Gəncədə 3, Gədəbəydə 1, Qazaxda 1 qidalanma məntəqəsi, Gəncədə 100 nəfərlik 2, Gədəbəydə 100 nəfərlik 1, Qazaxda 50 nəfərlik uşaq sığınacaq evləri açılmışdır. Gəncə stansiyasında dezinfeksiya kameralı 60 çarpayılıq, ayrıca lazaret, ambulator məntəqəsi açılmış, şəhər xəstəxanasının kəskin yoluxucu şöbəsində 20 çarpayı ayrılmışdı. Bundan əlavə Gəncədə məxsusi olaraq ermənilər üçün 25 nəfərlik uşaq sığınacaq evi, 30 çarpayılıq lazaret, 700 nəfərlik qidalanma məntəqəsi açılmışdır.

II. Şamaxı dairəsi: qaçqınların sayı 26877. Bu qaçqınlara yeyinti və toxumluluq (buğda, arpa, darı, çeltik) üçün 18.241 pud dənli bitkilər paylanmışdır. Burada 13 qidalanma məntəqəsi açılmış, Şamaxıda 80 nəfərlik uşaq evi və 30 çarpayılıq xəstəxana, Göyçayda 100 nəfərlik uşaq evi fəaliyyətə başlamışdır. Bundan başqa Şamaxı şəhərində 415 ev tikilmiş və təmir edilmiş, İrəvan qaçqınlarının tarla işləri üçün 58 baş öküz alınmışdır.

III. Nuxa dairəsi: qaçqınların sayı 5100 nəfər. Onların cəmləşdikləri yerlər və yardım məntəqələri Nuxa şəhəri, Ağdaş, Seyidlər, Nic, Bartaşen idi. Himayəçilik Nazirliyi təkə Zaqatala və Qax kəndi üzrə 2623 pud ərzaq məhsulları vermişdir. Bu dövrdə maya dəyərini 25 faizi güzəştə 1730 pud taxıl Nuxa şəhər idarəsi üçün al-

mışdır. Eyni zamanda, Nuxada 500 nəfərlik qidalanma məntəqəsi, 50 nəfərlik müsəlman, 290 nəfərlik 2 erməni uşaq evləri açılmışdır.

IV. Qarabağ dairəsi: Ərazinin böyüklüyünü və qaçqın kütlələrinin ən çox cəmləşdiyini nəzərə alaraq Nazirliyin işi Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini əhatə edən müfəttişliyə və Zəngəzur qəzasını əhatə edən Xüsusi İdarələrarası Komissiyaya tapşırılmışdır.

Azərbaycan hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün üç aylıq yardım və qidalanma da daxil olmaqla 187.500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiş etmişdir. Bu vəsaitlər Parlament tərəfindən ayrıldı və komissiyanın sərəncamına verildi. 1919-cu ildə - Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Ağdam, Qaryagin (indiki - Fizuli rayonu), Şuşa və Bərdə kəndində məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edildi.

Paylanmış yardımın ümumi miqdarı Zəngəzur hesaba alınmazsa aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur: 7524 pud buğda, 2000 pud çəltik, 1770 pud arpa, 3284 pud darı, 48 pud sabun, 60 pud duz, 55 pud şəkər, 1000 cüt alt paltarı, 240 arşın parça və bundan əlavə Ağdamda adambaşına 1 funt çörək verildiyi qidalanma məntəqəsi, mayın 10-dan sonra isə Qaladərəsi kəndində 50 nəfərlik uşaq evi açılmışdır. Bundan başqa Dərələyəzdə səpin üçün nəzərdə tutulmuş toxumluq taxıl paylanmışdır.

Lənkəran dairəsi: Qeyd edək ki, digər qəzalardan fərqli olaraq burada müfəttişlik 1919-cu ilin sentyabrından fəaliyyətə başlamışdır. Qısa müddət ərzində bu müfəttişlik 8205 nəfərə ərzaq yardımı etmişdir. Bundan başqa 1184 pud buğda, 2963 pud arpa və 33 pud-dan artıq çəltik paylanmışdır ki, bunun da ümumi məbləği 446.000 manat olmuşdur. Eyni zamanda müfəttişlik Lənkəranda gündəlik isti yeməklə təmin edilən 500 nəfərlik uşaq evi açmışdır. Əkinlə məşğul olmaq istəyən qaçqınlar üçün 34 baş öküz əldə edilərək ic-

timai istifa-dədən ötrü onlara verilmişdir. Bununla bərabər mənzil tikintisi üçün 1600 ev sahibinə tikin-ti materialları, o cümlədən 2437 ədəd taxta lövhə və şalban, həmçinin mismar ayrılmışdır⁴.

Qaçqınların əsas kütləsi əkinçi olduğundan 1920-ci ilin baharınadək onların Ərəş və Nuxa qəzalarındakı məskunlaşdırılmış müsəlman kəndlərində yerləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilirdi. Belə ki, bu qəzaların 49 kəndinin sakinləri könüllü olaraq 500 nəfərə sığı-nacaq verməyə razı olmuşdur.

1919-cu ilin yayında istilərin düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycan hökuməti onları Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarının boş torpaqlarında yerləşdirmişdi. Qalan köçürülməli olan qaçqınların minimal miqdarı 16.000 nəfər olmuşdur. Onların 5000 nəfəri yuxarıda göstərilən 49 kənddə yerləşdirilmiş, qalan 11.000 nəfər isə Göyçay, Şamaxı, Ərəş və Nuxa qəzalarının digər yerlərində və Gəncə şəhəri və qəzasında yerləşdirilmişdir.

Ermənistanda müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımla əlaqədar olaraq xüsusilə Naxçıvan, Sürməli, Eçmişdzin qəzalarında, həmçinin 1919-cu il yayın axırlarında Vədi-basarda, Cənub-Qərbi Azərbaycanda müsəlman əhalisinin vəziyyəti xeyli pisləşmişdi. Bu hadisələr nəticəsində Ermənistandakı müsəlmanların əsas hissəsi əzab-əziyyətlərə düçar olaraq, ev-eşiklərini itirərək qaçqınlıq taleyi yaşamağa məhkum edildilər. Bir müddət sonra az sayda müsəlmanlar öz doğma yurdlarına qayıtdıqdan sonra da onlar yenidən ermənilər tərəfindən təqiblərə məruz qaldılar. Hımayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı səlahiyyətli sinin məruzəsinə görə, İrəvan quberniyasında müsəlman əhalisinin vəziyyəti xüsusilə açınacaq idi. Bu əhalinin nə bir çörək ehtiyatı, nə toxumu, nə də mal-qarası qalmış, əksəriyyəti isə ev-eşiyindən didərgin düşüb, öz siyasi vəziyyətləri ilə ən çixılmaz və ümitsiz olan insanlar idi.

Mərkəzi qaçqınlar komissiyasının oktyabrın 9-da iclası keçirilən vaxt İrəvan quber-niyasının Eçmi?dzin qəzasından Qazax qəzasına qaçqınların yeni axını başladığı haqqında məlumatlar daxil olmuşdur. Orada ürək ağrısı ilə qeyd edilmişdir ki, "məlumata görə müsəlman əhalisinin ardıcıl, mütəşəkkil şəkildə qırılması, onlara qarşı soyğunçuluq, yerlə-rindən qovulması həyata keçirilir".

Bu səbəblərdən Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin mayında parlamente Ermənistanın müsəlman əhalisinə yardım edilməsi barədə qanun layihəsi təqdim etmişdir. Parlament bu qanun layihəsini çox da ləngitmədi, vəsaiti ayırmaq barədə qərar qəbul etdi. Ayrılmış 3 milyon vəsait hesabına İrəvana 1919-cu il iyulun sonlarında 15 vaqon un, taxıl, darı və arpa göndərilmiş və əhalinin hər nəfərinə bir aylıq 10 funt hesabı ilə paylanmışdır.

Bundan əlavə İrəvanda 1 sentyabr 1919-cu ildən müsəlmanlar üçün ambulatoriya açıldı. Elə orada da 85 nəfərlik uşaq evi açılmış və sonralar Amerika Komitəsinin himayəsi-nə verilmişdir.

Qeyd edək ki, Bakı və sənaye rayonu üzrə yardımlar yalnız qaçqınlara deyil, həmçinin bütün yerli yoxsul əhaliyə, ən imkansız adamlara və mədən fəhlələrinə də göstərilirdi. Adətən belə köməklər qidalanma və paylayıcı təşkilatın Mərkəzi Evi tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu məntəqələrdə əhaliyə pulsuz, bir hissəsi kiçik ödənişlə - öncə 50 qepikdən, sonra-dan isə 1 manatdan verilən isti xörəklər və çay, həmçinin zəruri gündəlik tələbat məhsulları da paylanılırdı. Ərzaq çatışmazlığı və artmaqda olan bahalıq dövründə belə tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycan hökuməti ilə yanaşı xalq da öz isti ocaqlarından məhrum edilmişləpə hər vasitə ilə yaxından köməklilik edirdi. Bu köməklərdən ən mühümü maddi yardım idi. 1919-cu ildə təkəcə Bakı şəhəri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün yığılan vəsaitin ümumi miqdarı 308.000 manat olmuşdu².

Burasını xüsusi qeyd edək ki, Ermənistan və Gürcüstan respublikaları hökumətin-dən fərqli olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti milliyətindən asılı olmayaraq bütün didərgin-lərə kömək etmişdi. Belə ki, hökumət 1919-cu ildə aşağıda adı qeyd olunan cəmiyyətlərə 2.114.501 manat pul vermişdi: 1. Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətinə - 220 nəfərlik müsəlman uşaqsızınacağı üçün; 2. Erməni Milli Şurasına - 517 nəfərlik 2 sığınacaq üçün; 3. Rus xeyriyyə cəmiyyətinə - 517 nəfərlik sığınacaq və əlillər evi üçün; 4. Uşaq evi cəmiyyətinə - 80 nəfərlik sığınacaq üçün; 5. 9-cu sahə komitəsinə - 30 nəfər yaşlı adam üçün; 6. Yəhudi milli şurasına - ucuz yeməxana üçün; 7. Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə - qocalar və əmlakı olmayanlar üçün sığınacağa görə⁶.

Yeri gəlmişkən bildirək ki, Azərbaycan hökuməti 1918-ci il mart qırğınları və Bakının yadelli işğalçılardan, o cümlədən Mərkəzi Xəzər Diktaturasından (Sentrokaspi) azad edilməsi dövründə zərər çəkmiş şəxsləri də yaddan çıxarmamışdı. Hökumət belə şəxslərə birdəfəlik pul yardımları göstərmişdi. Bu müavinətlər üçün çəkilən xərclərin ümumi məbləği isə 300.000 manat həcmində olmuşdu.

Azərbaycan hökumətinin qaçqınlarla bağlı gördüyü işin bir istiqaməti də onların öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılması idi və bu zaman bütün xərcləri də hökumət çəkirdi. Azərbaycan hökuməti Erməni və Rus Milli Komitələrinin rəyinə uyğun olaraq 5000 erməni və 2500 rus yola salmışdı. Bundan başqa 4000 müsəlman və 1000 nəfər də digər millətlərin nümayəndələri yola salınmışdı.

Onu da bildirək ki, pulsuz gedişdən əlavə bu qaçqınlara yolda qidalanma üçün də müavinətlər verilmişdir.

Məlumdur ki, o dövrdə ermənilər rus qoşunlarının köməyi ilə Anadoluda - Qarsda, İqdırda və s. ərazilərdə də yerli türk əhalisinin evlərini dağıtmış, on minlərlə günahsız qoca, qadın, uşağı

öldürmüş və nəticədə insanları öz ev-əşiyindən didərgin salmışdılar. Azər-baycan Cümhuriyyəti bu insanları da yaddan çıxarmamışdı. Belə ki, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Himayəçilik Nazirliyi Qars əyalətindən qaçqın düşərək o döv-rdə Bakıda Ermənikənd adlanan yerdə məskunlaşan 700 nəfərin gündəlik çöreklə təminatı-na çəkilən xərcləri öz üzərinə götürdü. Bu işə hökumət 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci ilin yanvarın 1-dək olan dövrdə 526.195 manat məbləğində pul xərcləmişdi.

Himayəçilik Nazirliyinin nümayəndəsi Qars vilayətindən və İravan quberniyasından gəlmiş müsəlman qaçqınlara yardım üçün 1919-cu ilin noyabrında Tiflisə ezam edilmişdir. Bu müfəttiş qaçqınların yolüstü qısamüddətli qidalanma məntəqələrinin yaradılmasını təşkil etmək və onların yolda qidalanması üçün pul müavinətləri verməli idi. Tiflis yaxınlığında 300 verstdə və Aşağı Cəral stansiyasında iki belə məntəqə açılmışdı.

Bundan başqa, 1919-cu ilin axırlarında Dağlılar Respublikasının əhalisi oradakı hərbi əməliyyatların təsiri nəticəsində Azərbaycan ərazisinə pənah gətirərkən hökumətin tapşırığı ilə Himayəçilik Nazirliyinin işçiləri iki ay ərzində daim sərhəddə qalaraq qaçqın düşmüş dağlılara pul paylayırdı. Bu məqsədlə Nazirlik tərəfindən bir milyon manat pul sərf edilmişdir.

1919-cu il yanvarın əvvəllərində məcburi köçürülmə xarakteri almış Zəngəzur hadisə-ləri nəticəsində bu qəzanın dağlıq hissəsinin 40 minədək sakini Qarabağın Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarına və respublikanın digər yerlərinə qaçmağa məcbur oldular.

Qaçqınlara yardım məsələsinin kompleks şəkildə həlli üçün Azərbaycan hökuməti və o cümlədən Himayəçilik Nazirliyi bir sıra araşdırmalar aparmış və bu məqsədlə ictimai işlə-rin təşkili, yeni iş yerlərinin açılması, xalça-palaz emalatxanalarının təşkili sahəsində xeyli işlər görmüşdülər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan parlamenti də hökumətdən geri qalmamış, dəfələrlə xal-qımız üçün faciəli olan qaçqın və didərginlərin vəziyyətini müzakirə etmiş, müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Məsələn, 1919-cu ildə parlament Ermənistandan olan qaçqınlara smetadan kənar 3 milyon, Zəngəzur qaçqınlarına hökumətin 18 milyon təklifindən fərqli olaraq 18 milyon 750 min manat köməklik edilməsi barədə qərar qəbul etmişdi.

Doğrudur, deputatların bir qismi ayrılan yardımlara heç də bir-mənalı münasibət bil-dirmirdi. Onlar qaçqınlara göstərilən yardımların formasına etiraz edirdilər. Məsələn, deputat A.Aşurov ayrılan yardımın qısa müddətə və hökumətin qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün uzunmüddətli proqramının olmamasına etiraz edərək bildirirdi ki, "Əvvəla budur ki, bir Zəngəzur uyezdi üçün 3 ayda 18 milyon para istənilir. Böylə Zəngəzur uyezdi kimi uyezdlərdən 14 uyezd var... Əgər bir tək Zəngəzurdə 30 min qaçqın varsa, cəmi Azərbaycanda 200 min qaçqın var ki, 20 min aşağı-yuxarısı ola bilər. Ayda bunların hərəsinə 100 manat versək aylar ayda 20 milyon manat. Əgər biz cəməətin hamısını bir gözle görmək istəy-irdikse, Bakı uyezdi qaçqınlarına baxdığımız kimi, Azərbaycanın hər yerində olan qaçqınlarla da baxıb kömək versək, ayda gərək 20 milyon pul verək. Görək bu xərcin qabağında dayana bilərik, ya yox... Mən burada bir proqram görmədim ki, danışam. Heç bir proqram məlum olmadığından mən bu məsələnin nə lehinə, nə də əleyhinə rəy verə bilmərəm. Büdcə-əmizi, qüvvəmizi bilək, proqram da məlum olsun".

O dövrdə deputatların əksəriyyəti qaçqınlara yardımdan çox onları işlə təmin etməyi daha düzgün yol hesab edirdi. Məsələn, parlamentin 14 iyun 1919-cu il tarixli iclasında deputat Rəfiyev təklif etmişdi ki, "Qaçqınları həmişə hökumət öz hesabına götürüb doyurma bilməz. Onların çoxu əmək qabiliyyətlidir. Onlara əvvəlcə ev

tikilsin, sonra yer və əkinçilik üçün lazım olan istehsal vasitələri verilsin. Onlara toxum, öküz, kətan alınıb verilsin. Onlara üç milyon manatlıq toxum alınmalıdır. Evlərini düzəltmək lazımdır. Heç olmasa, hər evə bir öküz lazımdır. Bunların hamısını hesab edəndə 9 milyon edir... Hər əskidi, hər tütüyə beş yüz manat hesab edəndə 3 milyon buna lazım gəlir. Cəmi 30 min qaçqın üçün 18.750.000 manat edər". Deputatların bir qismi bu pulların qaçqınlara necə çatdırılması ilə bağlı hö-kumətdən ciddi izahat istəyir və tələb edirdilər ki, səhlənkarlığa, mənimsəməyə imkan verilməsin. Məsələn, parlamentin 14 iyul 1919-cu il, 55-ci iclasında çıxış edən Hacı Kərim Sa-niyev bildirirdi ki, "İndiyə qədərki pullar sərf olunmuşdur. Ancaq faktlar göstərir ki, pullar yerinə çatmamışdır. Naxçıvana gədən pulları bilirsiniz. Qaçqınlara buğda paylanır, 1500 siyahı göstərilir. Fəqət, hazırda 220 nəfər də yoxdur. Görürsünüz ki, bir nəfər on ailə üçün buğda aldı. Halbuki bir nəfərin on ailəsi olmaz... Uyezdlərin birisinə anbar müdiri, mühafizə-zəçi var, katibi var, anbar icarə edilmişdir. Amma içində heç zad yoxdur. Məmur-lar mə-vacib alıb yeyir, qaçqınlara heç bir şey verilmir"

Deputatların bir qismi problemi həll etmək üçün iş qabiliyyətli olan qaçqın və köçkünlərdən ötrü yeni iş yerləri açmağın zəruriliyini bildirirdilər. Onlar təklif edirdilər ki, Suraxanı-Mərdəkan dəmiryol xətti çəkilsin və qaçqınlar da orada işlə təmin edilsin.

Azərbaycan hökuməti Nuxa dairəsi və Gəncə qəzasında yerləşən qaçqınlara da xeyli yardım göstərmişdi. Belə ki, orada olan qaçqınlara 2 milyon manata qədər maddi yardım edilmişdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası qaçqınlara təkcə pulla deyil, ərzaqla da kö-mək edirdi. Belə ki, 1920-ci il yanvarın 5-də parlamentin iclasında qaçqınların 21 milyon manatlıq buğda ilə təchiz olunması haqqında qərar qəbul edilmişdi.

Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə hökumət əhalinin yoxsul təbəqələrinə kömək üçün 3.082.000 manat dəyərində maliyyə yardımı etmişdi.

Azərbaycan hökuməti milli münafişələr zamanı yetim və kimsəsiz qalmış uşaqlara qayğı göstərilməsi, himayə edilməsi sahəsində də xeyli işlər görmüşdü. Bu sahədə görülən mühüm işlərdən biri də yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin maliyyə vəsaiti və köməyi ilə valideyn himayəsindən məhrum edilmişlər üçün uşaq evlərinin təşkili, genişlənməsi və bu işə daim nəzarət edilməsidir.

1918-ci ildə bu hərəkat genişləndiyindən Mərkəzi Uşaq Evinin nəzdində yetim uşaq-lara kömək etmək üçün xüsusi yardım bürosu yaradılmışdı. Xüsusi büro bu sahədəki bütün işlərin öhdəsindən təkbaşına gələ bilmədiyindən kömək üçün Himayəçilik Nazirliyinə müraciət etmişdi.

Nazirlik uşaq evindəki hər bir himayə edilmiş uşağa əvvəlcə ayda bir dəfəlik 60 manat, sonra isə 120 manat qaytarılmaz subsidiyaların ödənilməsi yolu ilə kömək etmişdi. Büro dağıldıqdan sonra isə Nazirlik hər cəmiyyətə himayəyə götürülmüş hər bir uşaq üçün ayda 200 manatdan subsidiya ödəyirdi. Cocuq yuvalarına verilən bu cür subsidiyalardan əlavə cəmiyyətin bu və ya digər ehtiyacları üçün əlillər evi, gecəqondular və ucuz yeməxanaların saxlanması da vəsaitlər ayrılırdı.

Azərbaycan hökuməti özünün ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq Gürcüstanda yaşayan yoxsul müsəlman əhalisinə də yardım edirdi. Belə ki, 1920-ci ilin martında hökumət Axalsix və Axalkələki qəzalarının yoxsul əhalisinə 140 000 manat pul verilmişdi. 1920-ci ilin fevralında Gürcüstanda baş verən zəlzələ nəticəsində əhali xeyli ziyan çəkmişdi. Buna görə hökumət Gürcüstanı 1885 pud un göndərməyi Təchizat Nazirliyinə icazə vermişdi. Eyni zamanda zəlzələdən zərər çəkənlərə kömək üçün 3 milyon manat

yardım gösərilməsi haqq-ında qərar martın 11-də parlament tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Göründüyü kimi, istər xalqımız, istərsə hökumətimiz qaçqın və köçkün problemi ilə təkcə cümhuriyyət dönəmində qarşılaşmamışdır. Ancaq biz hətta bu soyqırım illərində başqasına nifrət, ölüm hissləri altında deyil, "Qurani Kərim"də göstərilən "Ey müsəlmanlar, yaxşı iş görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın" çağırışına uyğun hərəkət etmişik. Millətlərə, insanlara geniş qəlblə, açıq ürəklə fərq qoymadan əl uzatmağa çalışmışıq.

Ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA) f. 970. siy.1. iş 1.v.29.
2. ARDA, f. 895, s.3. iş 196, v.7-18.
3. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. 7 марта 1918 г. Тиф-лис, 1919, с.5.
4. Адресь - Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г.Баку, 1920, с.82-83.
5. Əziz B. ADR-in qaçqınları yerləşdirmək sahəsində fəaliyyəti. Tarix və onun problemləri, Bakı, 2000, №3-4, s.100.
6. Əziz B. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qaçqınlar problemi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiya. Materiallar. Bakı, 2003, s.25.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament. (Stenoqrafıq hesabatlar) I c., Bakı, 1998, s.847-847.
8. Yene orada s.842-843.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament. (Stenoqrafıq hesabatlar) II c., Bakı, 1998, s.681, 696-700.

Elçin Əhmədov

ŞUŞANIN TARİXİ, SİYASİ VƏ HƏRBİ-STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan dörd bəylərbəylikdən ibarət idi: Təbriz, Şirvan, Çuxursəd və Qarabağ. Mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyi Araz və Kür çayları arasındakı geniş ərazini əhatə edirdi.

XVIII yüzillikdə Qarabağın ərazisində mürəkkəb tarixi hadisələr baş verdi. Səfəvilər dövlətinin inzibati bölgülərindən birini təşkil edən Qarabağ bəylərbəyliyi 1724-cü ildən etibarən Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən zəbt edildi. Bəylərbəyliyin mərkəzi olan Gəncə şəhəri türk qoşunlarının əlinə keçdi.

XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şah Əfşarın hərbi yürüşləri İranda və Qafqazda vəziyyəti müvəqqəti olaraq dəyişdi. Nadirin başçılığı ilə yenidən dirçələn İran dövləti Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən, Gəncəni Osmanlılardan geri almağa (1735) müvəffəq oldu. Nadir şah iki əsrdən artıq mövcud olmuş Qarabağ bəylərbəyliyinə də divan tutdu. Buna səbəb 1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimi zamanı Qarabağ bəylərbəyliyinə Nadirin şah elan olunmasına etirazını bildirməsi idi.

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra onun dövləti əsl mənada dağıldı. XVIII əsrin ortalarında uzun sürən İran

hökmdarlığı ləğv edildikdən sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarımüstəqil feodal dövlətləri-xanlıqlar meydana gəldi.

Qarabağ xanlığı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan torpağında yaranmış on səkkiz xanlıqdan biri oldu. Qarabağ xanlığının banisi Pənah Əli xan Cavanşir nəslindən idi. Pənah Əli xan Otuzikilər tayfasının başçısı, Cavanşir və Qazaxın 20 min həyətinin əmiri idi. O, özünü xan elan edərək, Qarabağ xanlığını düşmən basqınlarından müdafiə etmək üçün 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi.

Pənah Əli xanın hakimiyyəti dövründə ilk müharibə 1748-ci ilin sonunda Bayat qalasında baş verdi. Bu müharibə şəkli Hacı Çələbi xanın hücumu ilə əlaqədar idi. Pənah Əli xanın Şəki və Şirvan xanlığına qalib gəlməsi onun şöhrətini xeyli artırdı. O, Bayat qalasının strateji cəhətdən zəif olduğunu, orada qoşun saxlamağın çətinliyini nəzərə alıb yeni müdafiə qalası tikdirməyi qərara aldı və Ağdam yaxınlığında Şahbulağı adı ilə məşhur olan Tərnəküt qalasını tikdirdi.

Bu dövrdə Qarabağda Pənah Əli xanın şöhrəti günü-gündən artırdı. O, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarını zorla və nigah diplomatiyası yolu ilə öz təsiri altına saldı. XVIII əsrin 50-ci illərində Xəmsə mülükləri də Qarabağ xanlığına tabe edildilər. Az sonra Pənah Əli xan xanlığın mərkəzini əlçatmaz yerə köçürdü və orada qala tikdirdi. Bu, Şuşa qalası idi.

Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdən hesab edilir. Qarabağ tarixçilərinin verdikləri məlumata görə, 1750-ci ildəki Şuşakənddən bir qədər aralı, hündür, sıldırım dağ üstündə qalаныn inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Pənah Əli xan Şuşanı özünə paytaxt edib, oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənah Əli xa-

nın şərəfinə "Pənahabad", sonradan isə "Şuşa qalası" və "Şuşa" adlandırılmışdır.

Pənah Əli xanın düşmənlərini ən əvvəl narahat edən ərazidə tayı-bərabəri olmayan Şuşa qalasının tikilməsi idi. 1751-ci ildən sonrakı siyasi hadisələrdə həmişə Şuşa şəhərinin adı çəkilir. Şuşa qalası əsası qoyulduğu gündən bir çox hücumlara sinə gərmiş, qanlı döyüşlərin şahidi olmuşdur.

XVIII əsrin 50-ci illərində Pənah Əli xan Şuşa qalasının möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olarkən 1751-ci ildə İran şahı Məhəmməd Həsən xan Qacarın qoşunu Qarabağa hücum etdi. Qacar qoşunları Şuşadan bir qədər aralı düşərgə salıb, bir aya qədər orada qaldı. Lakin şəhərin möhkəm istehkamları İran şahını mühasirədən əl çəkib geri qayıtmağa məcbur etmişdi. Bir neçə il sonra -1758-ci ildə Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar böyük ordu ilə Qarabağ xanlığı üzərinə hücumu keçdi. Fətəli xan 6 ay Şuşa qalasını mühasirədə saxlamış, ancaq ala bilməmişdi.

Pənah Əli xanın ölümündən sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlığın ərazisində Əskəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının hasarı və s. diqqətəlayiq, strateji əhəmiyyətli qalalar tikildi.

XVIII əsrin 80-ci illərinin ortalarında İranda hakimiyyət Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xanın əlinə keçdi. O, Səfəvilər dövlətinin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək məqsədilə yeni torpaqlar tutmağa can atırdı. 1791-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar on ildən artıq mübarizə nəticəsində, İranın və Cənubi Azərbaycanın bütün əyalətlərini öz hakimiyyətinə tabe etdikdən sonra, Azərbaycanın şimal hissəsini də əsarət altına almağa hazırlaşdı.

1794-cü ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İbrahimxəlil xandan itaət etməyi, bu məqsədlə oğlunu girov göndərməyi tələb etdi, ancaq rədd cavabı aldı. Ağa Məhəmməd xan Qarabağa 8 min-

lik qoşun göndərdi. Lakin Əskəran qalası yanında Ağa Məhəmməd xanın qoşunları məğlub olub geri çəkildilər. Elə həmin ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar qoşun və silahının sayını on qat artırmağa məcbur oldu.

1795-ci ilin yayında Arazı keçib Qarabağ istiqamətində bütün ərazidə hərəkət edən İran qoşunlarının sayı 85 min nəfərdən artıq idi. Qacarin son məqsədi Azərbaycanı və Gürcüstanı atamam ilə əsarət altına almaq idi. 1795-ci il yay yürüşünün əsl səbəbi yeni torpaqlar əldə etmək və dövlət xəzinəsini qarət hesabına doldurmaq olmuşdu. Bu məqsədi həyata keçirməkdə Ağa Məhəmməd xanın qarşısında əsas maneə Şuşa qalası idi.

Şuşa qalasına çatmaq üçün düşmən qoşunları mütləq Araz çayını keçməli idilər. Bunu dərk edən İbrahimxəlil xan bu çayın üzərində hələ xeyli qədimdən inşa edilmiş Xudafərin adını daşıyan körpünün uçurulmasını əmr etdi. İbrahimxəlil xan Şuşa qalasının müdafiəsi üçün böyük hazırlıq görərək, qala toplarını döyüş vəziyyətinə gətirmiş, qoşun hissələri isə Qarabağın dağlarında və Şuşada yerləşdirmişdi.

Qarabağa hücum edən düşmən qoşunlarına qarşı xanlığın bütün əhalisi mübarizəyə qalxmışdı. Şuşa qalasında 15 minlik xalq qoşunu yaradılmışdı. Şuşanın müdafiəsində nəinki, kişilər, hətta qadınlar da iştirak edirdilər. İran qoşunları Şuşanı almaq üçün xarici qüvvələrdən və dövrün ən güclü silahlarından istifadə edirdilər. Fransız zabitlərinin komandanlıq etdiyi düşmən topları Şuşanı üç gün atəşə tutdular. Lakin mərmilər şəhərin istehkamlarını dağıda bilmədi.

Qalanın mühasirəsi nəticə vermədiyindən, Ağa Məhəmməd xan ətraf kəndləri yandırır, mal-qaranı sürüb aparır, əhalini əsir alırdı. Düşmən qəti hücumla Şuşanı tutmağa bir neçə dəfə cəhd

etmiş, lakin onun bütün hücumları böyük tələfata səbəb olmuş və dəf edilmişdi. Düşmən hücumları dəf edilərkən şəhər əhalisi qala divarları üstündən qalanı mühasirə edənlər üzərinə daş və od yağdırırdılar. Qarabağ tarixçiləri Şuşa qalasının İran ordusu tərəfindən mühasirəsinin ətraflı surətdə təsvirindən sonra, Ağa Məhəmməd xanın məğlubiyyət səbəblərini izah edirlər. Qarabağ qoşunlarının İran qoşunlarına qalib gəlməsinin səbəblərindən biri qarabağlıların apardığı partizan müharibəsi olmuşdur. Əhali atlı və piyada olaraq, meşələrdə Araz sahillərindən tutmuş Şuşa qalasına qədər uzanan yollar boyu düşməne qarşı çıxmış, İran ordusuna gələn ərzaq mallarını zəbt edib aparmışlar. Bununla da, düşməni azuqəsiz qoyaraq, ona daha ağır zərbə endirmiş olurdular.

Şuşanın mühasirəsi 33 gün davam etdi. Bu müddət ərzində Ağa Məhəmməd xanın ordusu olduqca seyrəldi. Onun demək olar ki, bütün topları sıradan çıxdı. Belə olduqda, Ağa Məhəmməd xan Şuşanın mühasirəsindən əl çəkərək Gürcüstana tərəf hərəkət etdi.

1795-ci ilin sentyabrında Ağa Məhəmməd xanın qoşunları şiddətli vuruşmadan sonra Tiflisə soxuldular. Qacar Təğflisi yandırıb qarət edərək 1795-ci ilin payızında Muğana qayıtdı. Onun məqsədi burada qışlamaq, yazın başlanğıcında isə Şuşa qalasına yenidən hücum edərək onu təslim etmək idi. Lakin 1796-cı ilin yazında İranda baş verən hadisələr Ağa Məhəmməd xanın bu planını pozdu.

1796-cı ilin aprelinde yerli hakimlərin Rusiyaya müraciəti ilə rus qoşunları general V. Zubovun komandanlığı altında Azərbaycana doğru yürüş etdilər. Lakin bu dəfə də Rusiya Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədi. 1796-cı ilin noyabrında II Yekatriyanın vəfatından sonra, taxta çıxan I Pavel 1797-ci ilin yazında rus qoşunlarını geri çağırdı.

Rus qoşunları Azərbaycandan çəkilən kimi 1796-cı ilin payızında özünü şah elan edən Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağı və onun sarsılmaz paytaxtı Şuşa şəhərini işğal etmək planını hazırladı. 1797-ci ilin yazında Ağa Məhəmməd şah daha güclü qoşunla Araz çayını keçərək Şuşa qalasına doğru hərəkət etdi.

Ağa Məhəmməd şahın hələ, 1794-1795-ci illərdə Qarabağı, o cümlədən, Şuşanı ələ keçirə bilməməsi onu çox narahat edirdi. Şuşanın Ağa Məhəmməd şaha sinə gərməsi xalqın vətənpərvərliyini və mübarizə əzmini daha da artırsa da, Qarabağ xanlığı hiss edirdi ki, İran istilasına qarşı mübarizədə daha güclü müttəfiqlər lazımdır. Şəhər əhalisi isə, hələ 1795-ci ilin qarət və talanlarından sonra özünü düzəldə bilməmişdi. Eyni zamanda, Qarabağda quraqlıq acliqla nəticələnmişdi.

Belə bir vəziyyətdə, Şuşa qalasının müdafiəsini 1795-ci ildəki kimi təşkil etmək mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, İbrahim xan müqavimət göstərmək əzmində idi. Fransız tarixçisi Jan Khurenn yazdığına görə, 1795-ci ildə də, əvvəl olduğu kimi İbrahim xan Xudafərin körpülərini yenidən uçurtmuş və Şuşa qalasının müdafiə olunmasını təmin etmişdir. Qalaya yaxınlaşan Ağa Məhəmməd şah şəhəri asanlıqla ala bilməyəcəyindən, topxanasına əmr edir ki, atəşi yalnız qala divarlarının bir hissəsinə vursunlar ki, divarda deşik açılsın, bəlkə qoşunları Şuşaya girə bilsinlər. Belə şəraitdə İbrahim xan yaylım atəşindən qorxmadan 200 süvari dəstəsi ilə İran topxanasını məhv etmək üçün hücum keçdi. O, məqsədinə nail oldusa da, geri dönərkən qala qapısını bağlı gördü. Odur ki, belə bir şəraitdə İbrahim xan Car-Balakən istiqamətində hərəkət eiməyə məcbur oldu.

Ağa Məhəmməd şah şuşalılara məktub göndərərək tabe olmalarını təklif etdi. Şah bildirdi ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalılar

500 000 əsrəfi təzminat toplamaladırlar. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şah nisbətən asanlıqla və döyüşsüz Şuşa qalasına girdi.

Ağa Məhəmməd şah şəhərə daxil oduqdan sonra, İran qoşunu əhaliyə divan tutur və qarətçiliklə məşğul olurdu. Şəhər əhalisindən yüzlərlə adam zindana atılmışdı. Lakin çox keçmədən, Ağa Məhəmməd şah 1797-ci il iyulun 4-də öz yaxın adamlarının sui-qəsdı nəticəsində öldürüldü. Şahın qətlindən sonra İran qoşunu dağınıq halda Şuşanı və Qarabağı tərk etdi.

XVIII əsrin II yarısında mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə Qarabağ xanlığı öz suverenliyini saxlaya bilən Azərbaycan feodal dövləti idi. Onun paytaxtı Şuşa şəhəri yarım əsrdən çox Azərbaycanın xarici istilalardan mühafizəsində əsas dayaq mərkəzi olmuşdür. Şuşanın qəhrəmancasına müdafiəsi, qala müdafiəçilərinin düşmən üzərinə hücumu, şəhərin alınmaz bir qalaya çevrilməsi, xanlığın yaradıcısı olan Pənah Əli xanın sələfi İbrahimxəlil xanın bacarıqlı dövlət xadimi olmaqla bərabər, həmçinin, böyük sərkərdə olmasına sübut idi.

1805-ci il mayın 14-də Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsinə görə ("Andlı öhdəlik") Şuşa qalasında rus qoşun dəstələri yerləşdirildi. 1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan iki yerə parçalandı. Şimali Azərbaycan Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edildi. 10 aprel (1840-cı il) qanununa kimi keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisi rəsmən "Qarabağ əyaləti" adlandırıldı. 1840-cı il islahatı ilə "Qarabağ əyaləti" yerində yaradılmış "Şuşa qəzası" 1868-ci ildən Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına verilmişdir. Bu vəziyyət 1920-ci il Azərbaycan sovetləşənə qədər davam etmişdir. 1917-ci ildə Şuşa qəzası Müvəqqəti hökumət vaxtında Xüsusi Zaqafqaziya komitəsinə tabe olan Yelizavetpol quberniyasına,

1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində Gəncə quberniyasına daxil olmuşdu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi Moskvanın səlahiyyətinə daxil oldu. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərə 1923-cü il iyunun 7-də muxtar vilayət statusu verildi ki, bu da məhz Sovet Rusiyasının himayədarlığı və bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirildi. Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması heç şübhəsiz, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından və düşmənçiliyindən istifadə edən Sovet Rusiyasının uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi idi ki, bu da ermənilərin Azərbaycana qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə oldu.

DQMV yaradılarkən Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü kobudcasına pozulmuşdu. Çünki DQMV yaradılana qədər Azərbaycanda Stepanakert, Martuni, Mardakert, Hadrut adında nə şəhər, nə də rayon olmuşdur. 1923-cü ildə qəbul edilən bir qərarla Şuşa, Cavanşir və Qubadlı qəzalarının əraziləri bölünüb DQMV yaradıldı, Xankəndi və Əskəran rayonu bütünlüklə Şuşa qəzasından alındı. 1923-cü ildə Şuşanın Xankəndi, Xocalı, Kərkiçahan, Ulubab, Pircamal, Cəmilli, Aranzəmi, Ballica, Dəmirçilər, Sığnaq, Qarabulaq, Muxtarkənd, Dağdağan, Şuşakənd, Daşbaşı kimi onlarla kəndi alınıb Xankəndinə verilmiş, sonralar isə həmin torpaqlar hesabına Əskəran rayonu yaradılmışdır.

DQMV yaradılan gündən Azərbaycanın iqtisadi potensialı Xankəndinin inkişafına yönəldildi. 10-15 evdən ibarət Xankəndi tarixi şəhər olan Şuşanı geridə qoyub böyük iqtisadi gücə malik qurumun mərkəzi olan "Stepanakert"ə çevrildi. Vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri bir çox məsələlərdə Xankəndindən

asılı vəziyyətə salındı: Şuşanı respublikanın digər rayonları ilə birləşdirən rabitə xətləri Xankəndi qovşağından idarə olunurdu; Yevlax-Laçın qaz kəməri buradan keçirdi; Ağdam-Şuşa magistral avtomobil yolu Əskəran və Xankəndindəki erməni evlərinin əhatəsinə salınmışdı. Bütün bunların, planlı şəkildə edilməsi və sonralar nə ilə nəticələncəyi 1988-ci ildən sonra bizə bəlli oldu.

Beləliklə, on illərlə bundan qabaq, 1988-ci ilin fevralına hazırlıq görülür, separatçılıq hərəkatının bünövrəsi qoyulurdu. Artıq, 1987-ci ilin sonunda Qarabağda ermənilərin siyasi və ideoloji fəallığının artması müşahidə olunurdu. Həmin il noyabrın axırlarında A.Ağanbekyan Parisdə çıxış edərək yaxın gələcəkdə Qarabağın Ermənistana veriləcəyinə əmin olduğunu bildirdi. Bu çıxış, 1988-ci ilin əvvəllərində Xankəndində başlanan mitinqlər üçün siqnal rolunu oynadı.

1988-ci ilin fevral ayında Xankəndində DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistana birləşməsi tələbi ilə mitinq və tətilər başlandı. Yerevanda da, eyni tələblərlə çıxışlar oldu. Həmin il, sentyabrın 18-də ermənilər Xankəndində yaşayan 15 minə qədər azərbaycanlıyı şəhərdən zorakılıqla çıxararaq, onları Şuşa və ətraf rayonlara köçməyə məcbur etdilər.

1989-cu ilin yanvarın 12-də SSRİ rəhbərliyi tərəfindən guya vəziyyəti sabitləşdirmək üçün A. Volski başda olmaqla DQMV-da xüsusi idarə komitəsi yaradıldı. Bu komitə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin qarşısını almaq və regionda vəziyyəti sabitləşdirmək adı altında yaradılsa da, fərmanda göstərilənlərin əksinə olaraq xüsusi idarə komitəsinin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə DQMV-də vəziyyət daha da kəskinləşdi. Komitənin sədri A.İ.Volski vəziyyəti sabitləşdirmək deyil, əksinə gərginləşdirmək siyasəti yürütdü. Onun fəal "səyləri" nəticəsində az müd-

dət ərzində vilayətin idarə və müəssisələrinin demək olar ki, hamısı Azərbaycan tabeliyindən mərkəzin tabeliyinə keçirildi. Bütün sənədlərdə DQMV-i Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmışdı.

Xüsusi idarə komitəsinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Xankəndindən qovulmuş azərbaycanlıların öz doğma ev-əşiklərinə qayıtmasına nəinki təminat yaradılmadı, əksinə vilayətin azərbaycanlılar yaşayan bir sıra kəndləri də komitənin "köməkliyi" ilə məqsədəuyğun şəkildə boşaldıldı. Vilayətin yaşayış məntəqələrindən qovulmuş azərbaycanlıların bir qismi Şuşaya pənah gətirirdilər. Ümumiyyətlə, A.İ.Volskinin "ciddi qayğısı" sayəsində vilayət demək olar ki, Azərbaycan hökumətinin nəzarətindən çıxmışdı.

1991-ci ildən Qarabağın dağlıq hissəsində baş verən hadisələrin gərginliyi get-gedə artırdı. Artıq ictimai-siyasi vəziyyət böyük fəlakətin yaxılaşdığından xəbər verirdi. 1991-ci ilin oktyabrın sonunda və noyabr ayı ərzində Qarabağın dağlıq hissəsindəki yaşayış məntəqələri, o cümlədən Tuğ, Xocavənd, Qaradağlı, İmarət-Qərvənd və s. bu kimi digər strateji əhəmiyyətə malik kəndlərimiz ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıldı və talan edildi.

Şuşanın Xankəndindən keçən telefon-rabitə xətləri noyabrın 24-dən kəsilmiş, şəhər və digər azərbaycanlılar yaşayan kəndlər tamamilə ətraf aləmdən təcrid olunmuşdu. Nəticədə, Xocalı və Şuşa mühasirədə qalmışdı. Dekabrın 2-nə keçən gecə əsasən rus hərbiçilərinin idarə etdiyi zirehli texnika növləri, o cümlədən döyüş maşınları ilə təmin olunmuş Ermənistan ordusu Xankəndi tərəfdən Kərkicahan qəsəbəsinə hücum edərək, oranı işğal etdi. Şuşadan isə, əlavə kömək göndərmək qeyri-mümkün idi. Çünki, rus hərbiçiləri Şuşadan Kərkicahana gedən yolu bağlamışdılar. Eyni zamanda, Şuşa şəhərinin özü də, hər gün erməni mövqelərindən intensiv top və raket atəşinə tutulurdu.

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sönuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdilər. Belə ki, fevral ayının 12-də Şuşanın Malıbəyli və Quşçular kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndində yerləşən Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının köməkliyi və iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək min nəfərə qədər dinc sakini qətlə yetirdilər.

Xocalı erməni-rus birləşmiş qüvvələri tərəfindən ələ keçirildikdən sonra aydın idi ki, növbəti həmlə Şuşaya olacaq. Ermənilər bunu gizlətmir, şəhərin hücumla alınmasına və dəhliz açmaq üçün Laçının tutulmasına açıq-aşkar hazırlıq görürdülər. Şuşanın strateji mövqeyi, Azərbaycanın bu qədim şəhərinin qısa müddətdə asanlıqla ələ keçirilməsi ehtimalını heçə endirirdi. Lakin Şuşanı ələ keçirmək üçün ermənilər ən qatı cinayətlərə əl ataraq torpaqlarımızı kənd-kənd işğal edir, Şuşaya doğru irəliləyirdilər. Şuşanın itirilməsi Azərbaycan üçün nə demək idi? Tarixə nəzər salsaq Şuşanın nə qədər siyasi və hərbi strateji əhəmiyyətə malik olmasının bir daha şahidi oluruq.

Mart ayı da Şuşa ətrafında gedən ağır döyüşlərlə müşahidə olundu. Aprelin ortalarından başlayaraq, Şuşa yaxınlığında ermənilərin zirehli texnikası, saysız-hesabsız canlı qüvvəsi toplanırdı. Aprelin 24-də ermənilərin Şuşaya hücumu gözlənilirdi. Belə ki, ermənilər aprelin 29-da Şuşa ətrafında Hacı talası və Daşaşiran adlanan ərazilərə güclü hücumla keçdilər. Bütün bu hücumlar ermənilərin artıq mühasirə vəziyyətində olan Şuşaya doğru irəliləməsindən xəbər verirdi. May ayının 7-dən 8-ə keçən gecə Şuşa dörd tərəfdən "qrad", "kristal" tipli raketlər, top, tank,

PDM, ZDM, pulemyot və avtomatlarla güclü atəşə tutuldu. Atəş səhərə qədər davam etdi. Səhər tezdən ermənilər Xankəndi, Şuşikənd və Kərkicahan istiqamətlərindən piyadalarla hücum keçdilər. Şəhər ayın 8-i axşama qədər müdafiə olunsa da, tank və zirehli maşınların köməyi ilə ermənilər əvvəl Şuşanı, sonra isə Kosalar və Şırlan kəndlərini ələ keçirdilər.

Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşdirilmiş Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri digər erməni terrorçu dəstələri ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində növbəti cinayət törədərək, yuxarı Qarabağda azərbaycanlıların yaşadığı sonuncu yaşayış məntəqəsi olan Şuşa şəhərini işğal etdilər. Vaxtilə 33 gün mühasirədə qalan, lakin təslim olmayan Şuşanın belə qısa müddətdə süqut etməsinin əsas səbəbi şəhərin müdafiə qabiliyyətinin zəif olması idi. Şuşadakı mövcud qüvvələr və onların hərbi hazırlığı ermənilərlə müqayisədə çox zəif idi. Doğrudur, Şuşada müəyyən qədər hərbi texnika və canlı qüvvə var idi. Şuşaya hücum ərafəsində şəhərdə 2 ədəd tank, 3 ədəd PDM, 4 ədəd ZDM, 1 ədəd qrad raket qurğusu, 3 tabor və 700 döyüşçü olsa da, lakin onlardan 400 nəfəri ezamiyyətə buraxılmışdı. Ermənilərin öz məlumatlarına görə isə Şuşaya hücumda 100-ə qədər zirehli maşın və tank, 11 min nəfər canlı qüvvə iştirak etmişdi.

1992-ci il mayın 8-də İranın təşəbbüsü ilə Tehranda Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında üçtərəfli görüş keçirildi. Sonralar aydın oldu ki, görüş zamanı Azərbaycan-Ermənistan sərhədi boyu və Qarabağın dağlıq hissəsində atəşin dayandırılmasından erməni tərəfi əslində başqa məqsəd güdürmüş. Məhz bu görüş Ermənistana beynəlxalq ictimaiyyətdən öz niyyətlərini gizlətmək üçün lazım idi. Heç şübhəsiz ki, Ermənistan rəhbərliyi hazırlanmış hücum əməliyyatından əvvəlcədən xəbərdar olmuşdur.

Çünki, Şuşanın işğalı Ermənistan rəhbərliyinin Tehrandə danışıqlar apardığı, atəşi dayandıрмаğı tələb etdiyi vaxtla üst-üstə düşür və bağlanan sülh müqaviləsi mürəkkəbin qurduğu ana qədər qüvvədə qalmışdır. Bununla yanaşı, ermənilər həmişə olduğu kimi, hücum ərəfəsində bütün dünyaya Şuşadan Xankəndinə güclü hücumlar edilməsi barədə dezinformasiya yaymışdılar.

Bu hadisə, mütəmadi şəkildə BMT Nizamnaməsini və ATƏT-in prinsiplərini kobud şəkildə pozaraq Qarabağın dağlıq hissəsinin zorla Ermənistana ilhaq etməyə çalışan Ermənistan hökumətinin beynəlxalq hüquq normaları ilə bir araya sığmayan və təcavüzkar siyasətinə sadıq qaldığını bir daha təsdiq etdi. Şuşanı ələ keçirməklə Ermənistan bu problemi yalnız hərbi-taktiki baxımdan həll etmiş oldu. Problemin siyasi həlli isə getdikcə dərinləşərək çətin məcraya salındı.

Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərinin işğaldan sonra, erməni hərbi qüvvələri Şuşa-Laçın yolunu bağlayaraq birbaşa Ermənistan Respublikası ərazisindən Laçın şəhərini güclü top atəşinə tutdular. Erməni hərbi qüvvələrinin məqsədi işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək, Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistan Respublikasına birləşdirmək üçün onların arasında dəhliz açmaq idi. Bu yolda iki respublikanın arasında yerləşən Azərbaycan şəhəri-Laçın əsas maneə idi. Şuşa işğal edildikdən az sonra, qısa müddət ərzində, yəni mayın 18-də Laçın şəhəri də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirildi. Laçının işğalı müharibənin keçmiş muxtar vilayət sərhədlərindən çıxdığını və Ermənistanın işğalçılıq niyyətinin böyük olduğunu göstərdi.

Torpaqlarına təcavüz olduqdan sonra da, Azərbaycan Respublikası bütün vasitəçilik missiyalarından imtina etməyərək,

problemin BMT və ATƏT prinsipləri çərçivəsində həllinə tərəfdar olduğunu, bir daha nümayiş etdirdi. 1992-ci ilin mayında Romada ATƏT-in Minsk qrupunun danışıqları seriyasından ikinci mərhələ başlandı. Romada 11 ölkənin-ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Slovakiya, Belarus, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən görüş bir növ Dağlıq Qarabağa dair Minsk konfransına hazırlıq məqsədi daşıyırdı. Lakin, Ermənistan ordusunun Şuşa və Laçını işğal etməsi sülh missiyasını öz üzərinə götürmüş Minsk konfransının keçirilməsi yolunda maneəyə çevrildi.

Artıq 16 ildir ki, Pənah Əli xan, İbrahimxəlil xan, Molla Pənah Vaqif, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev, Xan qızı Xurşudbanu Natəvan, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əhməd bəy Ağayev, Yusif Vəzir Çəmənizəminli, Xan Şuşinski, Bülbül, Rəşid Behbudov və onlarca görkəmli xadimlərin nigaran ruhu vətən övladlarını haraya səsləyir. "Şuşa kimdədirsə, Qarabağ da ondadır" həqiqəti indi hamıya gün kimi aydındır. Məhz Şuşanın işğalı sonralar digər Azərbaycan ərazilərinin itirilməsində əsas rol oynadı...

Elçin Əhmədov

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNƏ DAİR ABŞ, TÜRKİYƏ VƏ RUSİYANIN SİYASƏTİ

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək tələbi ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən ermənilər o dövrdə təkcə SSRİ hakim dairələrinin deyil, Qərb ölkələrinin dövlət və hökumət orqanlarının himayədarlığına da arxalanırdılar. Bu məsələdə erməni kilsəsinin və Qərb ölkələrinin hakimiyyət orqanlarına müəyyən təsir gücünə malik xaricdəki erməni lobbisinin də əsas rolu olmuşdur. Faktlar göstərir ki, hadisələrin inkişafının əvvəlində də, sonrakı mərhələlərində də bu amillər əsas rol oynamışdır.

Erməni lobbisinin təzyiqi və yardımı ilə dünyanın bir sıra ölkələrində SSRİ-nin rəsmi nümayəndəlikləri və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında keçirilən saysız-hesabsız nümayiş, yığıncaq və mitinqlər təşkil edilirdi. Qərb dövlətlərinin hakimiyyət orqanlarında ermənilərin təmsil olunmaları və onların dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinə müəyyən təsiri ilk növbədə ABŞ-da özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi.

1989-cu il iyulun 19-da ABŞ Senatı tərəfindən erməni lobbisinin təsiri və təzyiqi ilə Azərbaycan SSR-in DQMV-də vəziyyət barəsində qətnamə qəbul olundu. Bu hadisədən az sonra, yəni 1989-cu

il noyabrın 17-də ABŞ Senatının xarici işlər üzrə komitəsi yenidən SSRİ-nin, o cümlədən Azərbaycanın daxili işlərinə kobud müdaxilə edərək Dağlıq Qarabağ barədə qətnamə qəbul etdi (Kəngərli Q. Erməni lobbisi və Azərbaycan faciəsi. Bakı, 1992, s. 38.). Bu qətnamə "Dağlıq Qarabağ xalqının mübarizəsinin ABŞ tərəfindən müdafiə olunmasının ifadəsi" kimi qələmə verilə də, qətnamənin mətnindən aydın olurdu ki, "Dağlıq Qarabağ xalqı" ifadəsi altında yalnız ermənilərin müdafiə olunması nəzərdə tutulur.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra öz beynəlxalq fəaliyyətində ABŞ-la münasibətlərin qurulmasına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Bununla belə müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın qarşılaşdığı ən böyük problem - yəni, Dağlıq Qarabağa dair Ermənistanın ərazi iddiaları və təcavüzü barədə ABŞ-da respublikamıza qarşı olan münasibət o qədər də ürəkəçan deyildi. Bunun əsas səbəblərindən biri hadisələr başlayandan sovet mətbuatı və kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən Azərbaycan haqqında qərəzli və qeyri-obyektiv məlumatlar verilməsi idi ki, bu da Qərbdə, xüsusilə ABŞ-da ziddiyyətli mənfə ictimai rəyin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Eyni zamanda, ABŞ-da antiAzərbaycan əhval-ruhiyyəsinin yaranmasında, dövlət və hökumət orqanları tərəfindən Azərbaycanın mənafeyinə zidd olan qərarların qəbul edilməsində Amerikadakı erməni lobbisinin də böyük təsiri olmuşdur. Ona görə də Azərbaycana qarşı Ermənistan tərəfindən edilən təcavüzlər Amerikada çox soyuq və ehtiyatla qarşılanır, ABŞ dövlətinin laqeydliyi nəzərə çarpırdı.

1992-ci il oktyabrın 24-də Konqresin 102-ci çağırış 2-ci sessiyasında keçmiş SSRİ-nin Azərbaycandan başqa digər 11 respublikasına (Ermənistan, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna və

Özbəkistan) demokratiyanın inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə 460 milyon dollar həcmində yardımını nəzərdə tutan "Azadlığı Müdafiə Aktı" və ona "907-ci əlavə"nin qəbul edilməsi Azərbaycan-ABŞ münasibətlərini bir qədər də soyudaraq bu günə qədər qüvvədə olan və ikitərəfli münasibətlərdə daim müzakirə obyektinə çevrilən problem yaratdı. Azərbaycana qarşı iqtisadi yardıma qadağa qoyan bu qərar da göstərilirdi ki, "Birləşmiş Ştatların Azərbaycana yardımını o vaxta qədər mümkün olmayacaq ki, ABŞ prezidenti müəyyənləşdirib konqresə məlumat versin ki, Azərbaycan hökuməti bütün blokadaları, həmçinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı zor gücündən istifadəni dayandıрмаq üçün əməli iş görür"(The Freedom Support Act - 1992 - "Azerbaijan international" California, may, 1993, p. 5-7.).

Qəbul edilən "907-ci əlavə"nin mətnində açıq-aşkar görsənirdi ki, bu qərar, regiondakı real vəziyyətin təhlilindən deyil, yalnız münaqişə tərəflərindən biri olan ermənilərin mənafeyi və nöqtəy-nəzərindən qəbul edilmişdi. Keçən dövr ərzində ABŞ konqresində Azərbaycanı müdafiə məqsədilə bir sıra təşəbbüslər göstərsə də, Amerikadakı erməni lobbisi konqresdəki tərəfdarları ilə birlikdə iki dövlət arasında münasibətlərə ciddi xələl gətirən ədalətsiz "907-ci əlavə"nin ildən-ilə qüvvədə saxlanmasına nail olmuşdur.

Bu məsələdə ABŞ Dövlət Departamentinin mövqeyi Konqresin ermənipərəst mövqeyindən bir qədər fərqlənirdi. Amerika hökumətinin rəsmi şəxsləri Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin nizama salınması yolunda və iki dövlət arasında münasibətlərdə ciddi maneə olan "907-ci əlavə"yə qarşı çıxaraq onun aradan qaldırılmasının vacibliyini dəfələrlə bəyan etmişlər.

1994-cü il iyulun 1-də ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlarda ABŞ-ın xüsusi nümayəndəsi, səfir C. Ma-

reska munaqışenin dinc vasitələrlə nizama salınması üçün təkliflərlə çıxış etdi. Munaqışenin həllinə dair bir sıra təkliflər irəli sürən C.Mareska Dağlıq Qarabağa özünüidarəetmə hüququ verilməsi barədə kompromis plan irəli sürərək göstərdi ki, yaradılan özünüidarə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi əsasında təşkil olunmalıdır. Onun təklifinə görə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı bölgələrdən didərgin düşmüş insanların yurdlarına qayıtması beynəlxalq qüvvələr tərəfindən təmin olunmalıdır.

Bununla yanaşı, səfir aparılan danışıqların heç bir səmərə verməməsində dünya dövlətlərinin laqeydliyini vurğulayaraq bildirirdi ki, "Munaqışenin nizama salınmasına dair danışıqlarda ABŞ-ın xüsusi nümayəndəsi kimi, işlədiyim iki il ərzində mən Qərbin bu qanlı munaqışəyə biganəliyinə heyran etdim. Problem dərinləşdikcə ABŞ-ın laqeydliyi bütün regionun əhalisi üçün uzun illik müsibətlərə gətirib çıxara bilər. C.Mareska Rusiyanın regionda nüfuzunu bərpa etmək istəyinə işarə edərək göstərdi ki, "əgər Qərb, xüsusilə ABŞ bu məsələyə biganə qalarsa, onda Rusiya problemləri öz bildiyi kimi həll edəcək. Ona görə də biz danışıqlarda liderlik rolunu öz üzərimizə götürməliyik"(John J.Maresca. Agony of Indifference in Nagorno-Karabakh. - "The Christien Science Monitor". June 27, 1994.).

Bu illərdə ABŞ prezidenti başda olmaqla Dövlət Departamentinin nümayəndələri və digər rəsmi şəxslər dəfələrlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini ön plana çəkərək Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu bəyan edirdilər. Eyni zamanda ABŞ hökuməti bildirirdi ki, Azərbaycanın sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət edir və munaqışenin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində həllinə tərəfdardır. Lakin ABŞ hökuməti tərəfindən Ermənistanı və Dağlıq Qarabağa edi-

lən birbaşa yardımlar demək olar ki, təcavüzkarı şirnikləndirir və regionda qeyri-bərabərlik yaradırdı ki, bu da Birləşmiş Ştatların Azərbaycandakı mənafeələrinə ziddir.

ABŞ dövləti onun üçün strateji əhəmiyyətli region olan Azərbaycana qarşı ədalətli mövqedən yanaşmalı və Amerikanın dövlət maraqlarını milli maraqlardan üstün tutmalıdır. Bununla yanaşı, ABŞ nümayəndəsi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olduğundan, danışıqlar prosesində onun hadisələrə ehtiyatlı və bir qədər də laqeyd münasibəti Birləşmiş Ştatların ədalətli vasitəçi kimi rolunu da heçə endirir. Digər tərəfdən ABŞ-ın ikili standartlar siyasətinin təzahürü münaqişə tərəflərindən biri olan Ermənistanla loyallıq münasibətində də özünü biruzə verir. Birləşmiş Ştatlar münaqişəni nizama salmaq üçün Azərbaycana nə qədər söz vəd verirsə, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağa ondan daha çox maliyyə yardımı edir.

Türkiyə Respublikası 1918-ci ildə olduğu kimi əsrin sonunda da Azərbaycan Dövlət müstəqilliyini birinci olaraq 1991-ci il noyabrın 9-da tanıdı. 1992-ci il yanvarın 14-də isə respublikamızla diplomatik münasibətlər qurdu.

Hələ SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə Azərbaycanın haqq səsi məhz Türkiyə vasitəsi ilə dünyaya çatdırıldı. Bu işdə Türkiyənin rəsmi şəxslərinin mövqeyi, mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin əhəmiyyətli rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

1991-ci il aprelin əvvəllərində Türkiyə Respublikasının SSRİ-dəki səfəri Volkan Vuran Yerevana və Eçmiədzinə səfəri zamanı çıxışlarında dönə-dönə qeyd etmişdi ki, nə vaxta qədər ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi gözlənilmir, Dağlıq Qarabağ məsələsi əsas problem kimi qalır, Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlər yaxşılaşa doğru irəliləyə bilməz.

Türkiyənin ən iri mətbuat orqanı olan "Milliyyət" qəzetində 1990-cı ilin noyabr nömrələrində çap olunan və Türkiyə-Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərini təhlil edən bir məqalə Fransa erməniləri arasında böyük əks-sədaya səbəb olmuş, hətta orada erməni dilində çap olunan "Araç" qəzeti öz səhifələrində bu məqaləyə cavab dərc etmişdir. "Milliyyət" qəzeti türk-erməni münasibətlərini obyektiv təhlil edərək yazır ki, Türkiyə-Ermənistan münasibətləri yalnız aşağıdakı şərtlərlə yaradıla bilər:

1. Ermənistan rəsmi surətdə özünün Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddialarından əl çəkməli və öz ərazisindən qovduğu azərbaycanlıların əvəzinə DQMV-də yaşayan erməniləri qəbul etməlidir.

2. Ermənistan üzr istəyərək rəsmən bildirməlidir ki, onun nə Türkiyə, nə də Azərbaycana ərazi iddiaları var və gələcəkdə də olmayacaq.

3. Ümumdünya erməni lobbisi beynəlxalq meydanda Türkiyə və Azərbaycanın mənafe və hüquqları ilə oynamaqdan əl çəkməlidir.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün artdığı bir dövrdə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyanın 366-cı alayının Xocalıya hücum etməsi və orada saysız-hesabsız azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar Türkiyə Böyük Millət Məclisinin iclasında deputatlar Qarabağda gərginliyin artması ilə əlaqədar Türkiyənin bu hadisələri dünya ictimaiyyətinə çatdırması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdilər.

Xocalı faciəsinin dünya ictimaiyyətinə çatırılmasında Türkiyənin mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm rolu təqdirəlayiqdir.

1992-ci il martın 13-də "İzvestiya" qəzetində "Qarabağ üçün vəziyyətin dinc yolla nizama salınması" sərlövhəli yazıda Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin hazırladığı plan çap edilmişdi. Burada atəşin dərhal dayandırılması, tərəflərin münaqişəni dinc vasi-

tələrlə həll etmək üçün ATƏM-in iclasına dəvət olunması, atəşin dayandırılmasının həyata keçirilməsi ilə tərəflərin müvafiq surətdə bir-birinə tətbiq etdiyi blokadanın aradan götürülməsi, humanitar yüklərin heç bir maneçilik olmadan çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda göstərilirdi ki, Qarabağda münaqişəni birdəfəlik danışıqlar vasitəsilə həlli barədə hər iki ölkənin hökumətləri və parlamentləri bəyanat versinlər.

1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərinin işğalı ilə əlaqədar Baş Nazir Süleyman Dəmirəl Türkiyə hökuməti adından təcili olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının çağırılmasını xahiş etmiş və bu barədə Təhlükəsizlik Şurası sədrinin ünvanına müvafiq məktub göndərmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyənin dövlət rəsmiləri dünya dövlətlərinə müraciət edərək onları Ermənistanın təcavüzkarlığını dayandırmağa, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən dərhal çıxarmağa çağırırdı. Eyni zamanda, mayın 18-də Laçının işğalı ilə əlaqədar Türkiyə hökuməti Ermənistanı da sərt bir bəyanatla müraciət edərək, onun hərbi təcavüzünü pislədi.

1993-cü il aprelin əvvəllərində Ermənistanın hərbi təcavüzünün genişlənməsi və Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə əlaqədar Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi bəyanatla çıxış etdi. Bunun ardınca Türkiyə hökuməti BMT Təhlükəsizlik Şurasından təcili iclasını çağırmasını xahiş etdi.

1993-cü il aprelin 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurasında aparılan müzakirələr zamanı Türkiyənin BMT-dəki daimi nümayəndəsi Mustafa Akşin bildirdi ki, "Türkiyə Azərbaycanın hər hansı bir güc tərəfindən işğalına heç vaxt biganə qalmayacaqdır".

Türkiyə tərəfi münaqişəni nizama salmaq üçün, ilk növbədə atəşin dayandırılmasına nail olmağın vacibliyini bildirmiş, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən

dərhal çıxarılmasını təkid etmiş və münaqişəni ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində həllinə tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir.

Türkiyə 1992-ci ilin martında yaradılan ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü kimi münaqişənin dinc vasitələrlə nizama salınmasına dair keçirilən danışıqlarda müntəzəm olaraq iştirak edir. 1995-ci ilin iyul ayında Türkiyə prezidenti münaqişənin sülh yolu ilə həllinə dair aparılan danışıqlarda iştirak etmək üçün özünün ATƏT-in Minsk qrupundakı nümayəndəsinə xüsusi səlahiyyətli səfir statusu vermişdir.

Beləliklə, 1988-ci ildən bu günə qədər Türkiyə dövləti Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü ilə əlaqədar Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında xüsusi köməklik göstərmiş və dövlətimizin mövqeyini daim ədalətlə müdafiə etmişdir.

Özünü SSRİ-nin hüquqi varisi hesab edən Rusiyanın 1992-ci ildən Azərbaycana birbaşa təsiri kəsildikdən sonra o, Dağlıq Qarabağ probleminin həllini öz əlində saxlamaq üçün Ermənistanə hərbi yardımı davam etdirdi. Nəticədə, ermənilər Rusiya ordusunun 366-cı motoatıcı alayının köməkliliyi və iştirakı ilə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərinə hücum edərək yüzlərlə dinc sakini qətlə yetirdilər (Xodcalı. Xronika qenoüida. Baku, 1993, s.88-92; Traqedia vinovnikov kotoryi nevozmocno opravdatğ. Baku, 1992, s.8; Radcan M. Posle imperii: Rossiä i öcnaë çastğ blicneqo zarubecğë. - "SŞA - Kanada" (gkonomika, politika, kulğtura), № 6, 1999, s. 60-61.) Xocalı erməni-rus birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra az müddət içərisində bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu.

1992-ci ilin martında Minsk qrupu yaradılan zaman Rusiya bu təşəbbüsü müdafiə etsə də, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən münaqişənin nizama salınmasına dair vasitəçilik

səylərinin fəallaşması Rusiya siyasi dairələrində narahatlıq doğurmağa başlamışdı. Belə bir vaxtda münaqişənin dinc vasitələrlə həlli prosesində Rusiya təşəbbüsü beynəlxalq təşkilatların və dünya dövlətlərinin əlindən almağa və bununla da regionda özünün zəifləmiş mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi.

Erməni təcavüzünün güclənməsi və Ermənistanın hərbi-strateji üstünlüyü Rusiyanın əli ilə həyata keçirilir və regionda Azərbaycana qarşı təzyiqlə vasitəsinə çevrilirdi. Bu da Rusiyanın bir tərəfdən münaqişənin dinc siyasi vasitələrlə həllinə tərəfdar çıxdığını elan etməsi, digər tərəfdən MDB-də və kollektiv təhlükəsizlik sistemində müttəfiqi olan Ermənistanla ayrıca müqavilə ilə yardım göstərməklə təcavüzkarı himayə etməsi Azərbaycanda Rusiyanın gözdən düşməsinə və hərbi-siyasi nüfuzunu itirməsinə gətirib çıxarırdı. Rusiyanın birtərəfli və qətiyyətsiz mövqeyi erməniləri bir qədər də ruhlandırır və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ hüduqlarından kənarında olan Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə nəticələnir. Münaqişənin tezliklə nizama salınmasında heç də maraqlı olmayan Rusiya tez-tez atəşin dayandırılması haqqında bəyanatlar versə də, gərginliyin qalmasını özü üçün sərfəli sayaraq Ermənistan rəhbərliyi ilə müxtəlif səviyələrdə görüşlər keçirir və təcavüzkar dövlətə hərtərəfli yardımı ilə işğalçılıq siyasətinin genişlənməsinə şərait yaradırdı.

1993-cü il aprelin 29-30-da Moskvada Rusiya-ABŞ-Türkiyə nümayəndələri görüşərək münaqişəni dinc vasitələrlə nizama salmaq üçün təkliflər planı işləyib hazırladılar. Həmin təkliflər mayın 3-də Moskvada Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinə təqdim olundu.

Azərbaycan tərəfi Rusiya-ABŞ-Türkiyənin üçtərəfli təşəbbüsünü bəyəndiyini bildirmiş və həmin planı qəbul etmişdi. 1993-

cü il mayın 25-də Moskvada Rusiya və Ermənistan prezidentləri səviyyəsində keçirilən görüşdən sonra Ermənistan üç tərəfli Rusiya-ABŞ-Türkiyə sülh planından demək olar ki, imtina etdi. Sonradan Ermənistan tərəfi bu planı qəbul etsə də, erməni silahlı qüvvələrinin hücumunun genişlənməsi onu göstərdi ki, Ermənistan problemin dinc siyasi vasitələrlə həllinin əleyhinə çıxır.

Regionda Rusiyanın vassalı rolunu oynamağı həvəslə öz üzərinə götürən Ermənistan 7-ci ordunun öz ərazisində qalmasında və bu azmış kimi Şərqi Avropadan çıxarılan hissələrin gətirilib orada yerləşdirilməsində xüsusi marağı olduğunu bildirməklə Rusiyanın hələ uzun müddət Qafqazda qalması prosesini uzadan amil kimi çıxış edirdi .

1993-cü il ərzində Ermənistanın təcavüzünün genişlənməsi ilə əlaqədar və Azərbaycanın digər Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan kimi bölgələrinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsindən sonra Rusiya tərəfi bu hadisələrə yalnız Xarici İşlər Nazirliyi səviyyəsində bəyanat verməklə kifayətləndi.

1993-cü ilin ikinci yarısında, xüsusilə sentyabrın 20-də Azərbaycan MDB üzvü olduqdan sonra Rusiyanın regionda fəallığının artdığı özünü göstərirdi Hər şeydən əvvəl o, Türkiyə və İranla keçmiş sovet sərhədləri hüduğunda nəzarəti bərpa etmək və Azərbaycanın neft ehtiyatlarından öz payını almağa çalışırdı. Bütün bu məqsədlərə nail olmaq üçün Rusiya Azərbaycana təzyiq göstərərək, öz qoşunlarını "sülhməramlı qüvvələr" adı altında münaqişə bölgəsinə gətirmək niyyətində idi. Lakin bu məqsədinə nail olmayan Rusiya Ermənistanda öz qoşunlarını yerləşdirmiş, onu gizli və aşkar yolla silahlandıraraq Azərbaycan ərazilərinin işğal olunmasına imkan yaratmışdır. Rusiya beynəlxalq təşkilatları, o cümlədən ATƏT-i Ermənistan-Azərbaycan

münaqişəsindən uzaqlaşdırmaq və məsələni MDB çərçivəsində öz maraqlarına tam uyğun şəkildə həll etmək niyyətində idi. Bu məqsədlə, münaqişə bölgəsinə rus qoşunlarının gətirilməsinə və gələcəkdə bu problemi öz inhisarına alıb bütövlükdə Qafqazda itirilmiş mövqelərini bərpa etməyə çalışırdı.

Rusiyanın Qafqazda hegemonluğunu artırmaq məqsədi ilə atdığı növbəti addım Ermənistanın Rusiyanın strateji aləti olduğunu bir daha sübut etdi. 1995-ci ilin martın 16-da Moskva-da Rusiya və Ermənistan arasında 25 il müddətinə müqavilə imzalandı (Bolukbasi S. Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy; Has it failed - "Middle East Journal" Volume 51. N 1, Winter 1997, p.91.) Bu müqaviləyə görə Ermənistan Respublikasındakı Rusiya hərbi düşərgələrinə hərbi baza statusu verildi.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin vasitəçilik tarixinə nəzər salsaq və bunu şərti olaraq mərhələlərə bölsək, bu mərhələlərin hər biri xeyli dərəcədə Rusiya-Qərb qarşıdurmasının nəticəsi idi. ATƏT-in Minsk qrupu yaradılan zaman bu qurumun vasitəçiliyi bir növ Rusiyaya alternativ kimi qəbul edilirdi. 1993-cü ilin ikinci yarısından 1994-cü ilin dekabrına - yəni Budapeşt sammitinə qədər olan dövr Rusiyanın regionda nüfuzunun daha da artması ilə xarakterizə olunurdu.

Rusiya ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olsa da, hələ 1993-cü ildə özünün müstəsna rolunu israr etməklə, istər BMT, istərsə də ATƏT çərçivəsində regionda "sülhün və sabitliyin təminatçısı" statusunu almağa səy göstərirdi. Rusiya ATƏT çərçivəsində vasitəçiliyi bitərəfləşdirməklə özünün münaqişənin nizama salınması planına aşkar üstünlük verirdi. Münaqişənin həllinə dair planlarda ATƏT ilə Rusiya arasında yaranmış fikir ayrılığı ondan ibarət idi ki, ATƏT münaqişənin nizama salınmasında çoxtərəfli vasitə-

çiliyin olmasını istəyir, sülh prosesinin beynəlxalq müşahidəçilərin nəzarəti altında aparılmasına və çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin formalaşmasına çalışırdı. Rusiya isə əksinə, münaqişənin nizamlanmasını öz nəzarətində saxlamaq və regionda geosiyasi maraqlarını təmin etmək üçün münaqişə bölgələrində yalnız rus qoşunlarının yerləşdirilməsini istəyirdi. Rusiyanın məqsədi Böyük Siyasi Sazişin imzalanması, münaqişə bölgəsinə rus qoşunlarının gətirilməsi və gələcəkdə bu problemin həllini öz inhisarına alıb bütövlükdə Qafqazda möhkəmlənmək idi. Rusiya qoşunlarını regiona gətirmək niyyəti Qərbin kəskin narazılığına səbəb oldu və Qərb dövlətləri bu regionun asanlıqla Rusiyanın nüfuz dairəsinə düşməsinə razılıq vermək fikrində deyildilər.

1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı (CSCE. Budapest Document 1994. Towards a Genuine partnership in a new era. Budapest, 1994, p.1-4.). Bundan başqa Budapeştdə həmsədrlik institutu da təsis edildi. Minsk konfransına iki həmsədrin təyin edilməsi və Minsk qrupunun iclaslarının onların birgə həmsədrliyi ilə keçiriləcəyi barədə qərar qəbul edildi. Rusiyanın bu münaqişədə maraqlı tərəf olduğu nəzərə alınaraq ATƏT-in Minsk konfransında, o cümlədən Minsk qrupunda həmsədrlik Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı. Bu razılıq təkcə Budapeşt görüşünə qədər gərgin olaraq qalan Qərb-Rusiya münasibətlərinin yumşaldılması deyil, həm də münaqişənin həlli istiqamətində Rusiyanın "fərdi sülhpərvərlik" istəyinin qarşısının alınması idi.

1995-1996-cı illərdə Minsk qrupunda daimi həmsədrlik statusu almış, regionda xüsusi maraqları və hadisələrə real surətdə təsir

göstərmək imkanları olan Rusiya əsas rol oynayırdı. Bu illərdə onun Minsk qrupunda daimi həmsədrliyi daha da möhkəmləndirildi.

1997-ci ilin əvvəllərində Rusiyadan Ermənistanı qanunsuz olaraq dəyəri 1 milyard dollardan çox olan müasir silahların verilməsi haqqında faktlar üzə çıxdı ("Azərbaycan" qəz., 4 mart 1997-ci il). Məlum oldu ki, bu silahlar 1993-cü ildən etibarən, yəni Ermənistan ilə Azərbaycan arasında qızgın hərbi əməliyyatlar getdiyi bir zamanda göndərməyə başlanmış və bu da Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsinə şərait yaratmış, sonralar atəşkəs elan ediləndən sonra da bu proses davam etmişdir.

Azərbaycanın israrlı təkid və qəti etirazlarına baxmayaraq Rusiyanın Ermənistandakı hərbi bazalarını genişləndirməsi məqsədilə 1998-ci ildə Ermənistanı S-300 raketləri və MİQ-29 təyyarələri göndərildi ("Xalq qəzeti" 26 mart 1998-ci il) Rusiya tərəfi bu dəfə də öz əməlinə sadıq qalaraq bunun Ermənistanda yerləşən öz hərbi bazalarının silahlarının təzələnməsi proqramı çərçivəsində edildiyini bildirdi. Rusiyanın Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyi iki dövlət arasındakı münasibətlərə xələl gətirməklə bərabər, onun imperiya xulyalarından əl çəkmədiyini bir daha sübut etdi.

Rusiyanın təcavüzkar Ermənistanla bu cür münasibətləri Azərbaycanın ciddi narahatlığına səbəb olduğundan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev 1999-cu il aprelin 2-də Moskvada MDB üzvü olan ölkələrin Dövlət Başçıları Şurasının iclasında respublikanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, regionda sülhə və sabitliyə təhlükə törədən problem haqqında bəyanatla çıxış etdi ("Xalq qəzeti" 3 aprel 1999-cu il).

Bəyanatda göstərilirdi ki, "Rusiya hərbi texnikasının Ermənistanı göndərilməsi, onun ərazisində hərbi bazaların yerləşdiril-

məsi bütün beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması ilə yanaşı, 1992-ci il mayın 15-də Daşkənddə imzalanan MDB ölkələrinin kollektiv təhlükəsizliyi haqqında müqavilənin müddəalarının da kobud surətdə pozulması deməkdir". Azərbaycanın dövlət başçısı Rusiya Federasiyasından qaldırılan məsələlər barədə dəqiq cavablar verməyi və ən səmərəli tədbirlər görməyi tələb etdi.

Azərbaycan dövlətinin bu haqlı tələblərinə biganə və etinasız yanaşan Rusiya hakim dairələrinin Ermənistana silah satışı və hərbi əməkdaşlığını davam etdirməsi, onu göstərdirdi ki, Rusiya özünün tarixi imperiya ənənələrinə sadıq qalaraq Azərbaycana müxtəlif vasitələrlə təzyiqlər göstərir və regionda yalnız öz maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Təhlil belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, münaqişənin nizama salınması prosesində "sülhpərvərlik" missiyasını üzərinə götürmüş Rusiyanın MDB kollektiv təhlükəsizlik sistemində müttəfiqi olan və Azərbaycana qarşı təcavüz edən Ermənistanla ayrıca müqavilə bağlayaraq ona hərbi yardım etməsi Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq birtərəfli mövqedə durduğunu göstərir. Ermənistanın Rusiya tərəfindən müxtəlif vasitələrlə himayə olunması, külli miqdarda müasir silahlarla təmin edilməsi, Rusiya-Ermənistan hərbi əməkdaşlığı bu gün də davam edir və bütün bunlar Rusiyanın Ermənistanın strateji tərəfdaşı olduğuna bir daha sübutdur.

Elçin Mehrəliyev

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI QARABAĞIN İŞĞALI PROBLEMI HAQQINDA

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını düşündürən ən vacib mətləblərdən biri Qarabağ uğrunda mübarizədə müvəqqəti məğlubiyyətin səbəblərini araşdırmaqdan ibarətdir. Belə səbəbləri məzmun və qayesinə görə iki qrupa bölmək olar: 1) Məğlubiyyətə gətirib çıxaran daxili səbəblər; 2) Məğlubiyyəti şərtləndirən xarici səbəblər.

Azərbaycan ədəbiyyatı müharibə gedən bir ölkədə ayrı-ayrı partiyaların yaradılması, siyasi cəbhələşmə, hakimiyyət uğrunda mübarizələr amilini birmənalı olaraq məğlubiyyətin başlıca daxili səbəbi kimi əks etdirir. Ədəbiyyatın bu mövqeyini Aruzun "Kaftar" hekayəsindəki qısa mükalimə ilə də ifadə etmək mümkündür: "Müharibə başladı... Sonra da başsız başçıların çəkişməsi ucbatından Qarabağ yiyəsiz qaldı. Düşmən torpağın üstünə yeridi" (1). Odur ki, Qarabağ mövzusunda mütəmadi müraciət edən yazıçı-publisistlərimizin yaradıcılığında müvəqqəti məğlubiyyətə görə şübhə, güman yüz yerə yönəlsə də, ayrı-ayrı fərdlər deyil, daxili parçalanmaya səbəb olan siyasi tərəflər, maraqlar ittiham edilir; nica-tımız naminə siyasi qüvvələri birliyə və həmrəyliyə çağırış ideyası qırılmaz bir tel kimi izlənərək inkişaf etdirilir.

Cəmiyyətdəki hərc-mərcliyin, başıpozuqluğun cəbhədə vəziyyətə mənfi təsirini S.Əhmədli "Axirət sevdası" əsərində belə əks etdirmiş-

dir: "Çovğun bürümüş yollar, dolaylar, enişlər, meşə çığırları hey əsgərdi. "Yol evi" səmtədən axışib gəlirdilər. Kimi də meşə talasında ocaq qalayıb qızısqırdı, hamısı silahsız, başsız əsgərdi. Bunlar niyə səpələnmişdi qarda-qiyamətdə çöllərə? Əyin-başları da qalın deyildi. Elə bil əldən buraxılıb, fəlakətdən qurtulub çatmışdılar buraya" (2, s. 51). Cəbhədəki vəziyyəti əks etdirən belə bir epizoda da diqqət yetirək: "Komandir əsgəri Direktorun əlindən alıb kənara itələdi:

- Müəllim, bir dayan görüm. Nə olub?

- Görmürsən bu binamusları, postu qoyub qaçırılar.

Komandir qorxudan ciyərləri ağızlarından gələn, tozun-torpağın içində, tökülüb-itən bu burnufırtılıqlı əsgərlərə baxdı... Ömründə birçə dəfə də silah görməyən bu burnufırtılıqlı uşaqlara heç bir təlim keçmədən, döyüşə hazırlamadan, hətta əyinlərinin ölçüsünə-filanına baxmadan əsgər paltarını geyindirib doldururdular avtobusa və göndəridilər ermənilərin ət maşınının ağzına, elə bil millətin qəsdinə durmuşdular. Belələrinin çoxu birinci döyüşdəcə güllənin səsinə şoka düşürdü... (3, s. 96). Bu kiçik təsvirlər, "hamısı silahsız, başsız əsgərdi", "tökülüb-itən burnufırtılıqlı" ifadələri müharibədəki acınacaqlı vəziyyəti, ordudakı pərakəndəliyi, hərbi intizamın lazımı səviyyədə olmamasını aydınlaşdırır.

Ədəbiyyatın ekstremal şəraitdə yaranmış vəziyyətə, xüsusən də düşmən qarşısından qaçmaq kimi sosial-mənəvi problemə münasibəti müxtəlifdir. X.R. Ulutürkün "Hara qaçırısan, dayan!", N.Xəzrinin "Cəbhədən qaçan oğlan" adlı şerləri müharibənin ilk illərində yazılmış və fərarilik milli mentalitetə yad və yabançı bir xüsusiyyət kimi lənətlənmişdir. Cəbhədən qaçmaq hallarına ədəbiyyatın ilk münasibətindən belə məlum olurdu ki, problemin kökü daha dərinə gedir və cəmiyyətdən gəlmədir. Əsgər cəbhəyə nə üçün göndərildiyini dərk edir, amma ölüm təhlükəsindən uzaqlaşmaq üçün öz

qənaətində yanılmadığına əsaslar axtarır, bəhanələr gətirir. Ordu da yeyinti hallarını, əsgərlərə xidmətin yarıtmaazlığını, general olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxanları, milyardçı şirkətçilərin, müftəxorların kef-damaqda olmasını, daha nələri-nələri xatırlayır və qarışıq hisslər, fikirlər içində səngəri tərək edir.

Fərarilik motivi çox zaman satqınlıq, xəyanət motivləri ilə yanaşı işlənir. Doğrudur, ədəbiyyatın yurdu qoyub qaçanla, satqını, xaini itihamı bir qədər fərqlidir. Birincilərə münasibətdə tərbiyəedici xüsusiyyət - Vətənin sadəcə torpaq deyil, altından keçilən bayraq, tarix, əcdadların xatirəsi, ruhu və s. olmasının, vətəndaş məsuliyyətinin izahı özünü qabarıq göstərsə, ikincilərə münasibətdə satqının - daxili düşmənin kimliyi haqqında suallar və barışmaz düşüncələr əsas yer tutur. Satqının, xəyanətkarın kimliyi ilə bağlı axtarış çox zaman "içimizdəki yad, içimizdəki düşmən" - kimi mücərrəd bir nəticə ilə sonuqlanır. Yaxud A.Abbasın "Dolu" romanında, Ə.Azayevin "Əsgər anası" povestində şahid oluruq ki, davaya heç də hamı torpaqlarımızı qorumaq üçün gəlməyib. Hətta onların içərisində cəsür döyüşçünü məhv etmək üçün fərsət axtaranlar da var. Həqiqətən də, içimizdəki xainlərin əli ilə "Dolu"da Drakonun qətlinə sifariş verilir, "Əsgər anası"nda Elnur qətlə yetirilir. Əyyub Qiyasın "Qırmızı.... qıpqırmızı" hekayəsində "arxadan vurulma" motivi ruhların söhbəti əsnasında açılır: "...Komandır yumruğu ilə torpağa ilişirdi:

- Hər şey aydın oldu. Bizim itkin düşən əsgərlərimizin izinə düşdüm, onları da arxadan vurublar, sonra da silahlarını götürüblər. Məni də elə vurdular... Səni də... (4, s. 430-431). Eləcə də Z.Məhərrəminin "Döyüşə qızlar gedir" oçerklər kitabının qəhrəmanlarından Gültəkin Əsgərova Şuşanın işğalı ərəfəsində şəhərin başlıbaşına buraxıldığını, "hətta düşmənin 120-dək hərbi maşınının şəhərə maneəsiz yaxınlaşdığını gördüyünü ürək ağrısı ilə bildirir: - Bunlara satqınlıqdan, dönüklükdən başqa nə ad vermək olardı?! -

qənaətinə gəlir (5, s.14). Yaxud M.Abdullanın "Əvvəl. Axır" romanında təsvir edilən epizodların birində ermənilər tərəfindən döyüşən rus hərbcisi Andrey Azərbaycan ordusunun "davasız-filansız qaçması"ndan təcəüblənərkən erməni Aron ona belə deyir: "Narahat olma, əvvəldən danışılıb" (6, s.183). H.Mirələmovun "Yanan qar" romanında düşmən qarşısından qaçan ordunun əslində ordu adıyla rayona soxulmuş bir dəstə quldurdan ibarət olması, min oyundan çıxaraq camaatın son qəpik-quruşunu əlindən alması fikri aşılır. A.Abbas "Dolu" romanında düşmənin Ağdam istiqamətində cəbhə boyu hücumunu təsvir edərkən "Yeddiyüzdə qız topuntüfəngin götürüb qaçır" nidasını şəhərin süqutuna səbəb olan başlıca amil kimi vurğulayır. Digər çoxsaylı bədii və sənədlı-bədii əsərlərdə də oxşar məzmunlu fikirlər əks etdirilir, hiss olunur ki, bu müəmmadan doğan suallar yazarlara rahatlıq vermir.

A.Rəhimovun "Ovlaq keçidi" povestinin qəhrəmanı Qafar kişinin nəzərincə, daxildəki xəyanətkarlar, təxribatçılar ölkədə müharibə getdiyi bir vaxtda oğurluqla, quldurluqla, talançılıqla məşğul olan, mötəbər yığıncaqlarda vətən, xalq, millət adından danışsalar da, əməlləri, fikirləri, düşüncələri ilə öz şəxsi mənafeələrinə, ambişiyalarına xidmət edən "it südü əmmişlərdi". "İt südü əmmişlərin" kimliyi yazıçının "İkili dünyam" romanında bir qədər də aydınlaşır. Əsərin əsas qəhrəmanı Valeriyə məlum olur ki, xəyanətkar sadə adamlar, adi əsgərlər deyil, yüksək rütbəli hərbcilərdi, yuxarı kürsüdə əyləşən rəhbərlərdi, çinovniklərdi. Cəsuslar bir tərəfdən "Mənim xalqım", "Mənim millətim", "Mənim vətənim" deyə-deyə küçələrdə, meydanlarda, televizorda və başqa informasiya vasitələrində bağırırlar. Sonra da müxtəlif kanallarla sirləri erməni hərbi kəşfiyyat idarələrinə ötürürlər. Əvəzində ermənilərdən küllü miqdarda pul, ruslardan isə yüksək vəzifə vədləri alırlar (7).

F.Süleymanov "Ana gördüm gözüyaşlı" kitabında tükürpədicə bir hekayəti xatırlatmaqla azərbaycanlılar arasında terror və təxribat aparmaq məqsədilə qəsdən "türkləşdirilmişlərin" aramızda bu gün də olduğunu və Qarabağ müharibəsində məğlubiyətimizdə ciddi rol oynadığını göstərir, konkret ad çəkir: "Şabanov - Qubadlı-Zəngilan bölgəsindəki komandır. Buna sübut 1993-cü ildə bütün qoşunlara çıxmaq əmri verib... Şabanov da bu nəsiləndir. Özü də Rusiyada hərbi qulluqda olarkən "udostovereniya"sına Spitakda doğulduğu yazılıb. Yaxşı olardı ki, belə adamların bütün nəslini yoxlayıb, ədalət məhkəməsinə versinlər ki, xalqımızı belə dilənçi günə salmasınlar..." (8, s.198-201). Yazıçı bu hökmü birdən-birə çıxarmır. Əvvəlcə, 1968-ci ilin iyulunda Kislovodskda dincələrkən pasportunda 1914-cü ildə Spitakda doğulduğu, adının, soyadının Səfərov Aydın İbrahim oğlu olduğu göstərilən, əslində isə milliyətçə xalis erməni olan Qurqen Avonesyanla tanışlığından bəhs edir. Can üstündə olan Qurgen Spitak şəhərindəki "Erməni xalqının xoş gələcəyi" adlandırılan qapalı məktəbdə təhsilə cəlb edilərək türklərə nifrət ruhunda tərbiyə edilməsi, bu məqsədlə ən iyrənc yollara əl atılması, hətta onun ailə üzvlərinin i?gəncə ilə qətlə yetirilərək bu cinayətin türklər tərəfindən törədildiyi fikrinin başına yeridilməsi, İkinci Dünya müharibəsi illərində üzvü olduğu Daşnaksütyun partiyası tərəfindən Həzi Aslanovu qətlə yetirmək barədə tapşırıq alması və s. haqqında danışmaqla sanki son nəfəsdə mənəvi sıxıntıdan qurtulmaq istəyir. Yazıçı bu əhvalatın təəssüratı ilə Şabanov xəyanətinin kökünü arayır.

Ə.Əmirlinin "Ölü doğan şəhər" romanında isə hətta Azərbaycanın öz hüdudları daxilində erməni şovinist təşkilatlarının, erməni millətçi dərnəklərin fəaliyyət göstərməsi kimi acı bir həqiqət çılpıqlığı ilə ortaya qoyulur. Əsərdə Azərbaycan təhsil sisteminə işləyən er-

məni qadınının "Krunk" kimi erməni terrorçuları ilə əlaqəli olan bir təşkilata üzv olması və bu motiv ətrafında cərəyan edən hadisələr əks etdirilir. Yazıçı qələmə aldığı bu acı reallıqla məğlubiyyətimizə gətirib çıxaran və daha çox siyasi səbatsızlıqla bağlı olan mühüm bir amili qabartmış olur. Biz eyni mövqə və münasibətlə M.Abdullayevanın "Ürəkkeçmə" povestində də qarşılaşırıq: "Ermənilər elə əvvəldən Bakının göbəyində yaşayırdılar... mərkəzdəki "arxitektur" evlərdə, "stalinka" mənzillərdə buğlana-buğlana bizim əleyhimizə planlar tutur, qurğular qururdular" (9, s. 103). Lakin bu da hamısı deyil. "Yanan qar" romanında Sergey bacısı Vartanuşu əsirlikdən xilas etmək üçün bakılı dostlarını saf-çürük edərək uzun bir siyahı üzərində düşünməli olur və nəhayət "dağa-daşa düşməkdənsə "ermənilərin böyük yeznəsi" adı ilə tanınan, "Bakının beş-üç kişisindən biri hesab olunan" əmisi qızı Rayanın ərinin üstündə dayanır (10, s. 37). Bu kimi bədii epizodlar, ədəbi mühakimələr vətənə xəyanət hadisəsinin əsasən milli unudqanlıq - ermənilərə inam-etibar göstərməyin, onlarla qohumluğun faciəvi aqibəti olduğunu əks etdirir.

Məkrli düşmənlə qohumluğun faciəvi aqibəti S.Əhmədlinin "Axirət sevdası" romanında, artıq döyüş bölgələrinə soxulmuşların xəyanətkar əməllərində əks etdirilir: "Kəlbəcər uğursuzluğu yayılmasın, səsə düşməsin deyə, çoxlarını pərən-pərən salmışdılar. Məhəmmədgilin hissəsini aparmışdılar Neftçalaya. Orada həmin bu taqım komandirini də (yasa gəlmiş komandir - E.M.) sorğuya tutmuş, sonra ayrı-ayrı bölgələrə göndərmişdilər. İki komandiri həbs etdilər, onların məhkəməsi oldu. Demə, birinin anası erməniymiş. İş kəsdilər, özü də hərbi məhkəmənin qərarı ilə onlar cəzanı cəbhə bölgəsində çəkməliymişlər. Az qan tökülmüşdü bu qeyrətsizlərin ucbatından. Qoy, gedib cəbhədə yenidən axıtsınlar millət bala-larının, kasıb-kusub uşaqlarının qanını!" (2, s. 59).

Eyni kökdə xəyanət motivi Ə.Hacızadənin "Qan" hekayəsinin başlıca ideya-məğzini təşkil edir. Yazıçı bu əsərində təsvir etdiyi epizodla neçə-neçə vətənsəvər gəncimizin satqınlığın qurbanı olması gerçəkliyini qələmə alır, Rafiq obrazı vasitəsilə xainin təbiətini açır, "türkə nifrətin" ana südü ilə nəsil-dən-nəslə keçməsi həqiqətini təsdiq edir (11, s.347-348).

Qarabağ uğrunda mübarizədə müvəqqəti məğlubiyyətin daxili səbəbləri haqqındakı ədəbi baxışların müqayisəli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu səbəblər əsasən özünüqınaq ruhunda göstərilib şərh edilir. Bu isə xalqı ayıq-sayıqlığa çağırmaq, cəmiyyəti mənən sağlamlaşdırmaq arzu-məramından irəli gəlir. Ədəbiyyat məğlub vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız bütün Vətənin əsgərə çevrilməsində görür, yalnız bu yolla Vətənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək, suveren hüquqlarını qorumaq olar, - qənaətinə gəlir.

Qarabağ uğrunda mübarizədə Azərbaycanın məğlubiyyətinə şərait yaradan amillər sırasında bu münaqişədə xarici dövlətlərin marağı məsələsi xüsusilə diqqətə çəkilir. Çünki Anarın "Otel otağı"nın qəhrəmanı Kərim Əsgəroğlunun düşündüyü kimi, bu dava tək bir Qarabağ davası deyil, hətta Ermənistan-Azərbaycan arasında müharibə də deyil, böyük dövlətlərin gizli əli, açıq maraqları var burda: "Savaş döyüş meydanlarından başqa çox uzaq məkanlarda cərəyan edir, - dedi - böyük dövlətlərin paytaxtlarında, uluslararası şirkətlərin, mötəbər bankların, silah, neft, narkotik alverçilərinin maraqları toqquşduqları yerlərdə. Dünya mass-mediyaşında, Moskvanın, Vaşinqtonun, Parisin hökumət kabinetlərində, hakimiyyət dəhlizlərində,... din amilində..." (12). Odur ki, Qarabağ savaşı xristian dininə mənsub birlik əsasında ermənilərə havadarlıq edən xristian dünyasının müsəlman aləminə qarşı müharibəsi anlamında dərk edilir, Azərbaycan xalqının faciələrinə biganə münasibət, ən yaxşı halda,

problemin həllinə ikili standartlarla yanaşma qınaq və tənqid hədəfinə çevrilir. "...Cümü motorolleri həyətdə saxlayıb yataqxananın blokuna girmək istəyəndə Məmməd kişi ondan soruşdu:

- Bura bax, ə, Cümü, ermənilər müsəlman olsaydı, ruslarnan Amerika yenə onlara qəhmər çıxacaqdılar?" (13, s. 51). Odur ki, erməni təcavüzü faktına birbaşa, konkret fakt və rəqəmlərin dili ilə aydınlıq gətirilir. "Torpaq məsələsi ilə bağlı xalqların taleyi ilə oynamaq olmaz!" - ümummilli etirazı ucadan səslənir.

S.Şərifova problemin ədəbiyyatda qoyuluşu və işlənməsi vəziyyətindən bəhs edərkən qeyd edir ki, erməni millətçilərinə xarici yardımı təsvir edən yazarlar əsas aksenti Rusiyaya etmişlər (14, s. 49-50). Həqiqətən də Qarabağ mövzusunda yaranan əsərlərdə Azərbaycan xalqına qarşı qeyri-humanist həmrəyliyin dinamik səciyyə daşması, münaqişənin meydana gəlməsi və inkişafı prosesində rusların rolu məsələsi xüsusilə qabardılır. Ədəbiyyat göstərir ki, Qarabağa tuşlanan güllələr əslində indi atılmır, bu güllə iki yüz ildir yol gəlir, xalqın varlığından keçir. Milli ədəbiyyatda belə bir mövqenin, ideya xəttinin təzə olmaması da Azərbaycan xalqının faciəvi taleyində rus imperiya siyasətinin köklü rol oynadığını təsdiq edir. Lakin bu bir faktdır ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında "Rusiya amili"nin qabardılmasına meyl Qarabağ hadisələri ilə canlanmışdır. Bu meyl ilk olaraq publisistikada özünü göstərməyə başlasa da, tədricən ədəbiyyatımızın bütün sahələrində səciyyəvi hal kimi özünü göstərmişdir. Buna müvafiq olaraq ölüm-itim olayları arxasında gizlənən siyasi kələklər Azərbaycan torpaqlarının işğalına stimül verən köklü səbəblər kimi şərh edilir.

"Atan kazaklardır".

Atan ruslardır...

*Birinci Pyotrın vəsiyyətindən
Boylanıb, dikəlib qalxır Rusiya
Gözlərini qıyıb, odlu lülədən
baxır Rusiya
Bomba kimi, mərmə kimi
Yağır üstümüzə, yağır Rusiya (15, s. 7)*

Milli ədəbiyyat müstəqil bir ölkəyə badalaq verən, azadlıqsevər bir xalqın qollarını qandalsız təsəvvür etmək istəməyən qüvvələrə "Qarabağdan əlini çək" xəbərdarlığı edir, Azərbaycan torpaqlarını ermənilərə pay vermək niyyəti güdənlərin kimliyini açıq-aydın cizgilərlə əks etdirməklə tarix qarşısında cavab verəcəkləri ilə hədələyir:

*Torpaq üstə şahidlər də,
Torpaq üstə şahidlər də
Haray çəkir:
xallı "mələk",
sən də, sən də Qarabağdan
əlini çək, əlini çək! (16, s.10)*

V.Babanlının "Ana intiqamı", Ə.Hacızadənin "Möcüzə", A.Rəhimovun "İkili dünyam", Nigarın "Daş hasar", A.Abbasın "Dolu", F.Günayın "Qara qan", N.Məmmədlinin "Zəngülə", M.Abdullanın "Əvvəl. Axır", E.Mollayevanın "Əsir ürəklərin fəryadı" və digər bu kimi roman və povestlərdə rus hərbiçilərinin ermənilərə yardım göstərmələri faktları ayrı-ayrı obrazlar, epizodlar, dialoqlar vasitəsilə əks etdirilməklə, əslində belə tərəfkeşliyin ənənəviliy xüsusiyyətinə - Rusiyanın Qafqazla bağlı yürütdüyü tarixi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olmasına, bunun kök və səbəblərinə aydınlıq

gətirilir. Məsələn, Ş.Süleymanovun "Qibləsiz məzar" romanının əsas obrazlarından olan tarixçi-alim Xalid, I Pyotrun "Vəsiyyətnaməsi"ndən söz salarkən, Türkiyə, İran və Qafqazla bağlı fikirlərini, onun Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı nifrət hissini xüsusi qeyd edir (17, s. 175-178). Yaxud V.Babanlının "Ana intiqamı" povestində və A.Rəhimovun "İkili dünyam" romanında məlum tarixi siyasi kursun davamı müxtəlif baxış bucaqlarından şərh olunur. Əgər "Ana intiqamı"nda iki qonşu milləti hərbi qarşıdurma səviyyəsinə gətirib-çıxaran səbəblərin bədii araşdırması əsas yer tutursa, "İkili dünyam"da artıq qanlı qarşıdurmanın baş verdiyi bir mərhələdə Rusiyanın mövqeyi və rus hərbiçilərinin ermənilərlə birgə azərbaycanlılara qarşı döyüşməsi aksentinə üstünlük verilir. Belə ki, "Ana intiqamı"nda bir səhnə - Haykanuşgildə qonaqlıq məclisini, bu məclisdə Yerevandan gəlmiş tosqun professorun tost söyləməsini təsvir edən epizod çox xarakterikdir. Yazıçı bu epizod vasitəsilə təxminən 60-cı illəri nəzərdə tutur. Tosqun erməni professoru nitqində genosid hadisəsini yada salır, düşməncəsinə deyir ki, "türklərin vəhşi genosidindən, millətimizin o müdhiş soyqırımından düz qırx altı il keçir". Məkrli düşmənlərimiz bu niyyətlərini illər boyu gizli saxlayırdılar, hətta üzde "sovet xalqlarının dostluğu" şərəfinə ağız dolusu danışıqlar da, ürəklərində bədxah niyyətlərini bir an belə yaddan çıxarmır, öz aralarında türkə düşmənçilik ideyalarını yayaraq şüurlara aşılayırdılar. Əsərin qəhrəmanı Qumru onların bu sifətlərini adi həyat tərzlərində, məişətlərində müşahidə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, bizim hər birimiz kimi, Qumru da bəzən rastlaşdığı bu cür hadisələri kifayət qədər nəzərə almamışdır. İllər keçmiş, sovet cəmiyyətinin ideya-mənəvi əsasları laxlamışdır və məhz belə bir vaxtda erməni millətçiləri baş qaldırmışlar. Keçmiş sovet gerçəkliyinin, nəhayət Qorbaçovun həyata keçir-

diyi bədnam "yenidənqurma" hadisəsinin bu acı həqiqətini V.Babanlı öz povestində müharibəyə gətirib çıxaran siyasi amil səviyyəsində mənalandırmışdır. "İkili dünyam"da isə rus zabiti İvan Kiselyov belə deyir: "Azərbaycan iki hissəyə bölünüb. Cənubi Azərbaycan İranın, şimali Azərbaycan rusların əsarətindədir. Azərbaycanın geniş ərazisi, zəngin sərvətləri var. Bilirsən ki, Azərbaycanda indi güclü milli oyanış gedir. İki yerə parçalanmış bu xalq birləşsə, Şərqdə güclü bir dövlət yarana bilər. Ona görə də bu nə ruslara, nə də İrana faydalı olar. Bunun üçün Azərbaycan daim nəzarətdə saxlanmalıdı. Ruslar bu respublikanı əldən vermək istəmirlər. Buna birbaşa müdaxilə etməyi də özlərinə sığışdırmırlar. Qorxurlar ki, beynəlxalq aləmdə az-çox olan nüfuzlarını da itirsinlər... Bunun üçün erməniləri irəli itələyir, özləri pərdələnmiş şəkildə Azərbaycana qulaqburması verirlər" (7, s. 232).

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı "Böyük Ermənistan" xülyası ilə zəhərlənmiş erməni məfkurəsinin mürtece mahiyyətini, Azərbaycana təcavüzə gətirib çıxaran siyasi ideologiyayı ifşa etməyə, onun eybəcərliklərini açıb göstərməyə xüsusi diqqət yetirir. Bu meyl ən müxtəlif üslub (bədi-tarixi, bədi-etnoqrafik, bədi-elmi), forma və janrlarda hiss olunur. Müxtəlif istiqamətdə bədi araşdırmalar oxucunu inandırır ki, törədilən cinayətlərin kökü maraqlı dövlətlərin Qafqaz siyasəti və ermənilərin mentaliteti ilə əlaqəlidir. Qarabağ mövzusunda yazılan əsərlərdə Vətənin təklənmiş, heç kimi olmayan insan obrazı kimi canlandırılması da buradan irəli gəlir və Azərbaycanın müharibə şəraitindəki ağır vəziyyəti ilə bağlıdır. Ədəbiyyat bu motiv vasitəsilə xalqın özünəgüvənc, özünəinam motivinə gəlib çıxır. Bu mübarizədə haqlı olmağımız yetərli deyil, həm də güclü olmalıyıq - qənaətinə gəlir.

Ədəbiyyat.

1. Aruz. Kaftar. "Kredo" qəz., 2007, 27 yanvar
2. Əhmədli S. Axirət sevdası. /"Azərbaycan" jurn., 1998, № 1-2
3. Abbas A. Dolu. "Azərbaycan" jurn., 2007, № 12
4. Qiyas Ə. Sonuncu büt. Bakı: Qanun, 2007.
5. Məhərrəmli Z. Döyüşə qızlar gedir. Bakı: Dünya, 1997
6. Abdulla M. Əvvəl. Axır. Bakı: "Qapp-Poliqraf", 2004.
7. Rəhimov A. Romanlar. Bakı: Azərənəsr, 2004
8. Süleymanov F. Ana gördüm gözüyaşlı. Bakı: Sumqayıt, 1998.
9. Abdullayeva M. Ürəkkeçmə. Bakı: "Adiloğlu", 2004.
10. Mirələmov H. Yanan qar. Bakı: Kür-Araz, 2007.
11. Hacızadə Ə. Əsərləri. On cildde, I c., Bakı: "Nafta-Press", 2004.
12. Anar. Otel otağı. "Azərbaycan" jurn., 1996, № 1-3.
13. Elçin. Qarabağ şikəstəsi / Bayraqdar. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2004.
14. Şərifova S. Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri. Bakı: "BQU", 2007.
15. İsmayilzadə İ. Haran ağrıyır Vətən?, "Azərbaycan" jurn., 1996, № 4-6.
16. Mehdi. F. Əllidən sonra. Bakı: Yazıçı, 1993.
17. Süleymanlı Ş. Qıbləsiz məzar. Birinci kitab. Bakı: Ulduz, 2004.

Али Абасов

ИТОГИ ПРАЖСКОГО ПРОЦЕССА

Очередной формат разрешения нагорно-карабахского конфликта - так называемый "Пражский процесс", - судя по всему, благополучно скончался, присоединившись к целой шеренге своих собратьев-неудачников, известных под разными громкими именами. Начавшийся в 2004 г., "Пражский процесс" (ПП) входил в число форматов, ищущих решение проблемы в поэтапном ключе. Забегая вперед, приведем состоявшийся в дальнейшем прогноз весьма осведомленного человека - Владимира Казиминова, - высказанный еще летом 2005 г., когда описываемый формат только набирал старт. "Уже сейчас очевидно, что красивый ярлык "пражский процесс" выдуман сторонами, чтобы успокоить внутреннюю аудиторию. Между тем, это лишь нечастые посиделки двух министров иностранных дел с участием сопредседателей Минской группы ОБСЕ, которым, по сути, поручено как можно скорее провести переговоры между всеми конфликтующими сторонами. Минский процесс так и не привел переговорщиков на конференцию ОБСЕ по Нагорному Карабаху. И пока неясно, куда приведет "пражский". Не исключено, что скоро появится очередная столица, знаменующая следующий этап бесконечной (выделено мной - А.) процессии".

В декабре 2007 г., когда ПП после ряда неудач стал заходить в тупик, сопредседатели вновь обратились к президентам с просьбой дать согласие по базовым принципам урегулирования конфликта, ожидая, что в течение последующих двух месяцев стороны придут к согласию и продолжат прерванные переговоры. До этого на встрече глав МИД России и Франции, заместителя госсекретаря США с министрами иностранных дел Армении и Азербайджана (перед открытием заседания СМВД ОБСЕ 29 ноября 2007 г. в Мадриде) последним были переданы совместные предложения, по оценки их составителей - "справедливые, взаимоприемлемые, беспристрастные и сбалансированные базовые принципы мирного урегулирования конфликта, которые должны преодолеть последние остающиеся разногласия". Интересно отметить, что переданный сторонам документ о базовых принципах рассматривался Москвой, Парижем, Вашингтоном, а также в ОБСЕ как "наиболее жизнеспособная основа для будущего урегулирования". Сторонам конфликта было настоятельно предложено завершить нынешний этап переговоров одобрением предложенных принципов и незамедлительно перейти к новой фазе - разработке проекта всеобъемлющего мирного соглашения. Кроме того, к президентам была обращена просьба продолжить осуществление мер укрепления доверия во всех возможных областях, готовить свое население к миру и немедленно прекратить выступать с любыми заявлениями, допускающими, что война может являться средством решения конфликта. В преддверие очередного года президентских выборов в Армении и Азербайджане посредники в итоге согласились даже на то, чтобы президенты устно подтвердили свое согласие с ба-

зовыми принципами с тем, чтобы в поствыборный период снова не начинать переговорный процесс "с чистого листа".

В этой связи в январе текущего года сопредседателями была предпринята отчаянная попытка путем челночной дипломатии достигнуть поставленного результата. Так, американский сопредседатель Мэтью Брайза выражал уверенность, что до президентских выборов в Армении президенты двух стран смогут достичь каких-то устных договоренностей. "До выборов никакого антракта в переговорах не будет. Мы ожидаем достижения устных договоренностей между президентами двух стран". Его французский коллега Бернар Фасье подчеркивал: "Мы объяснили сторонам, что ни для кого в наших предложениях нет никакой ловушки или двусмысленности. Это лучшие предложения, которые наши страны могут предложить для достижения компромисса в процессе урегулирования карабахского конфликта". А третий фигурант сопредседательства Юрий Мерзляков ратовал за необходимость привлечения к обсуждениям (после согласования базовых принципов) всех сторон конфликта, допуская, что: "Если Азербайджан захочет, то азербайджанская община может принять участие в обсуждениях". Словом, чуть-чуть и дело в шляпе□, хотя с самого начала было непонятно чего стоят устные соглашения в условиях, при которых по крайней мере одному из "соглашантов" точно предстоит покинуть свой пост, а стороны не единожды отзывали свои не только устные, но и письменные согласия. Визит в регион завершился безрезультатно к концу января, когда поступили четкие сигналы о том, что "устных договоренностей" не будет. Прежде чем подвести итоги, обратимся к основным предложениям, которые были предложены сопредседателями и развиты сторонами конфликта.

Новруз Мамедов, заведующий отделом внешних связей президентского аппарата Азербайджана, раскрыл следующие детали предложений: "На первом этапе предусматривается освободить 5 из 7 прилегающих к бывшей НКАО районов, а затем - Лачин и Кяльбаджар". В дальнейшем предстоит разминирование, реабилитационные и строительные работы, размещение международных миротворцев, возврат беженцев на оккупированные территории, открытие коммуникаций между Азербайджаном и Арменией. "Азербайджанская Республика согласна на открытие железнодорожного сообщения Баку-Нахчыван и продление его до Еревана. Вся эта работа займет 15-20 лет, а после этого будет определен статус НК".

По мнению же руководителя Международной Кризисной Группы Сабины Фрейзер: "урегулирование должно включать в себя отказ от применения силы; вывод армянских сил из всех регионов Азербайджана, окружающих Нагорный Карабах; полное возвращение всех вынужденно переселенных азербайджанцев; договоренность о временном статусе Нагорного Карабаха и оказание значительной помощи международным сообществом, включая развертывание миротворческого контингента; взаимное согласие на проведение голосования по вопросу об окончательном статусе Нагорного Карабаха; создание соответствующих демократических условий". С. Фрейзер утверждает, что именно этот документ был представлен сопредседателями сторонам в Мадриде.

Пресс-секретарь МИД Азербайджана Хазар Ибрагим заявил, что в рамках Пражского процесса на сегодня несогласованным остается только один из этих базовых принципов, не уточнив, однако, о каком конкретно принципе идет речь. Сейчас все эти предложения, объяснения, уточнения... - стали достоянием истории, так и не продвинув решение конфликта хотя бы на шаг.

В сложившейся ситуации напрашивающийся вывод может быть сформулирован следующим образом: план мира между конфликтующими народами, одобряемый узким кругом людей, не может быть успешным, что подтверждается долговременным, но мало результативным ходом многочисленных переговорных процессов.

Хотя речь в основном идет о нагорно-карабахском конфликте, это правило может быть распространено на все те конфликты постсоветского пространства, которые пытались и пытаются решить на политическом уровне без участия обществ. Но даже в том невероятном случае, когда народы выразят готовность к любому предложенному миру, наступит вторая фаза конфликта - прямое столкновение интересов посредников - США, Франции (ЕС) и России, - рассматривающих любой план его решение в качестве механизма собственного геополитического доминирования в регионе. На сегодня, при наличии очень разных причин, посредники сходятся лишь в одном - не допустить возобновления войны, а это согласимся, мало что дает как жертвам конфликта, так и его игрокам, бесконечно отодвигающим реальное решение конфликта, замороженного (наподобие медицинской практике) до тех пор, пока не будет найдена панацея против этой "болезни" человечества.

Остается надеяться лишь на то, что народы найдут в себе силы изменить ситуация в собственных странах путем демократических реформ, открывающих путь к сотрудничеству и доверию - единственному реальному пути окончательного разрешения конфликта без вмешательства внешних сил. Только такое решение будет справедливым, а значит окончательным. Итак, пошло третье десятилетие конфликта...

Ələmdar Şahverdiyev

XƏZƏR HÖVZƏSİ REGIONUNDA NAXÇIVANIN YERİ
(1914-1918-ci illər)

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan torpağı Birinci dünya müharibəsi illərində ermənilərin çirkin planlarına görə çətin vəziyyətə düşdü.

1917-ci il bolşevik çevrilişindən sonra imzalanan Ərzincan müqaviləsi ilə (18 dekabr 1917) ruslar Şərqi Anadoludan çəkilməyə başladı. Ancaq rus ordusu çəkilərkən işğal etdikləri əraziləri ermənilərə təslim etməyə çalışırdılar. Qafqaz cəbhəsini başıpozuq tərk edən rus hərbiçiləri silahlarını regionun xristian əhalisinə, xüsusən ermənilərə təhvil verirdilər.

Ermənilər mütəşəkkil ordu yarada bildilər. Bu işdə onlara bolşevik hökuməti yaxından kömək edirdi.

Bolşevik-sovet ordu komandanılığının 26 dekabr 1917-ci il 136 sayılı əmrinə əsasən erməni ordu korpusu təşkil edildi. Korpusun tərkibinə 1-ci və 2-ci piyada diviziyası və erməni könüllü dəstələri daxil idi. Komandiri antitürk məsləkli erməni generalı Andranik idi. 1918-ci ilin əvvəllərində erməni ordusu 17 minə çatdırılmışdı. Ona görə də ermənilər mərkəzi İrəvan (Rəvan) olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitliş, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladılar.

Qafqaz müsəlmanları, eləcə də Naxçıvanın əhalisi, erməni komitələrinin bölgədə müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısını almaq üçün türk ordusunun vəziyyətə münasibət bildirməsini tələb edirdilər. Bu arada davam edən Brest-Livotsk danışıqlarında bir nəticə alınmırdı. Digər tərəfdən, rus ordusunda baş alıb gədən nizamsızlıq regionda mürəkkəb vəziyyət meydana gətirmişdi.

Qafqaz regionunun müsəlman-türk əhalisi üçün yaranmış təhlükəli vəziyyəti nəzərə alan türk ordu komandanlığı bəzi tədbirlər gördü. Tərik Vəhip Paşanın komandanlığı altında 3 türk ordusu yenidən təşkil edildi. Polkovnik Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı altında Türk Qafqaz Ordusu hərbi əməliyyatlara başladı. Aparılan hərbi əməliyyat nəticəsində Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum işğaldan azad edildi. Kazım Qarabəkir Paşa 1918-ci il aprelin 25-nə kimi erməni qüvvələrindən Qarsı boşaltmalarını tələb etdi. Qars aprelin 25-də türk qüvvələrinə təslim oldu.

Azərbaycan-türk ərazilərində erməni hərbi birləşmələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı dayandırmaq üçün 3-cü ordu komandanlığı, 1918-ci il may ayının 15-də Arpa çayının şərqinə keçməyi, Gümrünü ələ keçirmək əmrini aldı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda yerləşən ermənilər ingilis və amerkanlardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı.

I Qafqaz Türk Ordu qrupu Kazım Qarabəkir Paşanın rəhbərliyi altında Culfanın şimalından hərəkətə keçərək, erməniləri bu bölgədən çıxardılar. Bununla da Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizlənmiş oldu.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik Naxçıvana gəlib, Azərbaycan kəndlərinə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladı. Türk Ordu komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması tapşırığı II Qafqaz Türk Ordu qrupuna həvalə olundu.

Naxçıvan 3000 piyada, 500-600-ə qədər erməni atlı silahlı dəstəsinin işğalı altında idi.

1918-ci il iyul ayının 19-da II Qafqaz Türk Ordu qrupu və 35-ci piyada alayı Naxçıvana doğru hərəkətə keçdi. Türk hərbi birləşmələri 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana girdi. Andranikin dəstəsi darmadağın edildi.

Beləliklə, Naxçıvan erməni işğalı və zülmündən azad oldu. Bundan sonra, Kazım Qarabəkir Paşa, 1918-ci ilin avqustunda qərargahını Naxçıvana göçürtdü.

Brest-Ltovsk sülhünün şərtinə uyğun olaraq, 1918-ci il iyulun 14-də Qars, Ərdahan və Batum əhalisi plebissit (səsvermə) keçirdi. Əhali Osmanlı dövlətinə birləşmək qərarını verdi. 1918-ci il avqust ayının 15-də Sultan Vahidəddin Qars, Ərdahan və Batumun Osmanlıya birləşməsi haqqında fərman imzaladı.

Osmanlı hökuməti, 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Batumi və Qars vilayətlərinin təşkili haqqında qərar verdi.

Naxçıvan Qars nahiyəsinə daxil oldu.

Birinci Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələnəcəyini hiss edən İttihad və Tərəqqi Partiyası istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Əhməd İzzət Paşa kabineti, Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini 1918-ci il dekabr ayının 3-ə kimi tərk etməsi qərarını imzaladı. Bu birbaşa (30 oktyabr 1918) Mudros barışıqları ilə bağlı idi.

Türk ordusu Naxçıvanı da tərk etməli idi.

1918-ci il oktyabr ayının 21-də Baş nazir Əhməd İzzət Paşa Gümrü İğdır və Naxçıvan qəzalarında olan hərbiçilərin həmin ərazilərdən çəkilməsini istədi. Bu addım regionun müsəlman-türk əhalisini dəhşətli təhlükə, erməni işğalı ilə üz-üzə qoydu.

Belə olan halda Naxçıvan əhalisi 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi Paşaya müraciət etdilər.

Müraciətdə aşağıdakı istəklər irəli sürüldü:

1. Osmanlı ordusu geri çəkilməsin;
2. Əgər əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri isə, onda əhalinin mühafizəsi üçün hər qəzada bir qisim əsgər qalsın;
3. Qəzalara gələcək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınsın.

Müsəlman-türk əhalisinin narazılığını haqlı hesab edən Yaqub Sevgi Paşa durumu İstanbula bildirməyi ləngitmədi. İstanbuldan müsbət cavab alınmadı.

Erməni silahlı birləşmələri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 27 dekabr 1918-ci il tarixdə Yaponun nəzarətində olan dəstə ilə Naxçıvanın qərbindəki Auş kəndinə hücum edərək 2000 nəfər dinc əhalini öldürdülər.

Qarsın güneyindən Ordubada qədər olan bölgə ermənilərin təhdidi altında idi.

Müsəlman-türk əhalisi özlərini erməni təcavüzündən qorumaq üçün Naxçıvan başda olmaqla Şərur, Eçmişdzin, Sürməli və İrəvanın cənubunda yaşayan müsəlman-türklər Qəmərli kəndinə toplaşdılar. Qızgın müzakirələrdən sonra mərkəzi İqdir olmaqla sədr və 6 üzvdən ibarət olan bir hökumət qurdular. Hökumətin sədri Əmir bəy Əkbərzadə, Hərbi nazir - Qarslı Cahangirzadə İbrahim, Maliyyə naziri- Qəmbər Əli bəy Bənəyarlı, Mülkiyyət naziri -Bakir bəy Rizazadə, Xarici işlər naziri -Həsən ağa Səfəzadə, Ədliyyə naziri-Məhəmməd Bəyzadə idi.

Araz Türk hökuməti əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə ciddi tədbirlər gördü. 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi Paşanın yardımını ilə 20 tabur təşkil edildi. Köndüllü olaraq bu bölgədə qalan türk əsgər və zabitləri də bu taburlara daxil oldular.

Ermənilərin törətdikləri qətliam, işgəncə və zülmərin qarşısını mərdliklə alan Araz Türk hökuməti erməni silahlı dəstələrini Naxçıvandan çıxarmağa müvəffəq oldu.

1918-ci il noyabr ayının 30-da Qars şəhərində böyük bir konqres toplandı.

Ordubad, Naxçıvan, Sərdərabad, İğdır, Qəmərli, Ahıska, Ahıl-kelek bölgələrindən millət vəkili sifəti ilə 70 nəfər nümayəndə konqresə qatılmışdı. Konqresin qəbul etdiyi qərara görə, mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Batumdan Ordubada, Ağrı dağından Qara dəniz sahillərinə kimi uzanan müsəlman türk ərazilərində Milli Şura hökuməti yarandı. Ahıska hökuməti və Araz Türk hökuməti Milli Şura hökumətinə birləşdilər.

12 nazirdən ibarət olan hökumətin başçısı İbrahim bəy Cahangiroğlu idi.

1918-ci il noyabr ayının 11-də Almanıyanın təslim olması ilə I Dünya müharibəsində hərbi əməliyyatlar dövrü başa çatdı. Bundan sonrakı mərhələdə Naxçıvan daha mürəkkəb vəziyyət ilə üz-üzə qaldı. Erməni komitələri ingilis, amerikan və bolşevik yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını ələ keçirmək istədi. Lakin qəhrəman Naxçıvan əhalisi mərdliklə vuruşaraq öz torpaqlarını erməni işğalından qurtara bildilər.

Ədalət Mustafayev

ERMƏNİ SEPARATİZMİ VƏ ONLARIN HİMA YƏDARLARI

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən Azərbaycanın qərb bölgəsində baş verən siyasi proseslərin əsası XIX yüzillikdə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi və ermənilərin bura köçürülməsi ilə qoyulmuşdur. Bu problemi Sovet imperiyası Zəngəzuru Ermənistanına verməklə və Azərbaycan ərazisində ermənilərə muxtariyyət yaratmaqla (DQMV, 1923-cü il) daha da dərinləşdirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində dəfələrlə Dağlıq Qarabağın iqtisadi və siyasi cəhətdən Ermənistanla "bağlılığı" kimi cəfəng fikirləri irəli sürən ermənilər Muxtar Vilayətin Ermənistanına verilməsini tələb etmişdilər. 1965-ci ildə Qarabağın Ermənistanına verilməsi tələbi ortalığa çıxanda Xruşşov ədalətli mövqə tutaraq Azərbaycanın hüquqlarını haqlı olaraq müdafiə etmişdir (Boran Əziz. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, 2008, səh. 42) Bu tələbi irəli sürənlər Dağlıq Qarabağın nə iqtisadi, nə də siyasi cəhətdən Ermənistanla bağlı olmamasını anlamamış deyildilər. Ermənilər öz əsassız iddialarından heç vaxt geri çəkilmədilər və bütün vasitələrdən istifadə edərək Azərbaycan əleyhinə təbliğatı gücləndirdilər. Təkcə İttifaq miqyasında deyil, eyni zamanda dünyanın əksər dövlətlərin-

də Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş çirkin planların həyata keçirilməsi üçün maddi imkanlardan da geniş istifadə etdilər. 1989-cu ildə ABŞ-dakı erməni təşkilatlarının Kolumbiya Universitetində Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı təşkil etdikləri konfransda sovetşünas Tadeuş Svyatoxovski də iştirak etmiş və qismən də olsa həqiqəti deməyə çalışmış, ermənilərin gəlmə olduğunu konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırıb bilməmişdir. Professor sonralar öz müsahibəsində ermənilərin ona qarşı kobud rəftarı ilə rastlaşdığını bildirir: "Onlar mənə deyirdilər: "Siz necə alimsiniz, necə deyə bilərsiniz ki, siz Amerika alimisiniz?" ("Elm" qəz., 29 iyul 1989-cu il) Erməni millətçilərinin düşündüyü bir şey var, kim olursa-olsun, ermənilərin yalan və uydurmalarına "Amin" desin. Ermənilərin antiazərbaycan təbliğatını hətta Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndələri də etiraf edirdilər. Rusiyanın sabiq vitse-spikeri S.Baburin Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyəti və tələbələri ilə görüşü zamanı deyirdi ki, "ermənilər Rusiya kütləvi informasiya vasitələrində antiazərbaycan xarakterli materiallar çap etdirmək üçün böyük miqdarda vəsait xərcləyirlər" (A.N.Abbasbəyli, P.Q.Darabadi, Ə.G.İbrahimov. Konfliktologiya. Dərslük. Bakı, 2006, səh. 269)

SSRİ məkanında gedən siyasi proseslərin mahiyyəti və perspektivlərini yetərincə obyektiv dəyərləndirə bilməyən K.Bağirov, Ə.Vəzirov, A.Mütəllibovun müti rəhbərliyi ölkəmizin durumunu xeyli ağırlaşdırdı. (Musa İ.M. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan. Bakı, 2005, səh. 478) 200 mindən çox azərbaycanlının faciəli şəkildə Ermənistandan qovulması prosesi başlayarkən, Qarabağda ermənilər onlara qarşı eyni tədbirlərin görülməyindən ehtiyatlanırdılar. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan rəhbərliyi vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmədi və qaçqın

əhalinin Qarabağda yerləşdirilməsinə şərait yaratmadı. Ermənilər isə SSRİ-nin nəzarəti altında Ermənistanda dövlət səviyyəsində silahlandırılır, xaricdən lazımi dəstəyi alırdılar. İmperiyanın parçalanmağa doğru getdiyi bir dövrdə, xalqımızın birləşib düşməne qarşı birgə güc nümayiş etdirməsi üçün maneələr yarandı və rəhbərliklə xalq arasında uçurum dərinləşdi. Bununla da, düşmən tərəf bütün vasitələrdən istifadə edərək vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişə bildi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, siyasi vəziyyətin gərginliyinə baxmayaraq Dağlıq Qarabağda bir sıra obyektlərin tikilişi bu dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən sürətləndirilir, ermənilər isə əksinə Ermənistan və güclü havadarları tərəfindən silahlandırılırlar. Azərbaycan rəhbərliyi ermənilərin bütün bəhanələrinin qarşısını almaq üçün Muxtar Vilayətin bütün rayonlarına ardıcıl yardımlar göstərir, əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün nə mümkünsə edirdilər. Hadisələrin gedişinə düzgün qiymət verilmir, Azərbaycan tərəfdən əksərən mülayim mövqe tutulur, ermənilərin bu hərəkətləri sadəcə olaraq yenidənqurmanın həyata keçirilməsinə maneçilik kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycan rəhbərliyi ermənilərin hərəkətini "emosiyaların coşması" kimi qiymətləndirirdi. ("Bakı" qəz., 14 iyul 1989-cu il.)

SSRİ-nin dağılması ilə Cənubi Qafqaz millətlərarası münaqişələr meydanına çevrildi. İttifaqı saxlamağa çalışan qüvvələrlə əks qüvvələr arasında gedən mübarizə fonunda milli nifaq daha da qızıqdırıldı. Erməni millətçiləri milli nifaqın katalizatorları oldular. Cənubi Qafqazda stabilliyin pozulması, böyük dövlətlər tərəfindən bu proseslərə müxtəlif yanaşmaların olması və bu qarışıq məqamda daxili birliyi qorumağa qadir olan uzaqgörən dövlət xadiminin olmaması Azərbaycan üçün xoşagəlməz nəti-

cələrə gətirib çıxartdı. 1985-ci ildə hakimiyyətə gələn M.S.Qorbaçov erməniperəst mövqedən çıxış edərək Azərbaycan əleyhinə qərəzli fikirlər söyləməkdən çəkinmirdi. M.S.Qorbaçov Qarabağ problemi haqqında bildirmişdir ki, "Qarabağ problemi" var və onun kökləri dərinidir. Ona görə kəskinləşmişdir ki, Azərbaycan rəhbərliyi müəyyən mərhələdə həmin əhaliyə ... qeyri-insani münasibət bəsləmişdi" (Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. Bakı, 1994, səh. 16) Hakimiyyət başında duran şəxsin söylədikləri qərəzli fikirlər rus şovinizminin təzahürü idi. Qorbaçov Qarabağda olan ermənilərin sosial-iqdisadi vəziyyətinin yüksək səviyyədə olmasını bilirdi. O, sadəcə olaraq erməni millətçilərinin fəaliyyətinə rəvac verirdi.

1989-cu il yanvarın 12-də Qorbaçovun rəhbərliyi ilə SSRİ Ali Sovetinin verdiyi qərarla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində (DQMV) Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı. Qorbaçovun rəhbərliyi ilə yaradılan və İttifaq ərazisində heç vaxt tətbiq edilməmiş xüsusi idarə forması deyilən bir qurumun rəhbəri olan A.Volski erməniperəst mövqeli şovinst idi. O, Qarabağda erməni millətçiliyinin və separatizminin çiçəklənməsi üçün şərait yaranarlardan biri oldu. SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Qarabağda yaradılmış qurumun əsas fəaliyyəti ermənilərin möhkəmlənilməsinə xidmət edirdi. Eyni zamanda XİK tədricən Qarabağın Rusiya Federasiyasının tabeçiliyinə verilməsi üçün şərait yaratmağa çalışırdı. Belə ki, onlar ilk növbədə müəssisələrin alınıb Rusiya və başqa asılı dövlətlərin nəzarətinə verilməsinə çalışırdılar. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi hələ XİK yaradılmamışdan planlaşdırılmışdı və Volski belə tədbirlərdə iştirak edirdi. Bakı qəzeti 1988-ci il 11 oktyabrda Azərbaycan və Ermənistan rəhbərliyinin DQMV-də keçirdiyi görüşlərdə "Sov. İKP.

MK -nın və SSRİ Ali Sovetinin nümayəndəsi kimi A.İ.Volski-nin də iştirak etdiyini qeyd edir ("Bakı" qəz., 12 oktyabr 1988-ci il). A.Volskinin kimliyi onun fəaliyyətindən aydın olur. Onun rəhbərliyi ilə DQMV-də XİK-in yaradılmasını ermənilər ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar və Azərbaycan hökumətinin heç bir qərarına məhəl qoymayaraq separatizmi və vəhşiliyi daha da artırdılar. Mətbuatda isə Xüsusi Komitənin fəaliyyəti "müsbət" qiymətləndirilirdi. "Xüsusi İdarə Komitəsi, hüquq-mühafizə orqanları millətlərarası zəmində yeni toqquşmaların və adamların tələf olmasının qarşısını almaq üçün nə mümkünsə edirlər" ("Bakı" qəz., 12 iyul 1989-cu il). Məhz bu qurumun həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi idi ki, Moskvaya ötürülən məlumatların xarakteri dəyişir, azərbaycanlılar haqqında bütünlüklə mənfi fikir yaradılır, erməni terror qruplaşmalarının fəaliyyəti isə özünü-təyinetmə kimi qiymətləndirilirdi. Erməni lobbisinin nəzərə-carpacaq dərəcədə fəallaşması hiss olunur. Xüsusi İdarə Komitəsi vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə azərbaycanlıların buradan qovulmasına şərait yaratdı.

Münaqişənin başladığı dövrdən Qarabağa açıq və gizli yollarla müxtəlif qrupların və rəsmi dövlət adamlarının gəlməsi ardıcıl xarakter almışdır. DQMV-də vəziyyəti aydınlaşdırmaq və asayiş qoruyan qüvvələrin fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün SSRİ Daxili işlər nazirinin müavini S.Q.Lusauskas, Daxili qoşunların rəisi general-polkovnik İ.V.Şatalin və digər nümayəndələrin Xankəndinə (Stepanakert) gəlişi ilə hadisələr daha da kəskinləşmiş, azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətlərin sayı daha da artmışdı.

Muxtar Vilayətdə yaradılmış XİK-ə əvvəllər Azərbaycanlılar tərəfdən kortəbii inam olsa da, sonralar "komitə"nin əsas fəaliyyətini anlamağa başladılar və bir daha başa düşüldü ki, komitə

Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan asanlıqla qoparmaq üçün yaradılmış aldadıcı bir qurumdur. Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin fəaliyyəti dövrü müəssisələrin alınıb Rusiya və ya başqa dövlətlərin tərkibinə verilməsi planının sakit yolla həyata keçməsi üçün nə qədər örtülü plan cızılsa da tədricən əhali işin əsas mahiyyəti barədə məlumatlandırılırdı. DQMV-də yaradılmış komitənin üzvlərindən biri mərhum Şuşa rayon partiya komitəsinin birinci katibi Vaqif Cəfərovdan Dağlıq Qarabağın müəssisələrinin və idarələrinin Azərbaycan təbəçiliyindən çıxarılması haqqında müxbirimizin narahatlıqla verdiyi suala cavab belə olur: "...Komitənin qəti fikrini çatdırım: heç kəs, heç bir əmək kollektivi zorla heç hara təbətədirilməyəcək. Söhbət tamam başqa şeydən gedir: regional təsərrüfat hesabından, iqtisadi müstəqillikdən, Bakı iləmi, Moskva iləmi, kiminlə olursa olsun, yalnız bərabər partnyorluq əlaqələrindən, sərfəli əməkdaşlıqdan gedir" ("Kommunist" qəz., 9 aprel 1989-cu il). Buradan göründüyü kimi Dağlıq Qarabağda gedən proseslərin əhaliyə düzgün çatdırılmasına, komitənin əsl mahiyyətinin açılmasına mərkəz imkan vermir, hər bir işin müsbət həll olunacağına inam yaradılır, hətta bəzi məsələlərin mətbuata çıxmasına, əhaliyə düzgün çatdırılmasına imkan verilmirdi. Jurnalistlərin birinin dediyi kimi "Biz jurnalistləri uzun-uzadı inandırmağa çalışıb deyirdilər: DQ haqqında yazmaq lazım deyil, bu ancaq ehtirasları qızıqdırır. Biz də fikirləşirdik bəlkə doğrudan da lazım deyil" ("Bakı" qəz., 23 dekabr 1989-cu il).

Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdə mübahisə doğuran suallar da meydana çıxırdı. Bəzən ermənilər də Xüsusi İdarəetmə Komitəsinə qarşı çıxır, onun ləğv olunmasını tələb edirdilər. "Buraxılmış Krunkun keçmiş liderlərindən biri Stepanakert Avtomobil Nəqliyyat birliyinin baş direktoru B.V.Dadamyandır

mayın 3-də yerli televiziya ilə çıxış edərkən demişdi ki, tətillilərin məqsədi xüsusi idarə komitəsinin ləğv edilməsinə, vilayət partiya komitəsinin və vilayət icraiyyə komitəsinin fəaliyyətinin bərpa edilməsinə nail olmaqdır" ("Kommunist" qəz., 6 may 1989-cu il). Buradan da görüldüyü kimi erməni lobbisi manevr edir, XİK-nin əsas fəaliyyətini ört-basdır etməyə çalışırdılar. XİK-in fəaliyyəti ilə bağlı 1989-cu il mayın 19-da Moskvada N.İ.Rıjkovun başçılığı altında Millətlərarası Münasibətlər Komitəsinin gördüyü işlər barədə verilən hesabat çıxışlarında vurğulanır: "Xüsusi İdarə Komitəsinin ilk aylarında Muxtar Vilayətin hüquqlarının həyata keçirilməsi gücləndirilmiş, vilayətin müstəqilliyinin genişləndirilməsinə və regional təsərrüfat prinsiplərinə keçirilməsinə, azərbaycanlı əhalinin də mənafeləri lazımınca nəzərə alınmaqla mədəniyyət və təhsil sahəsində, DQMV-nin erməni əhalisinin Ermənistanla müxtəlif əlaqələrinin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş təşkilati və hüquqi qərarlar ardıcıl yerinə yetirilmişdir" ("Kommunist" qəz., 20 may 1989-cu il). Bu söylənilən fikirlər Xüsusi İdarə Komitəsinin əsl mahiyyətini açmağa kömək edir.

Firdovsiyyə Əhmədova

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ: İKİTƏRƏFLİ DANİŞIQLAR TƏCRÜBƏSİ

Qafqazın beynəlxalq mübarizə meydanına çevrilməsi regionun ərazi mübahisələri üstündə yaranmış münaqişə ocaqlarına təsirsiz qalmadı. XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi iddiaları zəminində baş vermiş müharibələr, zorakı təhdid prosesləri həm də qarşılıqlı danışıqlar çərçivəsində keçirilən görüşlərlə müşayiət olunurdu. 1918-ci ilin may ayından başlayaraq Azərbaycan Cumhuriyyəti qonşu respublikalarla dinc yanaşı yaşamaq prinsipinə riayət edirdi. Regionda xarici hərbi qüvvələrin yerləşdirilməsi məzmunundan asılı olaraq yerli hökumətlərin siyasətində müvafiq tədbirlər özünü biruzə verirdi. Geopolitik proseslərin gedişatı Qafqaz respublikalarını qarşılıqlı anlaşmaya yönəldirdi.

Bu baxımdan 1919-cu il bağlanmış iki müqavilə ilə əlamətdardır: iyunun 16-da Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında hərbi müdafiə sazişi və noyabrın 23-də Ermənistan hökumətinin başçısı ilə Azərbaycanın baş naziri arasındakı saziş¹. Tiflisdə bağlanmış 23 noyabr sazişi 5 bənddən ibarət idi². Ermənistan və Azər-

1. Адрес - Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920, ч. 3 с.3-4; АРДА, ф 970, с. 1, иш 95, в.13

2. Yene orada

baycan hökumətləri qarşılıqlı razılaşmalar və öhdəliklər formasında şərtlərə imza atmışdılar. Tərəflər aralarında baş verən toqquşmalara son qoymalı idilər. Rahat, əmin-amanlıqla istifadə üçün Zəngəzura gedən yolların bərpa olunması və açılması nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə hər iki hökumət əməli tədbirlər görməkdə razılığa gəlirdilər.

Sazişin bu - ikinci bəndi sənədin başlıca mahiyyətini təşkil edirdi. Həmin dövrdə, yəni 1919-cu ilin sonlarında Zəngəzurda erməni yaraqlılarının azğın qətlialmaları müsəlman əhəlinin kütləvi qırğını, onların yaşadığı kəndlərin məhv edilməsi ilə nəticələnmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumət başçısı N.Yusifbəyli 1919-cu il noyabrın 17-də müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı ali komissarının müavini polkovnik J.Reye məlumatında bildirirdi ki, erməni hökuməti müttəfiq komandanlığı qarşısında öhdəliyini yerinə yetirmədi, əksinə, qiyamçı hərəkatı dəstəkləmək və gücləndirmək üçün öz nizami qoşunlarını Zəngəzur qəzasına göndərdi³.

Belə olduqda Azərbaycan hökuməti bölgədə qayda-qanunu bərpa etmək məqsədilə Qarabağ general-qubernatoruna hərbi kömək göstərməyə məcbur olmuşdu. Baş nazir bildirirdi ki, Azərbaycan hakimiyyətinin məqsədi Zəngəzurda müsəlman kəndlərinin məruz qaldığı qırğınların qarşısını almaq, evsiz-eşiksiz 60 min müsəlman qaçqınlarını öz ocaqlarına qaytarıb qayda-qanunu bərpa etməkdir. N.Yusifbəyli noyabrın 20-də J.Reyle və erməni hökumətinin başçısı Xatisovla görüşməyə hazır olduğunu göstərir və erməni nümayəndələrinin Bakıya, konfransa gəlişinə mane olmamağı diqqətə çatdırırdı.

3. Азербайджан, 1919, 19 ноября, № 250

Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Paris Sülh Konfransında Azərbaycan heyətinin sədri Ə.M.Topçubaşova göndərdiyi məlumatda ayrıca bölüm olaraq səciyələndirmişdi⁴. 1919-cu ilin oktyabr-noyabr ayları üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin və Qafqazdakı hadisələrin xülasəsini göndərən nazir erməni hökumətinin Zəngəzurdakı vəziyyətin Qarabağda olduğu kimi onun xeyrinə dəyişməyəcəyindən ehtiyat edərək məsələnin həllini yubandırmaq niyyətilə gürcü hökumətindən xarici nümayəndələrdən "hərbi əməliyyatları" dayandırmaq xahişi ilə Azərbaycan hökumətinə təsir göstərmək barədə müraciət etdiyini yazırdı. Yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək, münasibətləri kəskinləşdirmək istəməyən Azərbaycan hökuməti Zəngəzurun Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğu barədə bütünlüklə özünün əvvəlki mövqeyində qalmaqla müvəqqəti olaraq qoşunlarını Zəngəzurdan çıxartmağı qərara almışdı. Bu məsələ ilə əlaqədar N.Yusifbəyli Xatisovla danışıqlar üçün Tiflisə yola düşmüşdü.

Respublikalar arasında müxtəlif mühüm məsələləri həll edib nizama salmaq zərurətindən Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.A.Bekzadyanla Azərbaycanın xarici işlər naziri M.-Y.Cəfərov arasında danışıqlardan sonra Azərbaycan-Ermənistan Konfransının çağırılması təklifi rəsmiləşmişdi⁵. Konfrans ərəfəsində, N.Yusifbəylinin Tiflisdə Xatisyanla apardığı danışıqların nəticəsi respublikalar arasında sülh sazişinin bağlanması oldu⁶. Hər iki hökumət sərhədlər məsələsi də daxil olmaqla bütün mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək öhdəliyi götürürdülər. Sülhlə

4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998, с. 437-438

5. Yenə orada

6. Yenə orada, s.443-444

razılığa gəlmək mümkün olmadıqda hər iki hökumət münisflər məhkəməsi sifətilə neytral şəxs seçməli, onun qərarlarını özləri üçün məcburi qaydada qəbul etməyə razılıq verirdilər. Həmin zamanda belə neytral şəxs kimi Birləşmiş Ştatlar ordusunun polkovniki Jeyms Rey hesab edilirdi.

Sazişin 4-cü bəndi konfransın keçirilməsi qaydaları ilə bağlı idi. Hər iki hökumət konfransa bərabər sayda nümayəndələri yubanmadan təyin etməli idilər. Konfransın 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Konfransın iclasları dekabrın 4-dən Tiflisdə davam etdirilməli idi. Hər iki hökumət arasında mübahisələrə, yaxud ixtilaflara səbəb olan bütün məsələlər konfransda müzakirə olunmalı idi. Konfrans bu məsələləri razılışma yaxud arbitraj yolu ilə həll etmək səlahiyyətinə malik sayılırdı⁷. Saziş imzalandığı gündən etibarlı sayılır, hər iki dövlətin parlamentləri ratifikasiya etdikdə isə daimi qüvvəyə malik olurdu. Hökumət başçıları sazişi imzalamaqla öz hökumətlərinin üzərinə sazişin bütün qərarlarını dəstəkləmək və yerinə yetirmək öhdəliyi qoyurdular. Saziş ingilis və rus dillərində üç nüsxədə tərtib olunmuşdu. Hər dil üzrə 1 nüsxə müttəfiqlərin ali komissarının nümayəndəsinə və hər iki hökumətin sədrələrinə təqdim olunurdu. Sazişin imzalanmasında Gürcüstan Respublikasının xarici işlər naziri Y.P.Geqeçkori və Birləşmiş Ştatlar ordusunun Baş qərargahının polkovniki, eyni zamanda müttəfiqlərin ali komissarının müavini olan J.Rey iştirak edirdilər⁸.

Sazişin bağlanması prosesi, götürülən ciddi öhdəliklər ona əməl olunmasının məsuliyyətini də müəyyənləşdirirdi. Lakin bir neçə gün sonra, noyabrın 29-unda Azərbaycanın xarici işlər naziri

7. Yene orada , s. 444

8. Азербайджан, 1919, 27 ноября, № 257

M.Y.Cəfərov Ermənistan Respublikasına nota vermək məcburiyyətində qalır. Alınmış məlumatlara görə Ermənistan hökumətinin qoşunları Zəngəzur qəzasında adları göstərilmiş altı kəndi darımağın etmiş, xeyli insanı məhv etmiş, digər müsəlman kəndlərini mühasirəyə almış, Dərələyəz qəzasında da müsəlman kəndlərində 300 kişi qətlə yetirilmiş, 30 qadın əsir götürülmüşdü. Erməni nizami qoşunlarının göstərilən istiqamətlərdə göndərilməsinin davam etməsi haqqında məlumatlar var idi. Azərbaycan hökuməti, qoşunların göndərilməsinin və müsəlman kəndlərinin dağıdılmasının dərhal dayandırılması üçün Ermənistan hökumətindən dərhal tədbirlər görməsini xahiş edirdi⁹.

Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasındakı sazişə bağlandığı gündən başlayaraq əməl edilməməsi rəsmi yazışmalarda təsdiqini tapmışdır.

1919-cu ilin dekabrında N.Yusifbəyli Cənubi Qafqazda müttəfiqlərin Ali Komissarı polkovnik V.Haskelə teleqram göndərərək erməni nizami qoşunlarının Zəngəzur müsəlmanlarını məhv etməkdə davam etdiyini yazırdı¹⁰. Çox kəndlərin yandırıldığı, müsəlman əhalinin qılıncdan keçirildiyi, erməni nizami hərbi qüvvələrinin əməliyyatlarını Zəngilan rayonuna keçirib dekabrın 9-da 3 kəndi məhv etdiyi xəbər verilirdi. 23 noyabr sazişinə görə Azərbaycan hökuməti öz qoşunlarını Zəngəzurdan geri çağırmış, burada bir əsgəri belə qalmamışdı. Erməni hərbi hissələri isə top-tüfəng ehtiyatlarını artıraraq müsəlman əhaliyə divan tutmaqda daha artıq fəallıq göstərməkdə idilər. N.Yusifbəyli Tiflisdə keçirilmiş müşavirə zamanı bildirmişdi ki, Zəngəzur əhalisinin erməni hissəsində top-tü-

9. Азербайджан, 1919, 3 декабря, № 262

10. Азербайджан, 1919, 16 декабря, № 272

fəngin qalması yenidən qırğınları davam etdirməkdən çəkinəcəkklərinə təminat vermir. Baş vermiş sonrakı proseslər onun haqlı ehtiyatını bir daha təsdiqləmiş oldu. Azərbaycanın hökumət başçısı V.Haskeldən xahiş edirdi ki, Zəngəzurdakı erməni dəstələrindən top-tüfənglərin yığışdırılması üçün 5 gündən gec olmayaraq Zəngəzur qəzasına amerikan zabitlərindən ibarət komissiya göndəril-sin. Tədbir görülməyəcəyi təqdirdə Azərbaycan hökuməti evsiz-əşiksiz qaçqınların qanının axıdılmasına, davamlı iztirablarına seyr-çi qalmayacağını, öz vətəndaşlarının əbəs yerə qurban verilməsinə dözməyəcəyini və bütün baş verən qanlı əməllərin günahkarlarını Zəngəzurdə birgə yaşamaq prinsiplərinə əməl etməyin zəruriliyini dərk etməyə vadar edəcək müvafiq konkret tədbirlər görmək məcburiyyətində olacağını V.Haskelin diqqətinə çatdırmışdı¹¹.

Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli mövqeyi müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı ali komissarını müvafiq tədbir görməyə yönəltdi.V.Haskel Ermənistan hökumətindən dərhal hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırmağı tələb etmişdi¹². Bu barədə Azərbaycanın XİN-i M.Y.Cəfərov V.Haskel tərəfindən məlumatlandırılmış, həmçinin Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun Haskelə göndərilmiş teleqramı da, onun tərəfindən Ermənistanın hökumət başçısına ünvanlanaraq əlavə edilmişdir ki, "əgər bu ittihamların düzgünlüyü təhqiqatdan sonra təsdiqlənərsə, bu Ermənistanın gələcəyi üçün ən güclü zərbə olacaqdır"¹³.

Azərbaycan hökuməti qonşu Ermənistan Respublikası ilə məsələləri nizamlamaq üçün nəzərdə tutulmuş müştərək konfransa nü-

---

11. Yəne orada

12. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Внешняя политика (Документы и материалы) Баку, 1998, с. 453

13. Yəne orada

mayəndələrini müəyyənləşdirdi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə 1919-cu il dekabrın 9-da Fətəli xan Xoyski, Məmməd Həsən Hacinski və doktor Məmməd Rza bəy Vəkilov konfransda Azərbaycan heyətinin üzvləri təyin olundular¹⁴. Azərbaycan - Ermənistan konfransı 1919-cu il dekabrın 14-də Bakıda işə başladı.

Konfransın ilk iclasını Azərbaycanın xarici işlər naziri M.-Y.Cəfərov açdı. Giriş sözündə konfransın həll etməli olacağı məsələlər içərisində ərazi məsələsinin başlıca yer tutduğunu vurğuladı. Hər iki tərəfin nümayəndə heyətinin tərkibi açıqlandı və konfransın respublikalar tərəfindən sədrləri kimi, Fətəli xan Xoyski və Arutyunyants olduğu diqqətə çatdırıldı¹⁵. İlk gün konfransa sədrlik etmiş F.Xoyski ətraflı giriş sözü ilə konfransın işə başladığını elan etdi. Qafqaz respublikaları arasındakı münasibət, istiqlal ideyasının gerçəkləşməsi naminə birgə mübarizə zərurətindən bəhs etdi. Arutyunyants öz növbəsində Azərbaycan xalqını salamladı, hər iki xalqın bir-biri üçün qarşılıqlı əhəmiyyət daşdığını, xüsusən iqtisadi məsələlərdə buna ehtiyac duyulduğunu qeyd etdi. Sonra F.Xoyski konfransa ünvanlanmış təbrik teleqramlarını səsləndirdi. V.Haskelin, Gürcüstanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi Alşibayanın, Erməni Milli Şurasının, Azərbaycan Parlamentindəki "Daşnaksütyun" fraksiyasının teleqramları oxundu¹⁶. Ermənilərin teleqramlarında "türk və erməni xalqları" arasında dinc birgəyaşayış, dostluq münasibətləri məsələləri vurğulanmışdır. Konfransın açılışı ərəfəsində, Ermənistan hökuməti 1919-cu il oktyabrın 7-də Azərbaycan hökumətinə nota göndərərək müza-

14. ARDA, f. 970, s. 1, iş 95, v.18

15. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998, с. 457-458

16. Yenə orada, s. 462-463

kirə üçün zəruri bildiyi məsələləri qeyd etmişdir: respublikalar arasında müvəqqəti sərhəd (demarkasiya) xətlərinin qurulması, qaçqınlar məsələsi, ticarət və dəmiryolu konvensiyalarının bağlanması məsələsi və konfransın lazımlı hesab etdiyi qalan bütün məsələlər¹⁷. Azərbaycan tərəfi cavab notasında müvəqqəti demarkasiya xətləri əvəzində hər iki respublika arasında bütün sərhəd mübahisələrinin qəti həlli məsələsinin müzakirəyə qoyulmasını zəruri sayırdı¹⁸. Konfransın xüsusi müşavirəsi növbəti rəsmi iclas üçün həll edilməli olmalı məsələlərin siyahısını işləyib hazırlamalı idi. Azərbaycan və Ermənistan heyətlərinin sədrləri növbəli qaydada konfransın işinə sədrlik etməli idilər. Dekabrın 15, 17, 19-u tarixlərində konfrans üzvlərinin xüsusi iclasları keçirilmişdir¹⁹. Azərbaycan nümayəndələri müzakirə üçün əlavə məsələlər irəli sürmüşdülər: Ermənistanda Azərbaycan və Azərbaycanda erməni təbəələrinin məhkəmə-hüquq münasibətləri haqqında, Azərbaycan və Ermənistanın müxtəlif şəhərlərində konsul agentlərin təsis edilməsi, Cənubi Qafqazın üç respublikasının konfederasiyası haqqında. Azərbaycan nümayəndələri, F.Xoyski və M.H.Hacınski ilk növbədə ərəzi məsələlərinin müzakirələrini vacib saymışdılar²⁰. Arutyunyants isə hər şeydən əvvəl maliyyə-iqtisadi xarakterli məsələləri müzakirə və həll etməyə səy göstərirdi²¹. Erməni üzvlər müvəqqəti demarkasiya xəttinin qurulmasında maraqlı idilər. Bunu ərəzi-sərhəd müəyyənləşdirilməsində "psixoloji zəmin" mərhələsi

---

17. ARDA, f. 970, s.1.ış 65, v. 108

18. Yəne orada, iş 95, v 52-59

19. Yəne orada, v. 43-45, 46-48, 49-51

20. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998, с. 466

21. Yəne orada

kimi qiymətləndirirdilər. 23 noyabr sazişinə görə faktiki müəyyən-
 ləşdirildiyi səbəbindən F.Xoyski yaranmış vəziyyətdə ərazi məsə-
 ləsinin həllinin yubandırılmasını düzgün hesab etmirdi. Azərbaycan
 heyəti Cənubi Qafqaz konfederasiyasının təmin ediləcəyi za-
 man ərazi məsələsinin də öz həllini tapacağını əsaslandırır. Bu
 məsələnin müzakirə edilməsi üçün erməni heyəti özlərini səlahiy-
 yətli hesab etmirdi. Məsələnin qoyuluşu ətrafında müzakirələr
 xeyli uzandı. Konfransın Bakıda keçirilmiş sonuncu - 21 dekabr ta-
 rixli iclasında konfederasiya haqqında məsələnin, həmçinin qoyul-
 muş digər məsələlərin Tiflisdə davam etdiriləcək konfransda mü-
 zakirə olunması nəzərdə tutulurdu. Konfransın ən mühüm yekunu
 iki qonşunun dinc birgəyaşayış niyyətli olduğuna əminlik ifadə
 edilməsi idi²². Lakin məhz həmin dekabr ayının son on günlüyün-
 də, konfransdan az sonra erməni hərbi hissələrinin Ermənistan-
 da ki müsəlman əhalisinə divan tutmasını ittiham edən teleqram
 göndərişləri davam edirdi²³.

***

1919-cu il 23 noyabr tarixli sazişin bağlanması, Bakıda keçiril-
 miş birgə konfrans ikitərəfli danışıqlar təcrübəsi kimi təqdir edil-
 miş olsa da mahiyyət etibarilə münasibətlərin normal məcraya
 düşməsi ilə nəticələnmədi. Əksinə, erməni siyasətçiləri və herb-
 çiləri diplomatik danışıqlar pərdəsi altında qonşu ərazilərə, res-
 publika daxilində və xaricindəki müsəlmanlara qarşı hərbi təcə-
 vüzü davam etdirməkdə idi.

22. Yenə orada, s.490

23. ARDA, f. 897, s.1, iş 38, v. 364

Qarabağda 1920-ci ilin yazında erməni qiyamı Ermənistan hökumətinin həyata keçirdiyi - Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsi prosesində məşum rolunu oynamış qanlı aksiya oldu.

XX yüzilliyin sonu - XXI yüzilliyin əvvəllərində Ermənistan dövlətinin təcavüzkar siyasətinin qanlı salnamə yazdığı bir şəraitdə ermənilərin iki tərəfli qaydada, vasitəçilər yolu ilə danışıqlar aparması 90 il öncəki təcrübəni nəzərdən keçirməyi faydalı edir. Ötən müddət erməni xislətini, onun fürsət anında manevrli davranışını dəyişmədi. Eyni regionla bağlı eyni motiv, eyni iddia tarixi paralellik aparmağın lüzumunu ortaya qoyur.

Azerbaijan has completed the peaceful neighborhood principle with neighbour countries beginning from the day, when it had declared itself an independent republic.

As a result of importance to discuss and solve various important issues with the Republic of Ararat, a conference had been held between Azerbaijan and Armenia.

Though an agreement was signed on the 23rd of November in 1919 and the conference that was held in Baku had been appreciated as a talk experience, but it didn't result with the improvement of relations.

Armenians continued their military attacks to neighbour areas and to the Muslims living in and out of their country, though diplomatic talks were going on.

Феликс Церцвадзе

"И ЧТО ЖЕ ДАЛЬШЕ?"

"И ЧТО ЖЕ ДАЛЬШЕ?" - "Скажу сразу, предложение написать статью для ежегодного сборника "Карабах вчера, сегодня и завтра" энтузиазма у меня не вызвало. Что толку в словах, когда те, кто должен принимать необходимые решения, их не принимают.

Либо откровенно трусят, либо не хотят удаляться от кормушки, если их решение окажется неудачным. Всё, что можно сказать о проблемах Карабаха, давно уже сказано. Всякое новое выступление будет всего лишь повторением старого. И всё же... В марте 2006 г., будучи приглашённым на 2-й съезд Азербайджанцев мира, я слышал выступление Президента Азербайджана господина Ильхама Алиева, что мы, мол, не будем ждать ещё 12 лет, чтобы освободить Карабах. Сейчас 2008 год. Господин Президент, ау!, вы в курсе, что прошло уже (ещё) 2 года, но Карабах как был, так и остаётся у армян. А вы, тем временем, на саммите глав государств СНГ сидите рядом с врагом Азербайджана и азербайджанцев - Кочаряном -, а в перерыве стоите рядом с ним и с явным удовольствием смеётесь его шуткам (или анекдотам). Вряд ли протокол саммита вас, господин Президент, к этому обязывал. Вероятно, в

Азербайджане об этом не знают, а в Америке телеканалы крутили указанные фрагменты в эфире по несколько раз.

Потом выдают, как бы сенсационный, тезис: наш военный бюджет превышает бюджет всей Армении. Во-первых: ну и что? Покупаете морально устаревший хлам и радуетесь? А где результат этого "превосходства"? В чём он выражается? Где современные, прекрасно обученные и экипированные по последнему слову техники и технологии горно-стрелковые бригады и корпуса Азербайджана, способные решать задачи в горной и иной труднодоступной местности? Где обученные и прошедшие спец. подготовку в боевой обстановке группы прорыва эшелонированной обороны противостоящего противника? Где диверсионно-разведывательные группы, способные действовать автономно на коммуникациях противника, препятствуя подвозу подкреплений и боеприпасов, наводящие панику в тылу врага, нарушающие его связь и средства управления? И как вы собираетесь нейтрализовать (локализовать) 2 Российские военные базы, 2 другие базы с эскадрильями Российских МИГов, 9 батарей Российских ПВО вдоль границ Армении, из них 3 в районе Еревана? Российскую погранохрану? И как с мотивацией? Есть ли в Азербайджане мотивированные бойцы, такие, например, как в Чечне? Не секрет, что армянские бойцы, пока, во всяком случае, превосходят азербайджанских по дисциплине и организованности. А как с дезертирством сотен (тысяч) бойцов из рядов Азербайджанской Национальной армии? Во-вторых: всё это, я имею в виду превосходство в силах и средствах, уже было. Не помните? Вот краткая таблица соотношений азербайджанских и армянских военных возможностей по состоянию на 1991-1992 годы. (по публикациям госпожи Лейлы Юнус и других авторов)

№	наименование	
	Азербайджан	Армения
1.	<i>кадровые офицеры</i>	
	3420	3649
2.	<i>прапорщики</i>	
	6672	4452
3.	<i>число военнослужащих СА</i>	
	62 тыс. (12 тыс. аз-цы)	23 тыс. (7 тыс. арм.)
4.	<i>наёмники из России</i>	
	800 чел.	300 чел.
5.	<i>наёмники из араб. и др. стран</i>	
	2500 чел.	1000 чел.
6.	<i>боеприпасы (вагонов)</i>	
	11000	500
7.	<i>состав национальных армий</i>	
	40 тыс. (21 тыс. в Кар-хе)	20 тыс. (7 тыс. в Кар-хе)
	ОМОН 4 тыс. Карб. армяне 7 тыс.отряды самообороны	
	7 тыс. воевали в Карабахе	30 тыс.чел 15 тыс. чел
8.	<i>танки</i>	
	278	77
9.	<i>бронемашины</i>	
	338	189
10.	<i>самолёты</i>	
	50	3
11.	<i>вертолёты</i>	
	6	13

С этой военной мощью к 1993 году Азербайджанская армия должна была водрузить Азербайджанский флаг над Ереваном. А

что произошло фактически? Самым позорным образом отдали армянам неприступную Шушу, с ней всю Нагорно-Карабахскую область, плюс ещё 7 низменных районов. Как это произошло, напомнить? Отозвали с фронта и расформировали 33 самых боеспособных батальонов, а другие использовали в политических интригах, вместо защиты азербайджанского населения. Тем временем армяне захватили без особого труда 20% территории Азербайджана и изгнали оставшихся беззащитными 800 тысяч азербайджанцев из их домов. Всё это вы знаете.

Обо всём этом тысячу раз писали до меня и, наверное, напишут после меня. И что же дальше? Фактически, сложилась ситуация, при которой и армянскому и азербайджанскому руководству стало выгодно законсервировать конфликт в том виде, как он есть сегодня. Первые - надеются, что сумеют легитимизировать "Нагорно-Карабахскую

Республику" и окончательно отобрать Карабах у Азербайджана. Вторые - пока заняты складированием нефте-евро-газо-долларов. Непонятно, как можно 14 лет равнодушно наблюдать, как "на твоих глазах" (или "у тебя под носом") разворовывают, расхищают, уничтожают лучшую часть твоей земли, жемчужину Азербайджана, и ничего реального не предпринимать для её освобождения. За это время на Балканах жёстко ликвидировали при помощи именно военной силы похожие сербские сепаратистские анклавы в Боснии и Хорватии. И ничего. Мир не перевернулся. Обе эти страны (Босния и Хорватия) спокойненько и без шума вписались в Европейские структуры. Похоже, что пришла пора азербайджанскому народу дело освобождения Карабаха брать в свои руки. Пробивать коридор вдоль Аракса и воссоединить Нахичевань с остальной частью страны. Армяне

хотят выйти из Карского договора 1921 года и из Лозаннского 1923? Очень хорошо. А как посмотрят на то армяне, если Азербайджан действительно выйдет из этих договоров и, опираясь на свою военную мощь (надеюсь, что она есть!), проведёт контр-террористическую операцию (в том, что армяне террористы давно ни у кого в мире сомнений нет), аннексирует Зангезур, эту исконно азербайджанскую территорию и, ударив с двух сторон, отсечёт от Армении Карабах. А саму Армению превратит в усечённый анклав (кстати тоже состоящий из азербайджанской же земли!). Собственно говоря, армяне уже давно самопревратились в это. Их население сконцентрировано в столице. Районы (регионы) обезлюдели. То же относится и к Нагорному Карабаху. Я никого ни к чему не призываю. Просто рассуждаю вслух. 14 лет армяне уничтожают Карабах. Сколь же ещё должно пройти времени, чтобы азербайджанцам это надоело? Когда, наконец, будут возбуждены уголовные дела и переданы в Интерпол ордера на арест М. Гобачёва (виновного за геноцид населения Баку), Р.Кочаряна, избранного Президента Армении Сержика Саркисяна (которого сами армяне называют Сержик-убийца) и десятков других военных преступников, виновных в геноциде азербайджанцев в Ходжалах и других населённых пунктах Азербайджана. Когда, наконец, передадут в Международные органы (ООН, Совет Европы и др.) и Парламенты всех стран документы о признании геноцида Азербайджанцев со стороны армян в 1918-1920 годах. И если вместо всего этого слышишь очередную витиеватую болтологию, становится просто противно всё это видеть и слышать. Как всегда, я не желал никого ни обижать, ни оскорблять. Меня откровенно спросили. Я откровенно ответил, что думаю относительно ситуации с Карабахом.

Güntəkin Nəcəfli

QARABAĞIN XRİSTİAN MƏLİKLƏRİ VƏ ERMƏNİLƏRİN QARABAĞDA DÖVLƏT YARATMAQ CƏHDLƏRİ

Tarix boyu ən böyük saxtakarlığa məruz qalan, müxtəlif yollarla şişirdilmiş, uydurma faktlarla özgəninkiləşdirilməyə (erməniləşdirilməyə) məruz qalan tarixi torpaqlarımızdan biri də Qarabağdır. Bildiyimiz kimi Səfəvilər dövründə ölkə inzibati cəhətdən bəylərbəyliklərə (vilayətlərə) bölünmüşdü. Onlardan biri də mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi idi.

Qarabağ bəylərbəyliyi ərazicə Səfəvilər dövlətinin böyük əyalətlərindən biri idi. Hətta XVIII əsrin I rübündə Osmanlılar tərəfindən tutulduqda belə əyalətin ərazisi dəyişməz qalmışdı. Tədqiqatçı H.Məmmədov bu barədə yazır: "Əyalətin sərhədləri şimalda Kür çayı boyunca davam etmiş, Kürün Araz çayı ilə birləşdiyi yerdən Araz çayı boyunca qərbə doğru, Bərgüşad livasına (sancaq, vilayət-nəzərdə tutulur) və buradan da şimal istiqamətində Göyçə gölünün şərq hissəsindən keçərək yenə də şimala doğru, Tiflis əyalətinə daxil olmuş, Borçalının cənub hissəsi və Taşır nahiyəsi ilə həmsərhəd olan Lori qəzasına qədər uzanırdı" (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. //Ön söz, tərcümə, qeyd və sərhədlərin müəllifi H. Məmmədov (Qaramanlı).// Bakı, 2000. s.7).

Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyinə tərkibində yerli inzibati-ərazi vahidi kimi xristian mülkiyyətləri yaranmışdı. Erməni müəllifləri və onların digər həmfikirləri Qarabağ ərazisində mövcud olmuş beş xristian mülkiyyətini etnik cəhətdən erməniləşdirməyə, onların rolunu şişirtməyə və eyni zamanda erməni əhalisini tarixi Qarabağ ərazisinin yerli sakinləri olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Məsələn: erməni tarixçisi A.R. İoannisyan Qarabağ və İrəvan torpaqlarını erməni əhalisinin əsas hissəsinin cəmləndiyi "tarixi Ermənistan ərazisi adlandırmaqla yanaşı, ..Qarabağ ərazisində olan xristian mülkiyyətləri "faktiki olaraq müstəqil hakimlər, öz ərazilərində tam ixtiyar sahibi, özlərinə məxsus hərbi qüvvəyə malik knyazlıqlar" kimi təsvir etmişdir (İoannisyan A.R. Rossiya i armənskoe osvoboditel'noe dvicenie v 80 - x q. XVIII veke. Erevan, 1947, s.16). P.T. Arutyunyan əksəriyyətini "xalq deyimləri" hesab etdiyi erməni mənbələrindəki öləri məlumatlara əsaslanaraq təsdiq edir ki, bu mülkiyyətlər Qarabağda XVII- XVIII əsrin əvvəllərində yaranmışdır (Arutönən P.T. Osvoboditel'noe dvicenie armənskoqo naroda v pervoy çetverti XVIII veka, M., 1954, s.60, 61, 64 i t.d.).

XIX əsr Qarabağ salnaməçilərinin məlumatlarına fikir verək: Mirzə Adıgözəl bəyə görə, Xəmsə adı ilə məşhur olan beş mahalın hər birinin ayrı adı vardı. ..Dizaq məliyi Yeqan Loridən, Vərəndə məliyi Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd məliyi Allahqulu Mağavizdən, Gülüstan (Talış) məliyi Usub Şirvandan gəlmədir. Bu mülkiyyətlərdən yalnız biri, Xaçın mülkiyyətləri Həsən Cəlalın övlədidir (Əlavə məlumat üçün bax: Mirzə Adıgözəl bəy. "Qarabağnamə"- Qarabağnamələr, I cild. Bakı.1989, s. 36-37). Hətta, əslən Cənubi Azərbaycan ermənisi olan Mirzə Yusif Qarabağlı da əsərində mülkiyyətlərin Qarabağa gəlmə olduğunu qeyd

edir (Mirzə Yusif Qarabaği. "Tarixi-Safi"// Qarabağnamələr, II cild. Bakı. 1991, s.12-14).

Dövrün digər bir mənbəsində "Təzkirət-əl-mülk"də ...Qarabağ mülklərinin adları yoxdur. Bu onunla izah oluna bilər ki, ...bu mülklər "ölkə"yə nisbətən daha xırda feodal mülkləri idilər, ikincisi mülklər XVII-XVIII əsrdə formalaşmışlar və XVIII əsrin əvvəllərində onların irsi mülklər kimi statusu hələ tam tanınmırdı" (Mustafayev.T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinasında- Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988, №3, s.37). Əsası budur ki, gəlmə mülklər Qarabağda mahal başçılığını ələ keçirdikdən sonra kiçik də olsa, heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməmişlər (Qarabağ (sual-lar və faktlar), Bakı. 2005. s.15).

Əksər erməni tarixçiləri Qarabağın xristian mülklərini birmənalı şəkildə erməniləşdirilir və onların mənşəcə Azərbaycan albanları olmasını inkar edirlər. Erməni tarixçilərinin əksəriyyəti və onların həmfikirləri tərəfindən ictimaiyyətin beyninə belə bir fikir yeridilməkdədir: Qarabağ mülklərinin əhalisi ermənilərdən ibarət olmuşdur (Gzov Q.A., Snoşeniie Petra Velikoqo s armənskim narodam, SPb., 1898; Arməno- Russkie otnoşeniə v pervoy treti XVIII veka., Erevan, 1964, t.II, ç.I; İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri və s.) İ.P.Petruşevski XV əsrdə Qarabağ əhalisindən danışarkən qeyd edir ki, buranın alban əhalisi müxtəlif vaxtlarda erməniləşməyə məruz qalmışdır (Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaydçana v XV veke. Sbornik statey po istorii Azerbaydçana, Vıp.1, Baku, 1949, s.136).

Lakin, bunun tam əksinə olaraq " ...mülklərdən dördünün- İsay, Şirvan, Sergey və İosifin 1723- cü ilin martında I Pyotra yazdıqları məktubdan aydın olur ki, o zaman Azərbaycanda ya-

şayan xristianlar özlərini alban (avqan) adlandırmışlar" (Mustafayev.T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi...., s.38). Bundan əlavə, Qarabağ müləklərinin II Yekaterinaya yazdıqları 1782- ci il tarixli məktubunda Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan xristianlar özlərinin arşaki və alban (avqan) çarları nəslinə məxsus olduqlarını qeyd edirlər (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 33). Digər erməni müəlliflərindən fərqli olaraq V.R.Qriqoryan İrəvan xanlığının tarixinə həsr etdiyi əsərində Qarabağın Xəmsə müləklərindən danışarkən heç bir yerdə erməni sözünü işlətmir, sadəcə olaraq onları Qarabağ müləkləri kimi qeyd edir (Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780- 1800), İrəvan, 1958) (erməni dilində) səh.99, 101, 109, 110).

İndiki Ermənistan və ona bitişik ərazilərdə pərakəndə halında yaşayan ermənilərin müstəqil dövlət yaratmaq arzusuna təkan verən amillərdən ən başlıcası XVI- XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur. Bu müharibələrdə hər bir məqamdan məharətlə istifadə edən ermənilər yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan satın almışlar. H.Məmmədov İbrahim Rəhimizadənin "Gəncineyi-fəthi-Gəncə" əsərinə istinadən göstərir ki, 1588-ci ildə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Məhəmməd xan Osmanlı ordusunun Gəncə şəhərinə yaxınlaşmasından bir neçə gün əvvəl tabeliyində olan 50 minə qədər insanı və öz ailəsini əyalətdən çıxarıb, Araz çayını keçərək Qaradağda yerləşdirsə də, bura gəlmiş Osmanlı ordusu tamamilə onları məhv etmişdir. Gəncə-Qarabağ əyalətinin qeyri-müsəlman olan müləkləri isə gəlib osmanlılara itaətini bildirdilər və bunun müqabilində öz vəzifələrində qalmaqla yanaşı, həm də yeni torpaqlar da aldılar (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı. 2000, s.15).

Beləliklə, Nadir şah Əfşara qədər (1736) 200 il ərzində Qarabağ (həmçinin Qarabağ mülükləri) Azərbaycan Ziyadoğlu Qacarların hakimiyyəti altında qalmışdır. Nadir şah bu nəslin qüdrətini sarsıtmaq üçün yarımköçəri Azərbaycan tayfalarının və qeyd olunan beş mülüklərin torpaqlarını onların nəzarətindən çıxarmağa qərar vermişdir (Bakıxanov A.A. Qülistani- İrəm. Bakı. 1925, s.142). Bu torpaqlar bilavasitə onun qardaşı İbrahim xana tapşırılmışdı. Nadir şahdan sonra Qarabağ mülükləri "Otu-zikili" tayfa birliyinin başçısı, Cavanşir tayfasından olan Pənah xana tabe oldular. O, müstəqil Qarabağ xanlığının yaradıcısı idi. O, qeyd olunan 5 mülüklər arasındakı nifaqdan bacarıqla istifadə edərək onları tabe edə bilmiş və "öz vassalına çevirmişdir". Qarabağ xanlığı paytaxtı Pənah xan tərəfindən 1751-ci ildə tikilmiş Pənahabad qalası (Şuşa) olmaqla, tezliklə Azərbaycan xanlıqları arasında ən güclü xanlıqlardan birinə çevrildi (Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii., s.136).

Qarabağ xanlığının ərazisində xristian mənşəli mülüklərin olması onu başqa xanlıqlardan fərqləndirirdi. Rusiya dövlətinin himayə etdiyi bu mülüklər hələ Pənah xanın dövründən başlayaraq bir tərəfdən xanlıq daxilində mərkəzləşməyə mane olur, digər tərəfdən xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı basqınların təşkilinə və həyata keçirilməsinə kömək etməklə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar (Əlavə məlumat üçün bax: Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, c. 36 - 37).

Ümumiyyətlə, ermənilərin qondarma "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyası "xristian himayəçiliyi" pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlirdi. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhəd-

ləri qovuşağında etibarlı dayaq yaratmaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi həmin ərazidən hərbi plastarm kimi istifadə edə bilsin. I Pyotr dövründən başlanan bu mənfur siyasət XVIII əsrin II yarısında- II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə (1762-1796) daha da fəallaşdı. Məşhur qafqazşünaz V.L.Veliçko yazırdı ki, II Yekaterinanın ermənilərə lütfkarlığı ifrat həddinə çatmışdı (Veliçko V.L. Kavkaz. Russkoe delo i mecduplemennie voprosı. Baku, 1990, s.77).

1782-ci ildə Rusiya hökuməti Q.A.Potyomkini Qafqaz işləri üzrə baş komandan, onun yaxın qohumu P.S.Potyomkini isə Qafqaz müdafiə xəttinin rəisi təyin etmişdi. Q.A.Potyomkinin 1782- ci il 6 sentyabr göstərişinə əsasən P.S.Potyomkin hər şeydən əvvəl gürcü çarı II İrakli və ermənilərlə əlaqələr yaratmalı idi.

Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başçısı, erməni tarixçiləri tərəfindən "erməni milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi" kimi qələmə verilən İosif Arqutinski (Hovsen Arqutyanyan) Osmanlı dövləti ilə İran sərhədlərinin kəşşidiyi ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq üçün Rusiya hökumət nümayəndələri ilə danışıqlar aparmış və bunun üçün 1782-ci ildə erməni-rus layihəsini hazırlamışdır. Bu lahiyəyə görə, Azərbaycanda müstəqil erməni dövləti yaradılmalı və bu dövlətin ərazisində qoşun saxlamaq hüququ Rusiyaya məxsus olmalı idi. Bundan əlavə, Rusiya və "erməni çarlığı" arasında hərbi ittifaq yaradılmalı, ermənilər üçün Xəzər dənizində liman inşa edilməli idi (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.47-48).

Bu münasibətlə 1783-cü ilin aprelində Q.A.Potyomkin P.S.Potyomkinə yazırdı: "Siz bu yeni vilayətin təşkili üçün bütün imkanlardan istifadə edin. Bu vasitə ilə digər vilayətlərdə olan ermənilər bura axışacaqlar" (Markova O.P. Rossiə, Zakav-

kaze i mecdunarodne otnošenie v XVIII v. M, 1966, s.185; İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.47).

Ermənilərin bu mənfur ideyaları daha çox tarixi Qarabağ ərazisinə aid olmuşdu. Məhz bu səbəbdən P.S.Potyomkin Qarabağ xanlığı üzərinə yürüşə hazırlaşarkən İ.Arqutinskiyə yazırdı: "Şuşa xanının möhkəmləndiyi qala harada yerləşir, onun ətrafı necədir, bu qalaya necə yaxınlaşmaq olar, xahiş edirəm mənə bu məşhur və alınmaz hesab edilən qalaya gedən yollar və s. haqqında məlumat verəsiniz" (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.104-206).

Rusiya tərəfindən dəstəklənən xristian müləklər İbrahimxəlil xandan ehtiyat edərək bu cür "xahişi"ləri çox ehtiyatla və əsasən də İ. Arqutinski vasitəsilə göndərirdilər (Yenə orada, s. 199-218). Lakin, Rusiya dövlət nümayəndəsi Reyneqsin rus qoşunlarının yürüşü nəticəsində İbrahimxəlil xanın hakimiyyətdən məhrum edilməsi və "erməni çarlığının bərpası" haqqında məlumat verən, Abova göndərmiş olduğu məktubu Qarabağ xanının əlinə keçmişdir (Ezov Q.A. Göstərilən əsəri. s.LXXXVII-LXXXXXIX; Markova O.P. Göstərilən əsəri, s 185). Bu zaman İbrahimxəlil xan yüksək diplomatik məharət göstərərək müləklərin xəyanətkar mövqeyini sübuta yetirərək onların müqavimətini qıra bilmişdi.

Rusiya hakim dairələri ermənilərdən "ümumxalq nümayəndəliyi adından kömək və himayə xahişi göndərilməsini" gözləyirdi (Yenə orada). Buradan aydın olur ki, ehtiyatlı hərəkət edən Rusiya diplomatiyası hələ I Pyotr zamanından Azərbaycana olan öz işğalçı niyyətini bu "xahişlə" pərdələmək istəyirdi.

Yaranmış şəraitdən düzgün istifadə etməyə çalışan İbrahimxəlil xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, müləklərin özbaşnalığının qarşısını almaq üçün xarici siyasətində həm Türkiyə ilə, həm də Rusiya ilə siyasi münasibətlərini tarazlaşdırmağa çalışırdı.

Hələ 1783- cü ilin yazında II İrakli P.S.Potyomkinə İbrahim-xəlil xanın Rusiya himayəsinə daxil olmaq arzusuna işarə edən məktub göndərmişdi. İbrahimxəlil xan Rusiya ilə yaxınlaşmaqda şübhəsiz öz xanlığının daxili müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, məliklərlə apardığı mübarizədə Rusiyanı zərərsizləşdirmək niyyətini güdmüşdü.

Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində Q.A.Potyomkin II Yekaterinaya yazırdı: "...əlverişli şərait yaranan kimi İbrahim xanı hakimiyyətdən devirərək onun vilayətini milli hakimiyyətə (məlikliklər nəzərdə tutulur- N.G.) vermək lazımdır. Bununla da Asiyada sizin söz verməyinizə uyğun olaraq, mənim vasitəmlə erməni məliklərinə çatdırılacaq xristian dövləti yaranacaqdır" (Butkov Q.P. Materialı dlə novoy istorii Kavkaza s1722 po 1803 q. SPb, 1869, t. II, s.142; Ezov Q.A. Göstərilən əsəri, s. LXXXVII-LCII).

1783- cü il iyunun 24- də bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsinə əsasən Kartli-Kaxeti çarlığı Rusiya dövlətinin tabeliyini qəbul etdi. Bu müqavilə bağlandıqdan sonra Rusiya dövlətinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi işğalçı siyasəti daha da fəallaşdı. Göründüyü kimi II Yekaterina özünə müsəlman ölkəsində etibarlı dayaq yaratmaq üçün ermənilərə Qarabağ ərazisində xristian dövləti yaratmağa söz vermişdi.

P.S.Potyomkin knyaz Potyomkindən Qarabağ və Qaradağ xanlıqlarının ərazisi əsasəndə erməni dövlətinin yaradılmasını labüd sayaraq, orada necə hökumət qurmaq və İrəvan xanlığını da bu dövlətin ərazisinə qatıb-qatmamaq barədə təlimat istəyirdi (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.95). Onun yanına rəsmi nümayəndə göndərmək barədə P.S.Potyomkinin tələblərinə cavab olaraq İbrahim xanın nümayəndəsi Mirzə Vəli 1784-cü ilin

fevralında Tiflisə gəldi. O, özü ilə xanın II Yekaterinanın adına yazmış olduğu ərizəni də gətirmişdi. Generala məktubunda İbrahim xan Rusiya himayəsinə keçmək arzusunda olduğunu bildirməklə yanaşı, belə bir sualına da cavab istəyirdi ki, əgər xan Rusiyaya tabe olarsa, onun daxili işlərinə və müləklərin idarəçiliyinə heç kimin qarışmayacağına, düşmənlərinə qarşı mübarizədə ona yardım göstəriləcəyinə təminat verəcəkmə? (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.98).

Məhz bu səbəbdən İbrahimxəlil xan diplomatik bacarığından istifadə edərək Rusiya ilə də qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. 1784-cü ilin iyulunda onun vəziri Musa Sultan knyaz Q.A.Potyomkinin yanına gəlmişdi və oradan Peterburqa göndərilmişdi. Peterburqda Musa Sultana böyük dövlətin səfiri kimi hörmət göstərilmişdi (Markova O.P. Göstərilən əsəri, s.184). Görünür Rusiya dövləti İbrahimxəlil xanın nüfuzunu və xanlığın qüdrətini nəzərə almış, həm də Azərbaycan xanlıqlarını ayrı-ayrılıqda öz tərəfinə çəkmək istədiyinə görə İbrahimxəlil xanla diplomatik münasibətlərdə ehtiyatla hərəkət etmək istəmiş və Qarabağ xanlığına zahirən də olsa dostluq münasibəti bəslədiyini göstərmişdi. Digər bir ciddi səbəb isə Qarabağ xanının Osmanlı dövləti ilə yaxınlığı idi (Nəcəfli G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı. 2002. s.58-59).

O.P.Markovanın yazdığına görə, İbrahimxəlil xanın bu dövrdə türklərlə əlaqəsindən Rusiya hakim dairələrinin xəbəri yox idi (Yenə orada). Lakin, Rusiya kimi xüsusi məxvi xidmət orqanlarına malik olan bir dövlətin İbrahimxəlil xanın Osmanlı dövləti ilə əlaqəsindən xəbərsiz olması o qədər də inandırıcı deyil. Buna görə də, Musa Sultan Peterburqdan geri qayıtdıqdan

sonra Q.A.Potyomkin öz tabeliyində olan knyazlara yazırdı ki, mən sizə bu xanın (İbrahimxəlil xan-N.G.) dediklərinə qulaq asmağı təklif etmirəm, çünki o, türklərə çox arxayındır və ...onu əzməyimizdən qorxduğu üçün bizi yuxuya vermək istəyir (İoannisyan A.R.Göstərilən əsəri, s.165-166; Əlavə məlumat üçün bax: Nəcəfli G.C. Göstərilən əsəri, s.60-61).

1784-cü ildə Şuşa həbsxanasından Kartli-Kaxeti çarlığına qaçan Qarabağ məlikləri Tiflisdəki rus ordusunun başçısı polkovnik Burnaşevin və II İraklinin köməyi ilə Qarabağ xanlığı əleyhinə yürüşə hazırlaşdılar. II İrakli Gəncə və İrəvan ərazisini ələ keçirmək, bütövlükdə Azərbaycan ərazisini Rusiya ilə öz arasında bölüşdürməyi planlaşdırırdı. O, Rusiya hakim dairələrinə göndərmiş olduğu məktublarının birində yazırdı ki, belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəştə gedərsiniz (Markova O.P. Göstərilən əsəri. s. 175).

S.Burnaşevin və II İraklinin birləşmiş qüvvələri Qarabağ xanlığı üzərinə yürüş etmək üçün böyük sürətlə hazırlıq işləri görürdülər. Bu münasibətlə erməni İ.Arqutinski knyaz Potyomkinə yazırdı ki, əgər rus ordusu Gəncəyə qədər irəliləyə bilsə erməni məlikləri onlara qoşulacaq və onlar birlikdə nəinki Qarabağı, hətta Şuşa şəhərini də tuta biləcəklər (İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri. s.173).

Hələ, 1783-cü ilin mayında knyaz Potyomkin general Potyomkinə belə bir əmr vermişdi: "Rusiyanın Ermənistan (müəllif Qərbi Azərbaycan torpaqlarını belə adlandırır-N.G.) və Qarabağdakı tədbirləri ilə bağlı erməniləri həmişə hazır saxlamaq lazımdır və Rusiyanın ali himayəsi altında Asiyada Ermənistan və Qarabağ ərazilərindən ibarət güclü xristian dövləti yaratmaq

üçün erməniləri əzizləmək lazımdır". Daha sonra bildirilirdi: "...şuşalı İbrahim xanı devirməli və Qarabağda Rusiyanın himayəsi altında müstəqil erməni vilayəti təşkil edilməlidir" (Butkov P.Q. Göstərilən əsəri. c.III., s.169-170).

1783- cü ilin avqustunda Ararat və Gəncəsər patriarxları knyaz Q.A.Potyomkinə məktubla müraciət etmiş və bu məktubları xristian məlikləri də imzalamışdılar. Məktubda bildirilirdi ki, rus qoşunları Azərbaycana, xüsusən Qarabağ xanlığına gəldiyi təqdərdə onlara hər cür kömək edəcəklər (Markova O.P. Göstərilən əsəri, s.185). Bundan əlavə, erməni din xadimlərinin tapşırığı ilə ermənilərin sayı süni surətdə şişirdilmiş rəqəmlə göstərilirdi (Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı..., s.109-110). İstər XIX əsr, istərsə də müasir erməni tarixçiləri öz əsərlərində Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin "kafirlərin zülmü altında əzab-əziyyət çəkdiklərini, aclıq və səfalət içində yaşadıklarını" vurğulayan məktubları xüsusilə qabarıq şəkildə izah edir və rus qoşunlarının onları "kafirlərin zülmündən xilas edəcək" bir qüvvə kimi Gənu-bi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarına yürüşünə haqq qazandırır (Ezov Q.A. Göstərilən əsəri, s.XXI).

Lakin, onlar sosial-iqtisadi vəziyyətin ağır olduğundan xəbər verməyən digər məktublardakı faktlara nədənsə göz yumurlar. Faktı diqqət edək: "rus qoşunları Qarabağa gəldiyi halda, ermənilərin onlara 60 min pud un və 10 min öküz verəcəkləri vəd olunur" (Армяно- Русские отношения...т.ІІІ, ч.3. с.27, 204).

1784-cü il iyunun 2- də P.S.Potyomkin knyaz Q.A.Potyomkinə göndərdiyi fərmanda bildirirdi; "...əgər Fətəli xan öz orduları ilə Gəncəyə yaxınlaşarsa, icazənilə biz də ermənilərə yardım göstərərik" (Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İntitutunun Elmi Arxivi. inv. 1795(3), s.361). Buradan bəlli olur ki,

artıq Rusiya dövləti ermənilərə hərbi yardım etmək üçün heç nədən çəkinmirdi. Lakin Rusiya-Türkiyə savaşı (1787-1791) başlandığı üçün rus qoşunları Qafqaz xəttinə çağırılmış və Azərbaycan ərazisindən geri dönməyə məcbur olmuşlar. Sentyabrın 18-də birləşmiş qüvvələr geri yola düşmüş və xristian müləkləri də onların ardınca getməli olmuşdular (Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. s.188). Beləliklə, Rusiya imperiyasının erməni xadimlərinin köməyi ilə Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirərək Qarabağ xanlığı və digər ərazilər hesabına "Albaniya" və "Ermənistan dövləti" yaratmaq planı baş tutmamışdı.

İlqar Niftəliyev

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNDƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi tarixən ermənilərin ərazi iddialarının mərkəzi olubdur. Erməni müəllifləri Dağlıq Qarabağı mifik Böyük Ermənistan dövlətinin tərkib hissəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar. Onlar bunu onunla əsaslandırırlar ki, güya Dağlıq Qarabağın əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirlər. Lakin bildiyimiz kimi hələ XIX əsrin birinci yarısında Rusiya - İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri nəticəsində İrandan və Osmanlı dövlətindən 200 minə qədər erməni Rusiya imperiyasının ərazisinə köçürülmüş və onların əsas hissəsi keçmiş Azərbaycan xanlıqları olan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda yerləşdirilmişdir. Bu vaxtdan başlayaraq ermənilər Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçür, burada kök salır, artır və bu ərazilərin adlarını dəyişdirərək özələşdirirdilər. Bu proses mərhələlərlə silahlı və dinc təcavüz yolu ilə gedirdi.

1923-ci ildə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vialyətinin (DQMV) yaradılması Qarabağın tarixi inzibai və iqtisadi sərhədlərinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixən vahid siyasi və iqtisadi bir bölgə olan Qarabağın etnik prinsip əsasında bölünməsi, Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici sərhəd-

lərinin müəyyən olunmasında böyük əngəllər yaratmışdır. Sovet tarixşünaslığında bu "Lenin milli siyasətinin qələbəsi" kimi qələmə verilirdi. Şuşa qəzasının 115 kəndi, o cümlədən Şuşa və Xankəndi şəhərləri, Cavanşir qəzasının 52, Qaryaqın qəzasının 30 kəndi, Qubadlının 1 kəndi DQMV tərkibinə qatılır. 1923-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılarkən onun ərazisi 4160,5 km² təşkil edirdi. Lakin, təkcə 1923-1925-ci illər ərzində Azərbaycan SSR-nin torpaq fondundan muxtariyyətə 16 min desyatin yararlı torpaq verilmişdir. Bundan başqa, DQMV ilə Qarabağın digər qəzaları arasında baş verən sərhəd mübahisələri əsasən birincinin xeyrinə həll olunurdu. Bu dövrün arxiv sənədlərinin tədqiqatı göstərir ki, DQMV yaradılarkən ermənilərin daim torpaq çatışmazlığı şikayətlərinə cavab olaraq onun tərkibinə hətta müsəlman qəbiristanlıqlarının əraziləri verilirdi. Bunların nəticəsində, XX əsrin 30-ju illərinin əvvəllərinə DQMV ərazisi 4431,7 km² çatmışdır. Ən maraqlısı o idi ki, DQMV əhalisi əsasən ermənilər olduğu halda, onların yaşadığı kəndlərin əksəriyyəti türk adları daşıyırdı. Bu bir daha bu qurumun süni olduğunu subut edir və ermənilərin Qarabağa gəlmə əhali olduğunu göstərirdi.

Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət qazanan ermənilər bununla kifayətlənmədilər. İndi onların məqsədi Dağlıq Qarabağda ermənilərin sayını artırmaqla, azərbaycanlıları buradan sıxışdırmaq və ərazini tamamilə erməniləşdirmək idi. Bu məqsədlə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan ermənilərin dövlət idarələrinə müraciətləri başlandı. Beləki, 1925-ci il martın 12-də Nuxa qəzasında yaşayan erməni qaçqınları DQMV XKŞ sədri A.Karakozova müraciət edərək ondan muxtar vilayətin ərazisinə köçmək üçün icazə istəyirlər. Müraciət iki min erməninin iştirakı ilə toplanmış yığıncaqda qəbul edilmişdir. Ermənilər öz xahişlərini belə əsaslan-

dırırdılar ki, güya "100 il bundan əvvəl onlar müəyyən tarixi səbəblərdən Dağlıq Qarabağı məcburi tərk ediblər və indi vətənə qayıdıb burada daimi məskən salmaq istəyirlər". Görəsən bir yerdə bir əsr yaşamış insanları necə qaçqın adlandırmaq olar? Bu bəhanə ancaq ermənilərin ağına gələ bilirdi. Lakin ermənilərin müraciəti cavabsız qalmadı. Karakozov bu müraciəti torpaq komissarlığının köçkünlərlə bağlı şöbəsində razılaşdırdıqdan sonra, 1925-ci ilin yayında ermənilərin xahişinə müsbət cavab verildi. Nəticədə ən azı iki min erməniyə yeni yaşayış yerinə köçməyə icazə verildi.

Digər müraciət Gəncə qəzasının dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər tərəfindən daxil olmuşdur. Burada işləyən erməni kommunistləri qəzanın erməni əhalisi arasında Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin ondan ayrılmasının və DQMV birləşdirilməsi fikrini təbliğ edirdilər. Onlar yerli azərbaycanlıları millətçilikdə, ermənilərin vətəndaş hüquqlarının pozulmasında, onların şikayətlərinə yerli orqanlar tərəfindən baxılmamasında günahlandırirdılar. Bununla bağlı Azərbaycan MİK, Azərbaycan XKŞ, Azərbaycan K(b)P məktublar göndərirdilər. Nəticədə AK(b)P MK Rəyasət heyətinin 1923-ci il 9 oktyabr tarixli iclasının qərarı ilə Gəncə qəza icrayə komitəsinə tapşırırlar ki, erməni kəndləri ilə yazışma erməni dilində aparılsın və hətta qəza icrayə komitəsinin sədrinin müavinlərindən biri erməni təyin olunsun.

Bu uğurdan ruhlanan ermənilər 1925 ilin yayında Gəncə qəzasının Yuxarı Hacikənd rayonunun 14 erməni kəndinin nümayəndələri yığıncığında Zaqafqaziya Diyar komitəsinin nümayəndəsinin iştirakı ilə AK(b)P MK müraciət qəbul edirlər. Müraciətdə onlar növbəti dəfə Dağlıq Qarabağla birləşməyi dilə gətirərək, bunu erməni ənənəsinə sadıq formada əsaslandırırlar: 1) torpaq çatışmazlığı; 2) ermənilərin yerli hakimiyyət orqanlarında zəif təmsil olun-

ması; 3) Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə mədəni və dil birliyi; 4) və hətta yerli ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun olması. Bu müraciətə AK(b)P MK Rəyasət heyətinin 1925-ci il 16 noyabr iclasında B.Vəlibəyovun məruzəsi əsasında baxılır. Məruzəçi ermənilərin tələblərinə cavab olaraq bildirir ki: 1) torpaq məsələsinin həlli üçün heç də rayonun Dağlıq Qarabağa birləşdirilməsi vacib deyil və yerli türk əhalisinin torpaqları hesabına həll etmək lazımdır; 2) Hacıkənd rayonu Dağlıq Qarabağdan 200 verst məsafədə yerləşdiyi üçün onun buradan idarə olunması mümkün olmaz; 3) rayonun ayrılması və muxtar vilayətə birləşdirilməsi bütün Zaqafqaziyada bu cür hallara təkan verər və bu öz növbəsində millətlərarası münasibləri gərginləşdirər. Nəhayət, AK(b)P MK Rəyasət heyətinin 1925-ci il 23 noyabr tarixli iclasında ermənilərin Yuxarı Hacıkənd rayonunun Gəncə qəzasından ayrılması və Dağlıq Qarabağa birləşdirilməsi iddiası rədd edilir. Lakin ermənilərin torpaq məsələsi, onların yerli hakimiyyət strukturlarına geniş cəlb olunması məsələsi müsbət həllini tapır. Ermənilərin növbəti fitnəsi baş tutmasa da, onlara həmişə olduğu kimi yerli azərbaycanlıların torpaqları hesabına yeni ərazilərin verilməsi vəd olundu.

Beləliklə, erməni millətçiləri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını silahlı yollarla yanaşı, dinc təcavüz üsulları ilə işğal etməyə can atırdılar. Məqsəd isə Ermənistanla həmsərhəd olan Azərbaycan torpaqlarında kiçik erməni anklavları yaratmaq və əlverişli tarixi şərait yaranarkən onları Ermənistana birləşdirmək idi.

İsmayıl Musa

QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ ERMƏNİ SİYASİ DAİRƏLƏRİ

Qars danışıqları və müqaviləsi, onun ayrı-ayrı maddələri Ermənistan və diaspor erməniləri tərəfindən birmənalı qəbul olunmadı. Əgər "Sovet Ermənistanı" qəzeti "Qars sülh konfransı" adlı yazısında (27.IX.1921) bu danışıqları Ermənistanın müstəqilliyini möhkəmləndirə biləcək bir akt kimi qiymətləndirirdisə, əks mövqedə dayanan qüvvələr və onların mətbu orqanları məsələyə başqa səpkidən yanaşırdılar.

Təbrizdə çıxan "Hayk" qəzetinin "Pərdə götürülmüşdür" adlı baş məqaləsi (13.XI.1921) bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Orada yazılırdı ki, şanlı Qızıl ordunun komandanları Sovet federasiyasının tərkibinə daxil olan Ermənistanın mübahisəsiz hissəsini təşkil edən 1914-cü il sərhədlərində belə dayana və hətta balaca Naxçıvanı kəmalçıların caynaqlarından qopara bilmədilər.

Məqalədə Qars müqaviləsinin nəinki Ermənistan, habelə Rusiyanın özünə də heç nə vermədiyi və sanki türk qoşunlarının təntənə ilə Moskvaya daxil olaraq məğlub Rusiyaya öz iradələrini diqtə etdirmələri təsiri bağışladığı göstərilirdi. Bu yazı belə bir sonluqla bitirdi: erməni xalqının "xilaskar Rusiyaya" bəslədiyi ümidlər sadəcə yalandır və Rusiya digər imperialist dövlətlərindən özünün fərsizliyi və kütlüyü ilə fərqlənir; Ermənistan da onun qurbanıdır.

Daşnakların orqanı "Çakatamart"ın "Ermənistanda vəziyyət" adlı yazısında (6.XII.1921) Qars konfransının qərarlarından yalnız azərbaycanlıların razı qaldıqları bildirilirdi. Bütün bunlar, sözsüz, daşnak təbliğatı idi və tarixin sübuta yetirdiyi kimi, Rusiya zamanın və şəraitin, habelə öz siyasi məqsədlərinin imkan verdiyi səviyyədə Ermənistan üçün çox şey eləmişdi və edirdi də.

Qars müqaviləsinin nəticələrindən narazı qalan və onun ermənilər üçün xeyirsiz olmasından (Naxçıvan bölgəsi, habelə digər ərazilərin ələ keçirilə bilməməsi və s.) şikayətlənən Ermənistan-dakı müəyyən dairələr və diaspor sakitləşməyərək başqa arxalar, vasitə və üsullar axtarışına girişmişdilər. Onlar hələ Moskva və Qars müqavilələri arasındakı bir dövrdə Millətlər Liqası cəmiyyətlərinin Cenevrədə keçirilən qurultayının (VI.1921) belə bir qətnəmə qəbul etməsinə nail oldular: erməni millətinin müdafiəsi və inkişafı beynəlxalq ədalətin borcudur və erməni məsələsini ədalətlə həll etmədən Şərqdə sülh yaratmaq mümkün deyildir.

Türkiyənin "Vəqt" qəzetinin (30.X.1921) belə bir məlumatından aydın olur ki, "erməni məsələsi" Vaşinqton konfransının (12.XI.1921-6.II.1922) gündəliyinə daxil edilmədiyindən Amerika erməniləri, ümumiyyətlə, Yaxın Şərq və o cümlədən də, həmin problemin orada müzakirəsinə çalışırdılar. Erməni milli demokratlarının orqanı "Joqovurdi Dzaiyn" qəzetində (22.XII.1921) aşağıdakı maraqlı məlumatlar dərc olunmuşdu:

1921-ci il noyabrın 21-də erməni milli demokratlarının və gənc hıçakçıların nümayəndələri (B.Kurkçan, V.Malkolm - Roma və Londondakı keçmiş İran səfiri Mirzə Mülkümxan Mamikonyanın oğlu, Amerika Erməniləri İttifaqı Siyasi şöbəsinin üzvləri və katibi Q.Papazyan) "Ermənistan-Amerika komitəsi"nin katibi Montqomerinin vasitəçiliyi və həmin komitənin sədrinin müşayiətilə ABŞ prezidenti U.Hardinqin qəbuluna (21.XI.1921) gedərək Türkiyə

Ermənistanının azad olunmasını tələb etmişdilər. Elə həmin gün Dövlət katibi A.Brianın qəbulunda olan daşnakların nümayəndələri isə Rusiya Ermənistanının azad edilməsi tələbini qoymuşdular.

Hər iki görüş zamanı gedən müzakirələrdən bəlli olur ki, ermənilər Moskva və Qars müqavilələrinə məhəl qoymayaraq öz qonşularına, o cümlədən də Azərbaycana və onun Naxçıvan bölgəsinə dair ərazi iddialarını təkrarən müdafiə etmişdilər. Qars konfransından sonra qaldırılan "erməni məsələsi" ilə bağlı Atatürkün bir fikrini burada xatırlatmaq yerinə düşərdi. O, çıxışlarından birində (1.III.1922) demişdi ki, bizim Şərqdəki faktiki vəziyyətimiz Qars müqaviləsilə hüquqi forma almışdır və bu müqavilə Sevr müqaviləsinin tətbiqolunmazlığını sübut edən amillərdən biridir, "erməni məsələsi" deyilən bu məsələ isə özünün ən düzgün həllini Qars müqaviləsində tapmışdır.

Ermənilərin hədsiz və eyni zamanda imkanları ilə əsla uzlaşmayan iddiaları Qərbin müəyyən dairələrində də birmənalı qarşılanmırdı. Məsələn, vaxtilə Ermənistanı ABŞ-ın Ali komissarı təyin olunan polkovnik U.Haskel erməni xalqını "peşəkar dilənçi" kimi səciyyələndirərək yazırdı ki, ermənilər oğru, yalançı, tamamilə alçalmış, özlərinə yardım göstərməyi bacarmayan və bir-birlərinə kömək etmək istəməyən (burada polkovniklə razılaşmaq mümkünsüzdür - İ.M.) və hər cür minnətdarlıq duyğularından yoxsul olan kimsələrdilər; erməni xalqı arasında yurd duyğusu olmadığı kimi, ölkəni idarə etmək qabiliyyəti, inkişaf üçün pul və mənbə də yoxdur; qaçqınlar üçün açılan xəstəxanalardakı naxoşlara maddə ilə baxan ermənilər dava-dərmanları oğurlayaraq satırlar və s. İngiltərənin Xarici İşlər naziri Lord C.Kerzon erməni liderlərini "dəyərsiz kimsələr" adlandırır. Həmin nazirliyin müşaviri Hardinq isə ermənilərin xarakterini yaxşı bildiyindən onların hərəkətlərinə təcüblənmədiyini söyləmişdi.

İradə Məmmədova

**QARABAĞ VƏ LƏNKƏRAN XANLIQLARININ ƏRAZİSİ
ÜZRƏ RUSİYA VƏ QACARLAR DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA
SƏRHƏD MÜBAHİSƏLƏRİ (1813-1828-Cİ İLLƏR)**

1826-1828-ci illərdə Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya və Qacarla İran arasında müharibənin nəticəsi olaraq imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları ərazisinə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanılmışdır. Tarixin verdiyi acı nəticələrdən dərs almaq, onların təkrar olunmaması üçün tariximizdə baş verən hadisələrin dərinəndən təhlil olunması zəruridir.

Belə məsələlərdən biri də Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri arasında Qarabağ və Lənkəran xanlıqları ərazilərinin bölüşdürülməsinə dair Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında gedən mübahisələrdir.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında danışıqlara nəzər salaq.

1812-ci ilin sentyabrında general Rtişşev Qarabağa şahzadə Abbas Mirzə ilə danışıqları davam etdirməyə getdi. Rtişşev sülh danışıqlarının məzmunundan danışıqarən bildirdi: "Sərhədlər bu xəttlə təyin edilməlidir: Kür çayının mənsəbindən (ustgə) bütün yolları ilə birlikdə Araz çayına tökülənədək yuxarı Arazboyu Mehridən yuxarı, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları arasından keçərək, Alagöz silsiləsi ilə xətti Salavat dağına kimi çatdırmalı, bu yerdən Qara-

bağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları və Yelizavetpol dairəsinin mərzlikləri birləşən Daraləyəz ərazisinə kimi, Lənkəran xanlığının hər iki tərəfdən müstəqil elan edilməsinə, əlbəttə ki, Rusiyanın himayəsi altında nail olmaq lazımdır". (Aktı sobrannie Kavkazskoy Arxeoqrafiçeskoy Komissiey (AKAK), m. V. sən. 824).

Qeyd etmək lazımdır ki, general Kotlyarevski Qacarlar dövləti ilə sülh bağlanmasının əleyhinə idi. Generalın fikrincə, şahzadə Abbas Mirzə danışıqlara getməklə vaxt qazanmaq və Lənkəran xanlığını tamamilə ələ keçirdikdən sonra Salyanı, sonra Şamaxı xanlığını və Nuxanı ələ keçirmək niyyətindədir. Çünki, şahzadəyə bu cür marşrutla hərəkət etmək, Qarabağdan keçərək bu əraziləri tutmaqdan daha əlverişlidir. Ona görə də Rtişşev Arazın o biri tərəfinə hücum etməyi təklif edirdi. Rtişşev isə sülh bağlanmasının mümkün ola biləcəyini düşündüyündən danışıqların davam etdirilməsini vacib sayırdı. Aslandüz danışıqlarında şah tərəfi Rusiyadan "Dərbənd, Quba, Bakı əyalətlərini, Qarabağ, Şirvan (Şamaxı), Şəki xanlıqlarını, Yelizavetpol (Gəncə) və Şörəyel vilayətlərini güzəştə gedilməsini istədilər. (Soçinenie qrada Soloqluba. T. V. Spb. 1855, s. 93-103).

Aslandüz və Lənkəran döyüşlərində rusların qələbə çalması Rusiya-İran müharibəsi gedişində dönüş nöqtəsi oldu. Lənkəran qalasının alınmasından və İranın içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən ingilis məsləhətçiləri şahı sülh bağlamağa təhrik edirdilər.

Abbas Mirzə Qafqaz şəhərlərini və Qacarlar dövlətinin hərbi gücünü özünə qaytarmaq, beləliklə, son məğlubiyyətləri qələbə ilə əvəz etmək məqsədilə müharibəni davam etdirməyi təklif etmişdi. İki dövlət arasında saziş bağlamaq haqqında əvvəlki qərarından dönmək istəyən Fətəli şah qəfildən Xorasanda baş vermiş ixtişası və oradakı bəzi tayfa başçılarının baş qaldırması xəbərini aldığı üçün ser Qoravellinin təklifi ilə razılaşmalı olur. (Nasir Nəcmi. Ab-

bas Mirzə XIX əsr Rusiya-İran Azərbaycan münasibətlərindən. B., 1993, s. 76-77).

Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında danışıqlar Gülüstan kəndində on gün fasiləsiz olaraq davam etdi və müqavilənin bağlanması ilə başa çatdı. (Voenniy gnüklopedičeskiy leksikon. İzd. II, m. VI, Spb., 1854, s. 258). Müqavilənin üçüncü bəndinə görə "İran şahı Rusiya imperatoruna dostluq münasibətləri bildirmək üçün bütün Qarabağ, Gəncə, Şirvan (Şamaxı), Quba, Dərbənd, Bakı xanlıqları və hazırda Rusiya dövlətinin əlində olan Talış (Lənkəran) vilayətlərini, bütün Dağıstan, Gürcüstan, Şorəyel mahalı və Qafqazın ortasından Xəzər dənizinə qədər uzanan bütün yerlərin Rusiyanın mülkü olduğunu etiraf edir" (İ.Məmmədova. Lənkəran xanlığı Bircinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə. B., 2007, s. 106).

Müqavilənin 2-ci bəndinə görə isə Lənkəran xanlığının Ərdəbil və Ənzəli tərəfdən sərhədləri dəqiqləşdirilməmiş qaldı. (Doqovori Rossii s Vostokom, sobral i izdal T.Özefoviç. SPb, 1869, s. 209-210).

Müqavilə üç ay ərzində hər iki dövlət tərəfindən təsdiq olunmalı idi.

I Aleksandr Qacarlar dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlanması haqqında manifestin ilkin layihəsini 1813-cü ilin dekabrın 12-də Friburda imzaladı. Lakin, manifest Sankt-Peterburqda alındıqda orada Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adının olmadığı aşkar edildi. Manifest düzəldilməsi üçün geri göndərildi. (Şükürov K. Türkmənçay 1828 (tarixi xronika) B., 2006, s. 17-28).

1814-cü il sentyabrın 15-də Tiflisdə Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında müqavilə ilə bağlı mətnlərin mübadilə edilməsinə baxmayaraq, şah hökuməti Gülüstan müqaviləsi üzrə müəyyən edilmiş sərhədlərin dəqiqləşdirilməsinə nail olmaq məqsədilə I Aleksandra müraciət etmək üçün Peterburqa yola düşür. (Umudlu V. Şimali

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828) v., 2004, s. 106).

Burada yaxşı qarşılanan Mirzə Əbdülhəsən xan I Aleksandrın Qarabağ və Lənkəran xanlıqlarının İrana güzəştə gedilməsini istədi. Lakin razılıq əldə olunmadı. (Şükürov K. göst. əsəri. s. 19).

Rusiya tərəfinin sərhədləri dəqiqləşdirmək üçün yaratdığı komissiya İran komissiyasının iştirakı ilə 1815-ci ilin aprel-may aylarında işə başladı. Ancaq yenə də mübahisə yarandı. Qacarlar dövləti ilə Rusiya imperiyası Lənkəran xanlığının ərazisində sərhəd məsələsində razılığa gələ bilmirdilər. Şah yenə də Lənkəran xanlığının ona verilməsini tələb edirdi. (AKAK. m. V. sən. 903-913).

1816-cı ilin iyulunda imperator Yermolova yazırdı: "Talış (Lənkəran) xanlığı və Qarabağ xanlıqlarının ərazisindən keçən sərhəd həm bizə sərfəli olan, həm də İrani razı salacaq yeni bir sərhəd xəttinin təyin edilməsi üçün bir vasitə tapmağın yolu olduğuna əmin olmalı". Yermolova bu mənfəətin nədən ibarət olduğu da göstərirdi: "Yaxşı olardı ki, Arazın cənubunda bizim tərəfimizdən tutulan əraziləri İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına dəyişək; lakin İran tərəfinin bu güzəştlərdən necə inadkarlıqla yayındığını nəzərə alsaq, onların bu işə razılaşmasına ümid etmək olmaz". (Herbatov M. Qeneral-felğdmarşal knyaz Paskeviç. Ego jiznğ i deatəlğnostğ. M. II. SPb, 1891. s. 12-13).

1818-cil ilin 28 iyulunda Güllüstan müqaviləsinin yeni variantı bəyan edildi, avqustun 19-da isə nəşr olundu, lakin Lənkəran xanlığının sərhədləri yenə də dəqiqləşdirilmədi. 1820-ci ilin iyununda Abbas Mirzə açıq-aşkar Lənkəran xanlığının ona güzəştə gedilməsini istədi. Əvəzində isə Qarabağ xanının qardaşı Əbdülfəth xanın mülkü olan Mehrini təklif etdi. Yermolov Xəzər dənizində rusların yegane təhlükəsiz və sakit reydirinin Sarı adasında olduğunu nəzərə alaraq, bu

təklifi rədd etdi. (Mamedova İ.M. O priçinax pozdney. Ratifikaii Qölistanskoqo doqovora. Voprosı istorii. № 4. M., 2008, s. 157).

1822-ci ildə şah tərəfi Rusiyaya pul mükafatı müqabilində xanlığı ona güzəştə getməyi təklif etdi. Lakin bu təklif rədd edildi. (AKAK, v. VI, ç. II, sən 480).

1823-cü ildə Qacarlar dövləti Türkiyə ilə müqavilə bağladıqdan sonra Rusiya ilə İran arasında Gülüstan müqaviləsi ilə şərtlənən sərhədlərin çəkilməsində yeni təkliflərlə çıxış edir. Gülüstan müqaviləsinə görə Qarabağ vilayətinin tərkibində olan Çuğundur və Kopan mahallarının Araz çayı, onun qolu olan Kəpənəkçay və düz xətlə Mehridən şimala doğru üçbucaq yaradan hissələri Rusiya tərəfinə keçməli idi. Lakin bu ərazi hər iki dövlət arasında mübahisə nəticəsində mərzləşmədiyi (sərhədlər təyin edilmədiyi üçün) üçün Qacarlar dövləti bu üçbucağı tutmuşdu. Rusiya da əvəz olaraq Qacarlar dövlətinə məxsus İrevan xanlığının şimalında yerləşən Göyçə gölünün şimal-qərb sahilini tutmuşdular. Rusiya tərəfi qacarların tutduğu Qarabağ ərazisinin bir hissəsinin Rusiyanın tutduğu Göyçə gölünün sahilinin əvəzinə onlara güzəştə gedilməsinin tərəfdarı idi. Hər halda hər iki məntəqədəki mübahisəli sərhəd məsələlərini həll etmək lazım idi. Lakin Abbas Mirzə ilə aparılan bu mübahisələr heç bir nəticə vermirdi. 1823-cü ildə sərhədlərin mərzləşdirilməsi üçün bir yerə toplanan qacar və rus komissarlarının razılığı gəlmələri mümkün deyildi. Belə olduqda Yermolov Qarabağı idarə edən knyaz Mədətova Abbas Mirzə ilə şəxsən görüşməsini tapşırırdı. Görüş Xudafərin körpüsündə baş verdi. Mədətov tərəfindən təntənə ilə qarşılanan Abbas Mirzə ilə görüş də heç bir nəticə vermədi (Potto. Kavkazskæ voyna v otdelğnıx oçerkax, gpizodax, leqendax i bioqrafiæ. T. III .vıp. 1-4, SPb, s.11-15). Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasındakı sərhədlər yenə də dəqiqləşdirilmədi.

1825-ci ilin martında iki dövlət arasındakı sərhəd xəttinin Lənkəran xanlığının ərazisindən təyin olunan Rusiya variantı müəyyənləşdirildi. Ancaq Abbas Mirzə yenə öz variantını təklif edərək demək olar ki, xanlığın ərazisinin 41 hissəsini ona verilməsini istədi (AKAK, m. VI, ç. 2; sən.561, 578). Eyni zamanda mart ayında təbrizli Fətəli xan mərzələşdirmənin şərtlərini qəti olaraq dəqiqləşdirmək səlahiyyəti ilə Tiflisə gəlir. Yermolov ona Qarabağın bir hissəsinin qacarlara, Göyçə sahilinin isə ruslara verilməsini təklif edir. Bu dəfə danışıqlar nisbətən uğurlu olur və ilkin akt bağlanır. Lakin Fətəli xan Tiflisdən qayıdanda vəziyyət artıq dəyişmişdi, onun bağladığı akt isə heç kimə lazım deyildi. Bu sənədin əvəzində Abbas Mirzə rus hakimiyyətinə öz şərtlərini irəli sürdü. Abbas Mirzə ərazilərin mübadiləsini qeyri-mümkün hesab edir, həm Qarabağ ərazilərini, həm də Göyçə gölünün, üstəlik də Lənkəran xanlığının İrana verilməsini arzu edirdi. Abbas Mirzə eyni zamanda Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşdı (Serbatov. göst. əsəri, s.16-17).

1826-cı ilin martında Rusiya Lənkəran xanlığının Busse çayının cənubuna doğru olan hissəsini və ya başqa bir hissəsinin Qacar tərəfə güzəştə gedilməsinin mümkünlüyünü bildirdi (AKAK, t. VI, sən.613). Lakin Qacar tərəfi yeni təkliflərlə müraciət etdiyindən yenidən razılıq əldə olunmadı.

Rusiya Qacarlar dövləti ilə münaqişəyə girməmək üçün Qarabağ və Lənkəran xanlığının bir hissəsini İrana güzəştə getməyə razı olsa da, Rusiyanın general Menşikovun başçılığı ilə ora göndərdiyi nümayəndə heyəti İranda çox pis qarşılandı (Azərbaycan tarixi (7 cildə). c. IV. B., 2000, s.40). Menşikov ən sülhsevər mövqə tutmuş, Abbas Mirzəyə Lənkəran və Muğanın tamamilə geri qaytarılmasını vəd etmişdi (Pakrəvan Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Farscadan çevirən Güntay Cavanşir. B., 2007, s.99). Lakin Fətəli

şah savaşıda qərarlı olduğundan Menşikov dərhal Moskvaya qayıtmışdı (Voennyi gnsiklopedičeskiy leksikov, s.258). 1826-cı il mayın 26-da İran qoşunlarının rus sərhəd dəstələrinə hucumu artıq müharibənin başlanması demək idi. 1826-cı il sentyabrın 15-də Abbas Mirzə 30 minlik qoşunla Arazı keçib Qarabağı tutdu. Azsaylı Qacar dəstələri Lənkəran xanlığına daxil oldular (Российский Государственный Военно-исторический Архив (РГВИА). f.VUA. iş 4303, v.18 arxa).

Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasındakı sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilməsi 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı.

Belələiklə, Azərbaycan xalqını iki hissəyə bölən bu müqavilə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi üçün zəmin yaratdı.

İlhamə Hüseynova

1918-Cİ İL VƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM SİYASƏTİ

Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırım və təcavüz siyasətinin iki yüz ilə yaxın tarixi var. Əsrlər boyu erməni təcavüzkarları Azərbaycanın qədim torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyasında olmuş və bu ideyanı həyata keçirmək üçün ən iyrenc üsullara əl atmış və bəşəriyyət tarixində analoqu olmayan vəhşiliklər törətmişlər. Tarixi faktlar sübut edir ki, ermənilər öz məkrli niyyətini həyata keçirmək üçün xüsusi plan işləyib hazırlamışlar.

Hələ XVIII əsrin II yarısından ermənilər müsəlmanlar tərəfindən rüslərə və onlara qarşı fitnə-fəsad törədiləcəyini riyakarcasına təbliğ edirdilər. 1799-cu ildə, Peterburqda Rusiyanın himayəsi altında Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılması qərara alındı. Qərara görə həmin dövlətin İrəvan xanlığının ərazisində təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstən və Türkmənçay müqaviləsinə qədər Azərbaycanın 410 min kvadrat kilometr ərazisi var idi. Bu müqavilələr Azərbaycan xalqının, tarixi torpaqlarının bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının milli faciəsinin davamı kimi torpaqlarımızın zəbti başlandı. Qısa müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermə-

nilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ən dəhşətli qətli 1918-ci ilin mart ayında Bakıda başlamışdı. Düz 90 il əvvəl erməni-quldur dəstələri Azərbaycan türklərinə qarş tarixdə görünməmiş bir vəhşilik etdilər. Onlar 1905-1907-ci illərdə rusların yardımı ilə xalqımızın başına gətirdiklərini eynilə 1918-1920-ci illərdə də təkrarlayıblar. Bakıda ermənipərəst bol-şevik rəhbərliyinin iradəsi və fəal iştirakı ilə milli zəmində törədilmiş dəhşətli qırğın nəticə-sində dinc azərbaycanlı əhalidən minlərlə adam ölmüş və yaralanmış, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdır. Tarixə "Mart faciəsi" kimi daxil olmuş bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüduqlarından çox-çox kənara çıxmış, Lənkəranın, Şamaxının və Qubanın tutulması, talan edilməsi və yandırılması, dinc əhalinin amansızcasına məhv edilməsi ilə nəticələnmişdi. Bu məqsədyönlü talanlar, qırğınlar zamanı nə qoca, nə cavana, nə də körpələrə aman verilməmiş, adamların vəhşicəsinə qətlə yetirilmələri üçün onların müsəlman, azərbaycanlı olmaları tamamilə kafi hesab edilmişdir. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxçıvanda, Qarabağ və Zəngəzurda, habelə Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində yüz minlərlə Azərbaycan türkü işgəncə ilə öldürüldü, evlər qarət edildi, yandırıldı.

Həmin dövrdə daşnak qüvvələrinin vasitəsilə təşkil edilmiş bu soyqırımını başda Stepan Şaumyan olmaqla erməni bolşevikləri vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verməyə və bununla da əsl tarixi həqiqəti ört-basdır etməyə çalışırdılar. Ermənilər törətdikləri hadisələri azərbaycanlıların adlarına çıxır, panislamizm və pantürkizm düşüncələrini ortaya ataraq guya tamamilə yer üzündən silinmək üzrə olduqlarını dünyaya yayırdılar. Onlar bu həya-sız iddialarından hələ də əl çəkməyiblər.

Azərbaycan üçün doğma xalqımızın müsibətləri baxımından fəciələrlə dolu 1 il - 1918-ci il Zəngəzur qəzasından da yan keçməmişdir. Xalqımızın qanı bahasına qorunub saxlanmış bu müqəddəs torpaqlar Azərbaycan bolşevik hökuməti tərəfindən Ermənistanə peşkəş edildi. Elə bu "əliaçıqlığımızın" acı nəticələridir ki, əzəli Azərbaycan torpaqları he-sabına özlərinə ərazi və "respublika" düzəlmiş daşnaklar bu gün bir daha öz güclü havadarları, din qardaşları hesabına torpaqlarımızı zəbt edib talayırlar.

Bölgələrdə törədilən bu qanlı cinayətlər sözün əsl mənasında vəhşilik səviyyəsinə çatdırılmışdı. Erməni vəhşiləri bu gün olduğu kimi, 1918-ci ildə də yüz minlərlə azərbaycanlıni dəhşətli əziyyətlərə, məhrumiyətlərə düçar etmişlər. Həlak olanların böyük əksəriyyətini qadınlar, qocalar və uşaqlar təşkil etmişdi. Daşnaklar azərbaycanlıların yaşayış yerlərini talan edib, yandıraraq ölü zona yaratmağa çalışırdılar.

Söykökümüze qarşı həyata keçirilən bu faciədən 90 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də onun vurduğu yaralar ürəkdə qövr eləyir. Çox təəssüf ki, xalqın başına açılan bu müsi-bətlər, faciələr indiyədək ətraflı tədqiq olunmayıb. Bu faciənin qurbanlarının ildönümü iki ilə, 1919-1920-ci illərdə, ardcıl olaraq keçirilməsinə baxmayaraq sonralar bu tarixi yaddaş-lardan silməyə çalışmışlar.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almayan soyqırımı tarixin açılmış səhifəsi kimi qalmamalıdır. Şübhə yoxdur ki, tədqiqatçılarımız bu qanlı faciədən daha geniş yazılar, kitablar yazacaq, əsl həqiqəti oldu-ğu kimi həm xalqa, həm də bütün dünyaya çatdıracaqlar. Böyüyən nəsil öz yaxın keçmişində baş vermiş faciələri öyrənməli, soykökümüze, ərazimizə, torpağımıza, tariximizə qarşı çevrilmiş bu acı həqiqətlərdən xəbərdar olmalıdır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı ilə artıq 10 ildir ki, həm müstəqil respublikamızın əhalisi, həm də vaxtilə müxtəlif səbəblərdən doğma ata-baba ocaqlarını tərk edib dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş və hazırda yaşadıkları məmləkətlərdə vahid diasporlarda birləşmiş soydaşlarımız mart ayının 31-ni Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd etməkdədirlər.

Kərim Şükürov

TERROR VƏ DEMOQRAFİYA

(Azərbaycana qarşı erməni terrorunun materialları üzrə)

Terrorun qlobal bir hadisəyə çevrilməsi faktıdır. Çoxları terror sözünün mənşeyini (fran-sızca terroriser, latınca terror - qorxu, vahimə, dəhşət) bilməsə də mənasını asanlıqla başa düşür. Lakin bu qədər asanlıqla başa düşülən hadisənin tarixi, psixoloji, cinayət-hüquq və s. yanaşmaları özündə əks etdirən ümumi elmi - təcrübi ifadəsi, demək olar ki, formalaşmamışdır. Terrorla bağlı böyük problemlərin həlli terrorologiya adlandırılan elmi sahənin yaranma-sına səbəb olub. Terrorologiyanın predmeti, elmi-nəzəri məsələlərinin dairəsi, əsasən, müəyyənləşdirilsə də, onun digər elmlərlə əlaqələri az tədqiq olunub. Terrorun digər bir qlobal problem - demografik vəziyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi terror və demografiya məsələsinin irəli sürülməsini zəruri edir. Terrorologiyanın mərkəzi məsələsi terror, terrorizm və terror aktıdır. Son dövrdə nəşr olunan müvafiq ədəbiyyatlardan çıxış edərək, qısaca demək olar ki, terror dövlət hakimiyyətlərinə malik subyektlərin, dövlət hakimiyyəti institutlarının əhaliyə hakimiyyət qarşısında daima qorxu hissi tələq etmək məqsədilə həyata keçirilən cinayətkar siyasətin reallaşdırılmasında ifadə olunan sosial-siyasi hadisədir və i.a. Terrorizm terrora nisbətən dar anlayış olub, terrora reaksiya kimi qiymətlən-

dirilir. Terror aktı terror və ya terrorizmin təzahürünün tək halını nəzərdə tutur. Göründüyü kimi terror bütün halda əhali ilə bağlıdır. Əhalinin xarakterizə edilməsində isə məhz demoqrafik göstəricilər (əhalinin sayı, yerləşməsi, tərkibi, yeniləşməsi və i.a.) əsas yer tutur. Beləliklə, hər bir terror hadisəsi demoqrafik aspektə malikdir. Terror və demoqrafiya arasında təbii-tarixi əlaqə mövcudur.

Azərbaycanın tarixi-demoqrafik inkişafında terror ağır izlər qoyub. XIX-XXI əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının, sonra isə sovet dövlətinin və ermənilərin terror fəaliyyətini göstərmək olar. Burada erməni terroru və onun Azərbaycanın demoqrafik inkişafına təsiri üzərində dayanmaq istəyirik.

Ermənilərin terrorçuluq fəaliyyəti haqqında müəyyən ədəbiyyat olsa da, hələlik, onun nəzəri-metodoloji problemləri və konkret məsələləri tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bunun nəticəsidir ki, ermənilərin terrorçuluq fəaliyyəti erməni terrorizmi kimi təqdim edilir. Halbuki məlumat-soraq kitablarında belə terrorizm müxalif siyasi qruplara məxsus fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Əslində isə ermənilərin terrorçuluq fəaliyyəti - terror anlayışına uyğun gəlir.

Digər bir mühüm məsələ erməni terrorunun necə təsnif olunmasındadır. Erməni terroru-nu dini - millətçi - separatçı terror kimi təsnif etmək olar. Bu terrorçular qarşılarında qoyduq məqsədə çatmaq üçün bütün vasitələri (genosid, deportasiya, partlayış, girov və s.) tətbiq edib.

"Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX -XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003" kitabı və b. qaynaqlar üzrə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi cinayətlərin (və ya terror aktlarının) müxtəsər xrono (zaman) dinamikası müəyyənləşdirilmişdir. Məlum ol-

muşdur ki, ermənilər bu dövrdə azər-baycanlılara qarşı təxminən dörd yüzdən çox terror və ya bu yönümlü cinayət törətmişdir. Erməni terroru Azərbaycanın tarixi-demoqrafik inkişafının bütün sahələrinə faciəli təsir göstərmişdir:

- erməni terrorçuluğunun genişləndiyi, genosid, deportasiya və hərbi terrorla müşahidə olunduğu dövrlərdə (1905-1906; 1918-1920; 1948-1953; 1980-cı illərin sonları - bizim günlər) azərbaycanlıların say dinamikası aşağı düşmüşdür;

- həmin dövrlərdə Cənubi Qafqaz əhalisi içərisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi azalmışdır;

- ölüm halları çoxalmışdır;

- məcburi miqrasiya genişlənmiş, əhali içərisində qaçqınlıq və köçkünlük yaranmışdır və s.

Bu günlərdə də davam edən erməni terrorunun qarşısının alınması antiterror siyasətinin gücləndirilməsini tələb edir. Bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı terrorun ağır demoqrafik nəticələrinin aradan qaldırılmasına da mühüm yer ayrılmalıdır.

Məryəm Oruculu

QARABAĞ PROBLEMİNİN HƏLLİ İLƏ ƏLAQƏDAR TƏKLİF EDİLƏN VARIANTLAR VƏ ONLARIN MAHİYYƏTİ

2006-cı ildən etibarən Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar aparılan danışıqlar demək olar ki, yeni mərhələyə qədəm qoydu. Belə ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədləri 8 illik fasilədən sonra münaqişənin həlli ilə bağlı dördüncü həll modelini, yəni "Çərçivə sənədini" irəli sürdülər. Lakin Qarabağ probleminin həlli ilə əlaqədar indiyə qədər 3 həll modeli - "Paket" həll modeli (1997-ci il 18 iyul), "Mərhələli həll" (1997-ci il 2 dekabr), "Ümumi dövlət" həll modeli (1998-ci il 7 noyabr) - irəli sürülmüşdür.

Qarabağ münaqişəsinin "paket" yolu ilə həlli variantı əsasən bütün mübahisəli məsələlərə dair ilkin razılıq əldə edilməsini, razılaşmanın qarşdakı sülhün bütün problemlərini əks etdirən "pakete" toplanmasını və bunların gələcəkdə gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutur. Münaqişənin bu həll variantında əsas olaraq Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi önə keçir. Azərbaycanın bu həll variantına razılıq verməsi Dağlıq Qarabağdan imtina edilməsini əks etdirən sənədə imza atması demək olardı. Ona görə də ilk növbədə Dağlıq Qarabağın statusu məsələsində konsensus əldə edilmədiyindən təklif edilmiş bütün "paket" variantları

uğur qazana bilmədi. Xüsusilə bu variantlardan ən məşhuru 1997-ci ilin iyulunda ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri tərəfindən irəli sürülmüş sonuncu "paket" həll variantı gerçəkləşməmiş olaraq kənara qoyuldu. Buna baxmayaraq, Ermənistanın rəsmi dairələri indi də münaqişənin "paket" prinsipləri ilə həllinə tərəfdar olduqlarını bəyan edirlər.

Qarabağ münaqişəsinin mərhələli həll modeli 1997-ci ilin dekabrında "paket" həll modelinin əvəzinə təklif edildi. Bu modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, münaqişə tərəfləri Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi də daxil olmaqla bütün münaqişənin tam yoluna qoyulmasına hazır olmadıqları üçün heç olmasa tərəflərin indiki ana qədər razılaşdırdıqlarını gerçəkləşdirmək lazımdır. Yəni ermənilər Dağlıq Qarabağa aid olmayan işğal etdikləri digər Azərbaycan torpaqlarından öz qoşunlarını çıxarır. Sonrakı mərhələdə qaçqınlar azad olunmuş torpaqlara qayıtılır. Laçın dəhlizi hələ ki, bu sıraya aid edilmir. "Laçın dəhlizi"nin hüduqları mübahisəli məsələ olduğundan bunu sonrakı danışıqların gedişində həll etmək planlaşdırılırdı. Bu həll modelindən Ermənistan imtina etdi, bu model ətrafında münaqişənin nizamlanmasının bir sıra aspektləri ziddiyyətli olduğundan Ermənistanın prezidenti L. Ter-Petrosyan istefaya getdi.

Azərbaycanda isə əksər ekspertlər Qarabağ münaqişəsinin həllinin Azərbaycan realığı üçün bir qədər qeyri-adi çalara malik variantını, yəni Dağlıq Qarabağın statusunu açıq saxlayan mərhələli həll variantını müzakirə edirlər və bu variantda üstünlük verirlər. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri isə həmişə olduğu kimi münaqişə zonasında hərbi qüvvələrin azaldılmasına dair Azərbaycan tərəfinin konstruktiv təklifləri ilə erməni tərəfinin eyni dərəcədə aydın istəyi, yəni Dağlıq Qarabağın statu-

su üzrə müəyyən siyasi qərar çıxarılmasını görmək istəyi arasında vurnuxurlar.

Beləliklə, məlum səbəblər üzündən Qarabağ probleminin nizamlanması ilə əlaqədar ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin etdikləri səylər dalana dirəndi. Yalnız 1998-ci ildə Minsk Qrupunun həmsədrlərinin fəallığı hiss olunmağa başladı və vasitəçilər "ümumi dövlət" şərti adı ilə tanınan yeni təşəbbüslə çıxış etdilər.

Sənədin "Dağlıq Qarabağın statusu haqqında saziş" adlanan birinci bölməsində əsas olaraq aşağıdakı müddəalar nəzərdə tutulur:

1. Dağlıq Qarabağ respublika formasında dövlət və ərazi qurumudur və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri daxilində onunla ümumi dövlət yaradır.

2. Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ birgə səlahiyyətlər sahəsinə aid siyasəti və fəaliyyəti müəyyənləşdirmək üçün prezidentlərin, baş nazirlərin, parlamentlərin sədrlərinin nümayəndələrinin daxil olacağı birgə komitə yaradırlar. Əlaqə saxlamaq və birgə tədbirləri əlaqələndirmək üçün Bakıda və Stepanakertdə müvafiq olaraq Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın nümayəndəlikləri yaradılır.

3. Dağlıq Qarabağ xaricdə müvafiq nümayəndəliyi olmaq şərtilə iqtisadiyyat, ticarət, elm, mədəniyyət, idman və humanitar sahələrdə əcnəbi dövlətlərlə, bu problemlərlə bağlı olan regional və beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa xarici əlaqələr saxlamaq hüququna malik olacaqdır. Dağlıq Qarabağ özünün mənafehləri ilə bağlı məsələlər üzrə Azərbaycanın xarici siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Belə məsələlər haqqında qərarlar iki tərəfin razılığı olmadan qəbul edilə bilməz.

4. Dağlıq Qarabağ hökuməti özünün xüsusi maraqları olan xarici dövlətlərdəki Azərbaycan səfirliklərində və ya konsul idarələrində öz nümayəndələrinə malik ola, habelə beynəlxalq da-

nışıqlarda, əgər bunlar Dağlıq Qarabağın mənafeələrinə aiddirsə, - iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində öz ekspertlərini göndərə bilər.

5. Dağlıq Qarabağın sərhədləri keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədlərinə uyğun olacaqdır. Onların mümkün olan dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında xüsusi qarşılıqlı razılaşmaların mövzusu ola bilər.

Birgə komitə çərçivəsində aradan qaldırıla bilməyən mübahisələr və ya fikir ayrılıqları yarandıqda tərəflər ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin məsləhətçi rəyini soruşa bilərlər və o, qəti qərar qəbul edilərkən nəzərə alınacaqdır.

Təklif edilən sənəddə, o cümlədən, Dağlıq Qarabağın statusuna aşağıdakı hüquqlar və imtiyazlar da daxildir:

1. Dağlıq Qarabağın referendumda Dağlıq Qarabağ xalqı tərəfindən qəbul edilmiş öz konstitusiyası olacaqdır. Bu konstitusiya Dağlıq Qarabağın statusu haqqında sazişin müddəalarını inkorporasiya edəcəkdir. Müvafiq olaraq Azərbaycan bu sazişin inkorporasiyası üçün öz konstitusiyasına dəyişikliklər edəcəkdir.

Bu sazişin və ya Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan konstitusiyalarının onu inkorporasiya edən hissələrinin müddəaları hər üç tərəfin razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz.

2. Dağlıq Qarabağ ərazisində Dağlıq Qarabağın Konstitusiyası və qanunları işləyir. Əgər Azərbaycan qanunları, qaydaları və icra qərarları Dağlıq Qarabağın Konstitusiyasına və qanunlarına zidd deyilsə, onun ərazisində qüvvəyə malikdir.

3. Dağlıq Qarabağın öz bayrağı, gerbi və himni olacaqdır.

4. Dağlıq Qarabağ öz Konstitusiyasına müvafiq olaraq qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarını müstəqil surətdə formalaşdırır.

5. Dağlıq Qarabağ vətəndaşlarının şəxsiyyət vəsiqəsi kimi üzərində xüsusi olaraq "Dağlıq Qarabağ" yazılmış Azərbaycan pasportu olacaqdır. Yalnız Dağlıq Qarabağ hökumətinin belə pasportları vermək hüququ olacaqdır.

6. Dağlıq Qarabağın erməni mənşəli vətəndaşları Ermənistanə mühacirət edə və oraya daimi yaşamağa köçdükdə, həmin ölkənin qanunlarına müvafiq olaraq Ermənistan vətəndaşlığı ala bilərlər.

7. Dağlıq Qarabağ əhalisinin Azərbaycan parlamentinə öz nümayəndələrini seçmək və Azərbaycan prezidenti seçkilərində iştirak etmək hüququ var.

8. Dağlıq Qarabağ azad iqtisadi zona olacaq, Azərbaycan pul nişanları ilə yanaşı işlənən öz pul nişanlarını buraxmaq hüququna, habelə öz markalarını buraxmaq hüququna malik olacaqdır. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla və Azərbaycanla azad və mənəssiz nəqliyyat və rabitə əlaqələri saxlamaq hüququ olacaqdır.

9. Dağlıq Qarabağın könüllülük əsasında formalaşdırılan milli qvardiyası (təhlükəsizlik qüvvələri) və polis qüvvələri olacaqdır. Bu qüvvələr Azərbaycan hökumətinin razılığı olmadan Dağlıq Qarabağdan kənarında fəaliyyət göstərə bilməz.

10. Azərbaycan ordusu, təhlükəsizlik qüvvələri və polisi Dağlıq Qarabağın hakimiyyət orqanlarının razılığı olmadan Dağlıq Qarabağ ərazisinə daxil olmaq hüququ olmayacaqdır.

11. Erməni dili Dağlıq Qarabağın rəsmi dili, Azərbaycan dili isə ikinci rəsmi dilidir. Onun vətəndaşları bütün rəsmi və qeyri-rəsmi hallarda digər doğma dillərdən də istifadə edə bilərlər.

12. Dağlıq Qarabağın büdcəsi öz mənbələrindən alınan vəsaitdən ibarət olacaqdır. Dağlıq Qarabağ hökuməti Azərbaycan şirkətlərini və xarici şirkətləri, şəxslərini kapital qoymağa həvəsləndirəcək, buna təminat verəcəkdir.

Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin təklif etdiyi sənədin əsas müddəalarından da aydın olur ki, bu sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi formal olaraq öz əksini tapır. Əksinə, Dağlıq Qarabağa daha geniş səlahiyyətlər, hətta bütün sahələrdə ona müstəqillik səviyyəsində səlahiyyətlər verməkdən söhbət gedir. Əslində "ümumi dövlət" modeli ilə əlaqədar irəli sürülən təklifin mahiyyəti 1995-ci ilə qədər Rusiyanın vasitəçilik missiyası zamanı təklif etdiyi Cənubi Qafqaz ölkələrində federalizm konsepsiyası ilə eynilik təşkil edir. Sonrakı dövrdə Gürcüstanın və Azərbaycan mövqeyi ilə əlaqədar bu təklifdən imtina edilmişdi.

Təsadüfi deyil ki, Dağlıq Qarabağ və Ermənistan ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrləri tərəfindən irəli sürülmüş "ümumi dövlət" prinsipləri əsasında danışıqların aparılmasına hazır olduqlarını bəyan etdilər. Lakin Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarını və milli maraqları əsas tutaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsiplərinə ciddi təhlükə olan bu təklifdən imtina etdi.

Dördüncü "Çərçivə sazişi"ni (2006) əvvəlki həll variantları ilə müqayisə etdikdə sonuncu sülh sazişi Azərbaycanın sərhəd toxunulmazlığını referenduma çıxarmağı tövsiyə edir. Ekspertlərin fikrincə 1998-ci ilin noyabrında vasitəçilərin təklif etdikləri ümumi dövlət (yaxud konfederativ dövlət) modeli simvolik də olsa, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəzərdə tuturdu. Sonuncu "çərçivə sazişi" modeli isə əslində Azərbaycanı 2 müstəqil dövlətə bölmək xəttini təklif edir.

"Çərçivə sazişi"nin əsas prinsipləri bunlardır: Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş 5 rayonunu qaytarır, bu ərazilərdə sülhməramlı qüvvələr yerləşdirilir. Dağlıq Qarabağın statusu

məsələsi həll olunur, sonra isə Kəlbəcər və Laçının taleyi müəyyənləşir. Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi isə orada referendum yolu ilə müəyyənləşir. Mətbuatda gedən açıqlamalardan aydın olur ki, 1989-cu ilə qədər Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların belə referendumda iştirak etməsi sual altındadır. Hətta azərbaycanlıların da referendumda iştirakı vəziyyəti dəyişmir və ermənilərin referendumda qələbəsini əngəlləyə bilmir. Çünki 1989-cu ilə qədər Dağlıq Qarabağda 145 min erməni və 45 min azərbaycanlı yaşayırdı. Ona görə də ermənilərin bu şərtə razılıq vermələri belə vəziyyətin Azərbaycanın xeyrinə dəyişəcəyini vəd etmir. Azərbaycanın bu şərtlər daxilində referendum razılıq verməsi çox ciddi təhlükə ola bilər. Beləliklə, Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar irəli sürülən bütün variantlar bu və ya digər səbəbdən həyata keçirilmir və münaqişənin həlli sonu görünməyən sonsuzluğa qədər uzanır.

Mərziyyə Nəcəfova

**QARABAĞ MÖVZUSUNUN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA
İŞLƏNMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ**
(Elmi əsərlər üzrə)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qarabağ mövzusu tədqiqi ilə bağlı xeyli sayda elmi əsərlər yazılmışdır. 90-cı illər Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunda yazılmış əsərlərin çoxluğu ədəbiyyatşünasçılarımızın qarşısına mühüm vəzifələr qoyur. Bu gün 90-cı illər poeziyamızın Qarabağ müharibəsi mövzusunda yaratdığı əsərlərə nəzər salmaq, onun yaxşı təcrübələrini, müvəffəqiyyətli cəhətlərini qiymətləndirmək, nöqsanlarını meydana çıxarmaq vaxtıdır. Bunun üçün elmi-tənqidi fikri qüvvətləndirmək, təhlili dərinləşdirmək lazımdır. Keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Məmməd Arif yazırdı: "Ədəbiyyatşünaslıq elimimizin keçdiyi yola da bir nəzər salmaq, onun yaxşı cəhətlərini, müvəffəqiyyətli təşəbbüslərini qiymətləndirmək, nöqsanlarını meydana çıxarmaq vaxtı çatmışdır. Bunun üçün elmi-tənqidi fikri qüvvətləndirmək, təhlili dərinləşdirmək, metodoloji silah daha da kəskinləşdirmək lazımdır. Hadisələri və məsələləri sadələşdirmək, səthiləşdirmək yolu ilə deyil, onların mahiyyətini daha da dərindən açmaq, elmi ümumiləşdirmələr yolu ilə şərh etməyə, ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı üçün düzgün nəticələr çı-

xarmağa çalışmalıyıq"(M.Arif. "Müasir ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə diqqəti artırmaq". Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri", AEA nəşriyyatı-1964)

Bu baxımdan 90-cı illərdən yaranan poeziyanın elmi məziyyətlərini ədəbiyyatşünaslıq baxımından yüksək elmi səviyyədə tədqiq edib öyrənmə bizim birinci vəzifəmizdir. Bu dövrün poeziyasında Qarabağ mövzusu haqqında kicik səsle, məhdud çərçivədə danışmaq olmaz. Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, mövzunun tədqiqində bəzi elmi əsərlərdə sistematiqliyə düzgün riayət olunmuş, bəzilərinde isə aparılan tədqiqat işləri həddən artıq bəsit və dağınıq formadadır. Müasir mətbuatımızda bu mövzuda yazılan məqalələrin sərlövhəsi çox vaxt cəlbedici və yaxud mənalı olur, lakin təhlil səviyyəsi bəsit, dayaz, təsvirçilik meyilləri ilə müşaiyət olunur. Düzdür Qarabağ mövzusunda yazılmış lirik-epik əsərlərdə müsbət qəhrəman surətləri,neofaşizmin ifşası, düşmən obrazları yaradılıb. Lakin bunların ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiqinə gəldikdə isə bədii əsərlərdən sxolastik şəkildə poetik nümunələr gətirməkdən o yana gedə bilmirik.

Məlumdur ki, Qarabağ müharibəsi mövzusunun poeziyada inikasının tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni deyildir. Şamil Salmanov yazır ki: "İkinci dünya müharibəsinin ədəbiyyatda inikası uzun müddət Azərbaycan tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının xas problemlərindən olmuşdur və bu təcrübə müasir ədəbiyyatşünaslığımız üçün olduqca əhəmiyyətli-dir. Lakin Azərbaycan xalqının 80-90-cı illərdə məruz qaldığı müharibə tam yeni hadisədir və təbii ki, müharibə ilə əlaqədar ədəbiyyatımızın inkişafı və problemləri barədə hələ geniş tədqiqatlardan söhbət gedə bilməz. Buna baxmayaraq bu mövzu tam diqqətdən kənar da qalmamışdır. Mövzunun bir çox aspekt-

ləri Azərbaycan respublikasının prezidenti H.Ə.Əliyevin "Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı" kitabına daxil edilən çıxışlarda əksini tapmışdır. Bir sıra Azərbaycan yazıçı və tənqidçiləri də bu problemlə əlaqədar dövrü mətbuatda çıxış etmişlər"(Ş.Salmanov "Redaktordan", E.Mehrəliyevin "Müharibə və ədəbiyyat" kitabına ön söz, Bakı-2000, s.6)

İkinci dünya müharibəsinin ədəbiyyatımızda inikası, təcrübəsi müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. E. Mehrəliyev yazır: "Ötən müharibənin ədəbiyyatda inikası uzun müddət Azərbaycan tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının əsas problemlərindən olmuşdur ki, bu təcrübənin müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün də çox əhəmiyyətli və qiymətli olduğunu etiraf etmək lazımdır. Ötən müharibədə hələ müharibə vaxtı ədəbiyyata öz tənqidi təfsirini tapmışdır."

Tədqiqatçı düzgün olaraq bunlara M.Arifin, S.Vurğunun, M.İbrahimovun, M.Hüseynin, Mir Cəlalın, M.Cəfərin məqalələrini misal göstərir və həmin illərdə böyük şairimiz Səməd Vurğunun məqalə və çıxışlarını yüksək sənət meyarları kimi qiymətləndirir. E.Mehrəliyev eyni zamanda akademik Bəkir Nəbiyevin tədqiqatlarını ilk növbədə isə "Böyük vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı" (Bakı, Elm,1977) monoqrafiyasının müasir dövrümüzdə əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır.

Xalqımızın Qarabağ uğrunda ədalətli mübarizəsi, şübhəsiz ki, 90-cı illər ədəbiyyatşünaslığında müəyyən aspektlərdə araşdırılmışdır. Qarabağ müharibəsinin ilk illərində doğru və dərin bir fikir tənqidçi-professor Yaşay Qarayev tərəfindən söylənilmişdir: "...döyüşən bədii prosesdə ön xəttə poeziya və publisistika can atar". (Qarayev Y.V.Tarix: "Yaxından və uzaqdan", Bakı-1996, s. 576)

Qarabağ müharibəsi mövzusunun müəyyən istiqamətləri Anarın, B.Vahabzadənin, Y.Qarayevin, B.Nəbiyevin, Ş.Salmanovun, N.Cəfərovun, A.Səfiyevin, V.Yusiflinin, E. Mehrəliyevin, A.Bayramoğlunun, A.Vəziroğlunun, M.Nəcəfovanın, S.Şərifovanın, A.Binnətovanın, H.Nəsibovanın və başqalarının məqalə və kitablarında əks olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nöqtəyi nəzərindən ilk dəfə olaraq məqsədli şəkildə Qarabağın müdafiəsi mövzusu Elçin Mehrəliyev tərəfindən araşdırılmışdır. Tənqidçi "Müharibə və ədəbiyyat" (90-cı illərin Azərbaycan ədəbiyyatı əsasında) namizədlik dissertasiyası yazmış və 2001-ci ildə uğurla müdafiə etmişdir. Bundan bir il əvvəl isə "Müharibə və ədəbiyyat" monoqrafiyasını çap etdirmiş və ədəbi-tənqidin müzakirəsinə buraxmışdır. Monoqrafiyanın yüksək məziyyətlərindən bəhs edən Ş.Salmanov yazır: "Elçin öz kitabında Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsindən olan Qarabağı müdafiə mövzusunda həsr edilmiş bədii əsərlərdən ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə nəzərdən keçirmiş, həmin əsərlər vasitəsi ilə ədəbiyyatımızda vətənpərvərlik ideyalarının, vətəndaşlıq motivlərinin dərinləşməsinə göstərmişdir, ədəbiyyatın vətən müharibəsi şəraitində, müharibə dövrünün ictimai və sosial proseslərində rolunu müəyyən etməyə çalışmışdır. Bu isə ona tədqiqatlarında müharibəyə doğru ədəbi prosesin bir çox meyillərini izləməsinə, təhlil və təfsir etməsinə imkan yaratmışdır. Demək lazımdır ki, müharibə ədəbiyyatını ilk dəfə tədqiqata cəlb etmək baxımından bu, heç də kiçik bir məsələ deyildir. Müharibə mövzusu müasir ədəbiyyatımızda yeni və geniş bir mövzudur. Yenidir, ona görə ki, bu müharibədə biz öz torpaqlarımız, öz vətənimiz, öz milli ərazi bütövlüyümüz uğrunda mübarizə aparırıq; keçmişdir, ona görə ki, o, yalnız cəbhə həya-

tı, od-alovun təsviri deyildir, bu hər şeydən əvvəl, öz milli varlığımızın dərkini ilə sıx bağlı bir mövzudur. Elçin tədqiqatında müharibə mövzusu ilə əlaqədar əsərləri təhlil edərkən problemə mümkün qədər bu nöqtədən baxmağa çalışmışdır". (Ş.Salmanov "Redaktordan", s.6-7)

E.Mehrəliyevin "Müharibə və ədəbiyyat" mövzusunda yazdığı namizədlik dissertiyası ilk tədqiqat kimi faydalıdır. Müəllif dissertasiyasında qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir. Belə ki, o, dissertasiyada müharibə problemi ilə ilgili ədəbiyyatın mövzu və ideya müasirliyini göstərmiş, müharibəni əks etdirməklə yeni qəhrəman-döyüşçü obrazı yaratmaq sahəsində bədii axtarışlarını meydana çıxarmış, bu axtarışların nəzəri təsnifatını vermiş, Qarabağ uğrunda mübarizəmizin ədəbiyyatda vətən müharibəsi kimi əks olunmasını göstərmiş və bunun səbəblərini aydınlaşdırmış, müharibənin bədii inikası nəticəsində ədəbiyyatın janr, üslub və sənətkarın meyillərini vermiş, mövzunun ədəbiyyatımızda yeni ədəbi mərhələnin təşəkkülündə rolunu araşdırmışdır.

Publisist-jurnalist, nasir Anar Vəziroğlu da 2002-ci ildə çap etdirdiyi "Ayağa dur, Azərbaycan!" (Çağdaş Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövzusu (1980-1990-cı illər) monoqrafiyasında 1980-1990-cı illər Azərbaycan poeziyasının keçdiyi yolu işıqlandırmış, əsasən milli vətənpərvərlik, istiqlal savaşı, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. Əsərdə 90-cı illər Azərbaycan poeziyasının keçdiyi yol elmi- publisist səviyyədə ədəbiyyatımızın vətənpərvərlik mövqeyi təhlil predmetinə çevrilmişdir.

Müasir ədəbiyyatşünaslığımızda Hicran Nəsimovanın " Müasir Azərbaycan poeziyasında milli azadlıq hərəkatı" (1985-1995-

cı illər) monoqrafiyasının xüsusi yeri var. Tədqiqatçı bu əsərinin birinci fəslinin bir bölməsini "Poeziyada Qarabağ problemi və onun bədii tarixi yozumu" məsələsinə həsr etmişdir. Monoqrafiyada Qarabağ probleminin mahiyyətini B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk, S.Rüstəmханlı, Z.Yaqub kimi görkəmli şairlərimizin yaradıcılığının işığında təhlil edən H.Nəsibova 1985-1995 - ci illər Azərbaycan poeziyasının bədii-tarixi mərhələ kimi səciyyəsinə, bu dövr poeziyasına xas olan poetik, fəlsəfi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq üçün doğru olaraq belə bir təsnifat təklif edir:

-80-ci illər poeziyasında vətənin bütövlüyü ideyasının səciyyəyələndirən ideya- bədii xüsusiyyətləri ümumiləşdirmək.

- Qarabağ problemi və onun bədii-tarixi yozumunu, qaçqınlığın milli faciə kimi poeziyada əksini səciyyəyələndirmək.

-Meydan hərəkəti, onun tarixi mənasının poetik tərənnümü, imperiya siyasətinin əsas mahiyyətini əks etdirən şer nümunələrinin təhlili.

-Müasir poeziyada şəhidlik mövzusu ilə bağlı pekviyem janrının formalaşması, 20 Yanvar faciəsi ilə əlaqədar poetik fəryadların səciyyəsi və faciəvi duruma qarşı daxili etiraz səsləri və s. H.Nəsibova geniş təhlilini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlir ki, xalqımız üçün çox ağırlıq olan Qarabağ problemi, onun tarixi yozumu poeziyada hərtərəfli əks olunmuş və tədqiqata cəlb edilmiş əsərlər şairlərin həmin problemə münasibətini düzgün əks etdirmişdir.

Almaz Binnətovanın "Poeziyada milli azadlıq duyğuları" (Bakı 1997) kitabı da müasir poeziyamızın ən gərgin bir dövründən, milli özünüdərk, milli oyanış, azadlıq hərəkəti prosesində yaranan yeni məzmunlu poetik nümunələrin aktual əhəmiyyətindən bəhs edir.Eyni zamanda Qarabağın müdafiəsi uğrunda mübarizə poetikası elmi kontekstdə müəyyən qədər araşdırılır.

Monoqrafiyanın elmi əhəmiyyətini, tədqiqatçı niyyətinin ciddiliyini yüksək qiymətləndirən professor Vaqif Arzumanlı yazır ki, diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, müəllif 80-ci illərdə milli-bədii özündərk şərtlərindən iki əsas mövzu konkret müəyyənləşdirə bilmişdir. Bunların birincisi şəhidlik, ikincisi isə qaçqınlıq mövzudur. Obrazlı desək, birinci mövzuda cansız şəhidlərdən, ikincidə isə canlı şəhidlərdən bəhs olunur. Beləliklə də, A.Binnətovanın monoqrafiyası, V.Səmədovğlunun dəqiq sözləri ilə desək, "Kəfənə bürünmüş poeziyanın" bədii-tarixi tələyinə həsr olunub. Həmin tələ isə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələnin, demokratiya və milli müstəqillik uğrunda mübarizə mərhələsinin başlanğıcı idi. Beləliklə, 90-cı illər Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatşünaslığımızda işlənmə istiqamətləri dağınıq və pərakəndə şəkildədir. 90-cı illər Qarabağ mövzusunun palitrası demək olar ki, işlənməmişdir. Düzdür, başlanğıc dövrlərdən Qarabağ probleminin kəskin xarakter aldığına qədər olan müddət poetik axtarışlarda sərf-nəzər edilmişdir. Lakin ondan sonrakı mərhələlər tədqiqatdan kənar qalmışdır. Buna görə də çağdaş dövrümüzdə bu mövzunun daha geniş, daha dərin işlənməsinə ehtiyac var.

Mehdi Şərifov

**ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏ HÜQUQU
SUBYEKTLƏRİNİN GENİŞ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN
KONSTITUSİON - HÜQUQI NƏTİCƏLƏRİ**

Vestfal beynəlxalq sisteminin dağılması öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun mahiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Klassik suverenlik nəzəriyyəsi öz qiymətini itirməkdədir. Vestfal sisteminin yaranması dövründən fərqli olaraq, bu gün dövlətlərin suverenliyi daxili və xarici faktorlarla xeyli məhdudlaşdırılmışdır, xüsusi ilə də, konstitusiya-hüquqi və beynəlxalq-hüquqi normalar vasitəsilə. Vestfal sisteminin əsas prinsipləri sual altındadır: dövlət hakimiyyətinin aliliyi və müstəqilliyi; dövlətin beynəlxalq səviyyədə tam müstəqilliyi; dövlət ərazisinin bütövlüyü və bölünməzliyi. Nəticədə, öz müqəddəratını təyin etmə hüququ yeni amillərlə "zənginləşdirilərək" suverenlik nəzəriyyəsi ilə ziddiyyət yaradır.

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ ətrafında aparılan diskussiyalar əsasən, həmin hüquqa malik olan subyektin anlamı ətrafında aparılır. Öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektini kimi millətlərin (avropa anlamı kimi, yəni milli dövlət yaratmış etnik qrup) və ya bununla yanaşı digər etnik qruplar və xalqların tanınması həm nəzəri, həm də siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.(6,49) Konstitusiya hüququnun nəzəriyyə-

sində öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun subyektinin genişləndirilmiş şəkildə anlaşılmasını qəbul edən alimlərin sayı çoxdur. Onlar öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu nəinki millətlərə, həm də müəyyən kompakt şəkildə yaşayan etnik qruplara da aid edirlər.(6,49)

Belə anlaşılmazlıq "millət" anlayışının müxtəlif ölkələrdə fərqli məzmun ilə doldurulması ilə əlaqəlidir. Millət anlayışının açıqlanması zamanı iki metodoloji yanaşmadan istifadə olunur - ümumvətəndaşlıq və millilik. Ümumvətəndaş anlayışı Qərbi Avropada, etnik yanaşma isə - post sovet ölkələrində və Asiyada daha geniş yayılmışdır.

Ümumvətəndaş yanaşması, milləti dövləti təsis edən vətəndaşların külliyyatını ehtiva edir. Bununla əlaqəli olaraq, öz müqəddəratını təyinetmə hüququ bilavasitə etnik mənsubiyyəti ilə əlaqələndirilmir.(1,62) Həmin anlamda postsovet respublikalarında "xalq" termini açıqlanır. Millət anlamı isə yalnız etnik mənsubiyyətə aid edilir. Ümumvətəndaş və etnik yanaşmanın tətbiqi suverenlik institutunun təhlili, onun müxtəlif növlərinin nisbi müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif "nəticələrin" əldə edilməsinə gətirib çıxarır.

Ümumvətəndaş yanaşması milli və xalq suverenliyinin eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarırsa, etnik yanaşma onun sadalanan formalarını bir-birindən fərqləndirir. Etnik qrupun suverenlik durumuna əsaslanan "milli suveren hüquqları" tanınır(7,59) və həmin "huquq"lar ətrafında öz müqəddəratını təyin etmək hüququ "formalaşdırılır", o cümlədən də milli dövlətçiliyin yaradılması vasitəsi ilə.(8,3)

Bununla belə suverenliyə məxsus olma etnik qrup tərəfindən dövlət yaradılmasının labüdlüyünü müəyyənləşdirmir. Öz mü-

qəddərətini təyin etmək hüququ müxtəlif formalar vasitəsilə realizə oluna bilər.(4,85-86) Milli suverenitet realizə olunan və ya artıq realizə olunmuş öz müqəddərətini təyin etmə kimi çıxış edir. Etnik qrupun öz müqəddərətini təyin etmə hüququnun realizə edilməsi suveren dövlətin yaradılması forması ilə yanaşı, digər vasitələr ilə də realizə oluna bilər. Əksər etnik qruplar üçün milli və dövlət suverenliyinin üst-üstə düşməsi labüd deyil.(6,53)

Öz müqəddərətini təyin etmə hüququnun etnik anlamı "milli ərazi" termini ilə əlaqəlidir. Tarix boyu "milli ərazi" milli dünyagörüşündə milli suverenlik ideyasının generatoru funksiyasını yerinə yetirir. Öz müqəddərətini təyin etmə hüququnun etnik anlamı bu hüququn realizə edilməsinin məntiqli sonu kimi milli dövlətçiliyin yaradılmasını qəbul edir.

Ümumvətəndaş və milli yanaşmanın müqayisəli təhlili müstəqilliyin və öz müqəddərətini təyin etmə hüququnun arasında fərqləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Öz müqəddərətini tanımaq hüququ potensial olaraq millətə məxsusdur, milli suverenlik isə - artıq realizə edilmiş və ya realizə prosesində olan müqəddərətdir. Məhz suverenlik ilkin xarakter daşıyır, öz müqəddərətini təyin etmək hüququ isə ondan irəli gəlir.(3,27)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əsasnaməsi əsasında yaradılmış beynəlxalq hüquqi normalara uyğun olaraq, milli dövlətçiliyin yaradılması formasında öz müqəddərətini təyin etmə hüququna yalnız millətlər malikdir, lakin etnik qruplar və milli azlıqlar bu hüquqa malik deyildirlər. Sonuncuların öz müqəddərətini təyin etmək hüququ yalnız onların yaşadıkları dövlətin suverenliyi çərçivəsində tanınır. İstisna olaraq, keçmiş koloniyalarda yaşayan bir sıra etnik qruplara milli dövlətçilik yaradılması məqsədi ilə onların geniş mənada öz müqəddərətini təyin etmə

hüquqları tanınmışdır.(11,49) Onlar vətəndaş cəmiyyəti "yara-daraq", post koloniyalı millətlər formalaşdırmalı idilər.(12) Bir-ləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün araşdırma aparən Nross Espiel qeyd edir ki: "BMT-nin sisteminə müvafiq olaraq, öz müqəddə-ratını təyin etmə hüququ kolonial və ya xarici asılılıq vəziyyətin-də olan xalqlara məxsusdur, o xalqlar ki, legal dövlətçilik for-masından kənarında yaşayırlar. Hansı bir dövlətdən ayrılmaq hü-ququ, hüquqi instrument və ya BMT-nin praktikasını kimi mövcud deyil.(10,13-14) Məhz, bu prinsip dekolonizasiya dövrü bitdikdən sonra yaranan müxtəlif konfliktlərə dair BMT-nin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynamışdır. Beynəlxalq ictimaiyyət qərb imperializminin əhatə etdiyi ərazi-lərdən başqa digər ölkələrdə yaranan ərazi mübahisələrində dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinə üstünlük verir.(9,141)

Bununla belə, son dövrlərdə dövlətin yaradılması formasında öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun "subyekt" dairəsinin süni genişləndirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılır. Bu sahədə gedən işlər əsasən iki istiqamətdə özünü büruzə verir:

- insan hüquqları doktrinasının prinsiplərinə müraciət edərək, insanların dövlətdən ayrılması hüququnu əsaslandırmaq;
- keçmiş koloniyalara aid olmayan millətlərin dövlət yaratmaq üçün artıq "yetmişmiş" olmasının əsaslandırılması vasitəsilə, postsovet məkanında, Balkan yarımadasında, Məğrib və Şərqdə yeni dövlətlərin yaradılması cəhdlərinin nəzəri bazasını formalaşdırmaq.

Sadaladığımız iki faktor artıq ərazi mübahisələri, o cümlədən post sovet məkanında, ətrafında aparılan danışıqlar zamanı müəyyən dərəcədə istifadə edilir. İrəli sürülən təkliflər (Aland modeli, Kipr modeli, ərazilərin müqabiləsi, "ümumi" dövlət, Ki

Uest prinsipləri, "deyton" varinatı, sintez variantı, Kozak "planı", Axtisaari "planı", Kosovo "kazusu" və sair) bu və ya digər dərəcədə bilavasitə olsa belə əvvəl dövlətçiliyi olmayan etnik qrupun dövlət yaratmaq hüququnu tanıyır.

Nəticədə, son zamanlar transdövlətçilik formasında öz müqəddəratını təyin etməyin formaları yayılmaqdadır.(2,136) Transdövlətçilik formasında öz müqəddəratını təyin etməyin yayılması kvazidövlətçiliyin geniş şəkildə meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları ilə tanınmasa belə, bir sıra dövlətəoxşar strukturlar artıq öz daxilində ictimai hakimiyyətin formalaşdırılması sistemini yaratmış, suveren dövlətə məxsus institutların yaradılması üçün ciddi addımlar görmüşlər.(13) Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həmin kvazidövlətçi strukturların legitimliyinin tanınması, onların artıq beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil olmasını təmin etmir.(5) Bu ilk növbədə, beynəlxalq qeyri-dövlət institutları və mexanizmlərindən istifadə vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Həmin kvazidövlət strukturlarının rəhbərliyi və elmi dairələri tərəfindən kompakt şəkildə yaşayan konkret etnik qrupun dövlət yaratmaq üçün "yetmiş" olması xüsusi vurğulanır. Həmin etnik qrup "millət" və ya "xalq" elan edilərək, dövlət suverenliyinin mənbəyi kimi qələmə verilir. Faktik olaraq, kvazidövlət rəhbərliyi məhdud bir etnik qrupu yerli əhali ilə "eyniləşdirir". Təbii ki, bu cür "eyniləşdirilmənin" təmin edilməsi üçün digər etnik qrupları, həmin ərazilərdən "migrasiya" etməlidirlər. İlk növbədə bu, həmin ərazilərin aid olduğu dövlətlərin titul millətlərinə aid nümayəndələrinin qovulmasını nəzərdə tutur. Milləti təmsil etmək hüquqlarının bir etnik qrup tərəfindən "inhisar" etməsi beynəlxalq ictimaiyyəti əməkdaşlığa məcbur et-

məsi naminə, həmçinin həmin əməkdaşlıq zamanı yaranan ictimai münasibətlərin beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əks etdirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Nəticədə, kvazidövləti təmsil edən hakim strukturlar beynəlxalq münasibətlərdə tərəf kimi çıxış edir. Sonda isə həmin ərazidə müstəqillik referendumu keçirilərək, onun nəticəsi millətin iradəsi kimi beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilir. Sonuncu isə həmin kvazidövlətin dövlətə "çevrilməsinə" şərait yaratmalıdır. Artıq bu alqoritm Kosovada istifadə edilmişdir. Kosovo "kazusu"na müvafiq olaraq region rəsmi şəkildə tam suverenitetə malik deyil. Lakin, həmin "kazusu"n təhlili göstərir ki, müəyyən dövr ərzində Kosovo Avropa Birliyi rəhbərliyi altında idarə edilsə belə, onun müstəqil və tam suveren dövlətə çevrilməsi üçün beynəlxalq qərantiyalar və mexanizmlər müəyyənləşdirilmişdir. Avropa Birliyi çərçivəsində keçirilən regional inteqrasiya kursunu nəzərə alsaq, Kosovo "milləti" faktik olaraq AB-yə daxil olan digər millətlərlə status baxımından eyniləşdirilib. Faktiki olaraq, Avropa Birliyi Kosovo "kazusu"nu öz daxili federallaşdırma proseslərinin gücləndirilməsi üçün istifadə etmişdir.

Kosovo "kazusu"nun əsas nəticəsi - postkolonial dövrdə yeni millətlərin yaranmasını fiksasiya etməsidir. Bu fakt birmənalı xarakter daşımır. Kosovo "kazusu" Vestfal sisteminin artıq keçmişdə qalmasının sübutudur. Bu isə bir sıra regionlarda təhlükə yaradır. Britaniya birliyinə aid ölkələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri Kosovo "kazusu"nun təhlükəli nəticələrini minimallaşdırır. Avrozonada əksinə, "kazus" regional inteqrasiya faktoru kimi çıxış edə bilər. Lakin, postsovet məkanında və Şərq ölkələrində (məsələn, İraq, Əfqanıstan, Türkiyə və sair) "kazus" separatçı hərəkatların fəallaşmasına əlverişli şərait yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Болтенкова Л.Ф. Российская государственность: состояние и перспективы. М., 1995.
2. Гогсадзе Г. Главные аспекты межэтнических отношений в Грузии // Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Мэриленд: Издание Центра международного развития и конфликтологии Мерилендского университета. 1997.
3. Коркмасова К.Д. Национальная государственность в СССР. Ростов на Дону, 1970.
4. Лепешкин А.И., Ким А.И., Мишин Н.Г., Романов П.И. Курс советского государственного права. В 2 т. М.: Госюриздат. 1962. т. 2.
5. Маркедонов С. Государства де факто // Агентство политических новостей, 14.11.2006.
6. Судницын Ю.Г. Основные вопросы теории национально-государственного суверенитета //Правоведение. 1967. № 4.
7. Тузмухамедов Р. А. Национальный суверенитет. М., Изд. ИМО, 1963.
8. Шевцов В.С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). М., Юридическая литература, 1978.
9. Eisner M. A Procedural Model for the Resolution of Secessionist Disputes // Harvard International Law Journal. Volume 33. № 2. Spring 1992.
10. Espiel H.G. The Right to Self-Determination: Implementation of United Nation Resolution, UN Doc. E/CN.4/SUB.2/405/Rev.1.

11. Hannum H. *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights*. University of Pennsylvania Press Philadelphia. 1990.
12. <http://www.gibnet.com/texts/un1514.htm>.
13. <http://www.intertrends.ru/fourteen/012.htm#note2>.

**КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
ШИРОКОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ КРУГА СУБЪЕКТОВ ПРАВА
НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ**

Одним из наиболее актуальных проблем теории суверенитета является вопрос о субъекте права на самоопределение в форме создания суверенного государства. Косовский "казус" создает предпосылки для пересмотра основных постулатов классической теории суверенитета, вокруг которой была сформирована Вестфальская система. Однако сегодня многие положения классической теории суверенитета размыты и не соответствуют сложившейся практике разрешения международных противоречий. В статье рассматривается часть этой проблемы, имеющей отношение непосредственно к соотношению суверенитета и права на самоопределения.

Нигяр Гезалова

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ГАРАБАХСКОГО И ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Вы этой статье мы рассмотрим лишь наиболее значимые труды англоязычных авторов занимавшихся исследованием непосредственно истории Гарабахского и Иреванского ханств, это труды Аткина Мюрела и Дж. Борнотьяна.

Статья А.Мюрела "Странная смерть Ибрагимхалил хана Гарабагского"¹ - серьезное историческое исследование англоязычного автора, посвященное непосредственно отдельному азербайджанскому ханству и личности одного из видных азербайджанских ханов. В этой статье автор очень объективно оценивает исторические процессы второй половины XVIII в., стремление России и Гаджарского Ирана установить свое господство в этом регионе, неизбежность обращения правителей ханств к соседним государствам за помощью для сохранения внутренней самостоятельности и независимости.

Как замечает А.Мюрел, Ибрагимхалил стал самым могущественным правителем на Южном Кавказе. Дипломатически-

---

¹ Atkin Muriel The strange death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh // Iranian Studies, Vol. XII, №1-2, 1979, p. 79-107.

ми маневрами, а временами и военными операциями, он установил свою власть на большей части территории, управляемой мусульманскими правителями.² Автор утверждает, что Ибрагимхалил отчаянно боролся за политическое выживание, используя все возможности в этой многосторонней борьбе за власть на Южном Кавказе.³

В другом своем труде "Россия и Иран, 1780-1828 гг.",⁴ вышедшем несколько позднее, автор исследует борьбу за политическое господство на Южном Кавказе между Россией и Ираном. В целом можно утверждать, что это одно из последних и полных исследований русско-иранских войн в мировой историографии. А.Мюрел подчеркивает агрессивный и захватнический характер политики России и стремление Ирана восстановить свое господство на некогда принадлежащих ей землях; независимость ханств он рассматривает как закономерное, объективное, но временное явление, так как борющиеся за господство в этом регионе государства не были заинтересованы в существовании самостоятельных и независимых государств. Кроме того, автор дает краткие сведения об экономическом положении, административном устройстве ханств и т.д.

Следует отметить, что концептуальный взгляд представитель англоязычной историографии по вопросу политики России в отношении Южного Кавказа заключается в том, что политика Петербурга представлена наступательной, агрессивной, колониальной, а политика Англии, Франции, Ирана и Турции "оборонительной и миролюбивой" и т.д. Как видно англоязыч-

---

2 Там же, п. 81.

3 Там же, п. 79

4 Atkin Muriel Russia and Iran 1780-1828. Minneapolis, 1980.

ные авторы, объективно оценивая агрессивную политику России в регионе, оставляют в тени агрессивную и захватническую политику Ирана и Турции, а также собственных стран.

Англоязычные историки, касаясь оценки независимости ханств, в основном признают этот факт, только в отношении ханств северного Азербайджана, несмотря на это они рассматривают эти земли как часть территории Ирана, владельцы которых временно отмежевались от центральной власти. Вместе с тем они дают довольно точную оценку борьбы за влияние в этом регионе между Россией, Гаджарским Ираном и Турцией, рассматривая такую политику как откровенно агрессивную и захватническую. Как отмечает А.Мюрел, русское завоевание Южного Кавказа было, конечно же, не частью "освобождения народов Закавказья от иностранного ига", как заявляли советские историки. Для ханств Южного Кавказа русский сюзеренитет был, по крайней мере, меньшим злом, чем "иностранное иго" соседних государств, которые до этого доминировали в регионе.⁵ Раздробленность в XVIII в. политической власти в Иране и слабость Османской империи сделали возможным появление поколения кавказских правителей, которые пытались строить свои собственные государства без вмешательства крупных государств. В период борьбы за власть соседних государств местные правители пытались сохранить и увеличить свою власть наиболее благоприятным в это время союзом. Однако пространства для политических маневров у ханств почти не было. Как замечает А.Мюрел, Россия, ясно понимая преимущества, которые она получит, вмешиваясь в

---

⁵ Там же, п.66.

кавказские дела, не осознавала, что интересы местных правителей могут отличаться от русских.⁶

Особую группу следуют выделить англоязычные труды, посвященные истории Азербайджана, написанные армянскими учеными, среди них исследования Дж.Борнотьяна представляют для нас особый интерес. Хотелось бы отметить, что он являлся автором многочисленных статей и книг по истории региона; его труды как и труды всех армянских историков проникнуты единой целью утверждения концепции о существовании Армянского государства на Кавказе за счет ущемления истории Азербайджана. В целом вся армянская историография, пытается утвердить в исторической науке мысль о существовании армянского государства на территории Кавказа с древнейших времен, что является абсолютной иллюзией и выдумкой армянских лжеисториков, так как не о каком не только государстве, а даже хоть какой-либо значительной плотности армянского населения во всем Южном Кавказе вплоть до XIX в. не может идти речи. Следует отметить, заметную активизацию армянской пропагандийской машины в связи с возникновением армяно-азербайджанского конфликта.

Для нас представляет интерес его труды "Иреванское ханство при Гаджарах (1795-1828)",⁷ а также его исследование, посвященное азербайджанскому хану Гусейн Гули хану Иреванскому,⁸ и др.

---

⁶ Там же, п.90.

⁷ Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 355.

⁸ Bournoutian G.A. Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator// Iranian Studies 9, №2-3, 1976, p.163-179; Bour-

Мы уже указывали на тенденциозность, искажение исторической действительности в трудах армянских "ученых", исследования Борнотьяна не являются, исключением из этого правила. Тем не менее, в своих исследованиях Борнотьян не может не признавать исторические реалии. В числе них следует отметить, что он один из немногих армянский историков, признающий, что армянское население Иреванского ханства не превышало 20% накануне российского завоевания.⁹ Кроме того, Борнотьян указывает на значительное переселение армянского населения в Иреванское ханство после российского завоевания, а также изменение названий исконно азербайджанских местностей Иреванского ханства на армянские и т.д. Кроме того, автор пишет, что в Иреванском ханстве "Нет никаких свидетельств о преобладающем или даже одинаковом числе армянского населения с мусульманским во время персидского правления...".¹⁰ Автор замечает, что сразу же после аннексии региона Россией некоторые из "про российских армян были разочарованы, в первые десятилетия российское правления выгодно не отличалось от последних лет персидского правления в регионе в тоже время, однако российское правление принесло больше выгоды армянам чем мусульманам ханства".¹¹

---

noutian G.A. The ethnic composition and the socioeconomic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia, Nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996, p. 69-86.

9 Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, p. 59; Bournoutian G.A. The ethnic composition and the socioeconomic condition..., p. 78.

10 Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, p.60.

11 Там же, п.91.

Кроме того, Борнотьян является автором переводов одного из наиболее ценных и значимых первоисточников по истории Азербайджана XVIII-XIX в.в., это труд Мирзы Джамала "Гарабах Тарихи".¹² Проармянские позиции автора служат исходным пунктом при подходе к изучению истории региона (которые кратко изложены в предисловии к переводу). Борнотьян исходит из предвзятой позиции, что азербайджанские исследователи якобы умышленно преуменьшали значение некоторых отрывков источника, в которых упоминается об армянском населении Гарабага.¹³ Хотя он и не приводит каких-либо убедительных доказательств этого.¹⁴ Надо отдать должное Борнотьяну, который "блестяще" манипулирует историческими реалиями. Такой ловкий "исторический прием" (многочисленные доходящие до абсурда неверные комментарии к тексту) может смутить читателя не знакомого с действительными историческими реалиями. Таким образом, в свете вышеизложенного возникает определенная необходимость в скорейшей публикации этого и других азербайджанских источников на английском языке с достоверными комментариями азербайджанских исследователей что, несомненно, будет способствовать восстановлению исторической правды.

Особо хотелось бы остановиться на вопросе о якобы существовании армянских "земель" на территории Южного Кав-

---

12 A History of Qarabagh. An annotated translation of Mirza Jamal Javanshir Qarabaghi's Tarikh-e Qarabagh by George A. Bournoutian. Mazda Publishers, 1994, p. 157+62.

13 A History of Qarabagh. An annotated translation of Mirza Jamal Javanshir Qarabaghi's, p.x.

14 Подробнее смотри Гезалова Н.Р. О переводе "Истории Гарабаха" Мирза Джамала Джаваншира Гарабахского на английский язык Д. Борнотьяном. Азербайджан и Азербайджанцы, №1-4,2007, ст.146-149.

каза с древних времен. Как известно такая тенденция засела почти во всей западной историографии. Следует подчеркнуть, что не может быть и речи о существовании "Армянского государства" на территории Южного Кавказа, так как армяне не имели своего государства здесь вплоть до XX в. Заблуждение, многих англоязычных авторов, в том числе и А. Мюрел указывающих на существование так называемой "Иранской Армении" или "Восточной Армении" (В армянской как в принципе и почти всей западной историографии к "Восточной Армении" относят земли Нахичеванского, Гянджинского, Гарабахского, а также Иреванского ханства) мы склоны объяснить, во-первых "удачной" фальсификаций армянами исторических фактов в своих интересах; во-вторых, не достаточным знакомством англоязычных авторов со всем комплексом источников и как следствие в их трудах существуют определенные пробелы при исследовании отдельных исторических процессов происходивших на территории Азербайджана, что приводит к ошибочным выводам при критическом освещении этих проблем. Прежде всего, следует указать что никакой "Иранской Армении" или "Восточной Армении" не существовало, а все так называемые земли являлись неотъемлемой частью азербайджанских земель. Наши доводы нашли подтверждения и в исследованиях известного американского ученого Джастина Маккарти. Он замечает что, несмотря на упорное использование, европейцами этих терминов никогда не существовало ни "Османской Армении", ни "Иранской Армении" как демографически так и территориально.¹⁵

¹⁵ Mccarthy Justin The population of the ottoman Armenians// THE ARMENIANS in the Late Ottoman Period, Ankara - 2001, p. 71.

Характеризуя англоязычные источники, следует заметить, что методологический подход этих историков, в отличие от советских более объективный и верный. Несмотря на некоторые ошибочные положения, однобокость и субъективизм в изложении событий, из работ англоязычных исследователей можно извлечь очень интересные сведения, позволяющие лучше уяснить некоторые характерные моменты международной борьбы на Южном Кавказе в XVIII в.

Несмотря на некоторые недостатки, их труды часто являются значительным подспорьем в обосновании отдельных научных вопросов, поскольку содержат богатый фактический материал из ценных источников, отсутствующих в архивах нашей страны.

Рафик Сафаров

КУРО-АРАКССКОЕ МЕЖДУРЕЧЬЕ НА ИСТОРИЧЕСКИХ ИЗЛОМАХ

Куро-араксское междуречье занимает южную часть центрального Закавказья. Оно начинается на востоке от места слияния рек Куры и Аракса и доходит на западе до хребта Аллахюэкбер. Водораздел между бассейнами этих рек проходит по горным хребтам Карабагский, Иреванский (Шахдагский), Памбакский и Мокрые Горы (Джавахетский). Левобережный бассейн Аракса, расположенный между Карабагским и Аллахюэкберским хребтами, массивом горы Алагяз (Арагац) разделяется на две части. Население Междуречья состояло из албанских племен, которые еще в III тыс. до н.э. имели генетическое родство с племенами северной части Иранского нагорья, Кавказа и Малой Азии, в частности с хурритами и урартийцами. Рассматриваемый регион входит в состав трех современных государств Закавказья - Азербайджана, Грузии и Армении.

Согласно неопровержимым историческим фактам большая часть территории современной Армении изначально входила в состав государства Албании (Аррана), образование которого на территории Северного Азербайджана относится к последней четверти IV-началу III в. до н. э. Местное население сос-

тояло из албанских племен, имеющих общее происхождение и являющихся одними из предков азербайджанского народа. Одним из крупнейших среди них и наиболее известным истории племенем были удины (утии). Это же племя с древнейших времен населяло область вокруг нынешних Иревана и Карса.

Эти земли известны нам под историческими названиями Этиуни, а позже Чухурсаад. Между обширным вулканическим массивом Агрыдага (Арарата) и горными цепями Малого Кавказа, по среднему течению реки Аракс, раскинулась эта область. Данный регион представляет собой довольно замкнутую большим числом горных хребтов область, которая обнимает оба берега Аракса, причем большая её часть приходится на левобережье. Она полностью охватывает бассейны Западного Арпачая (Ахуряна) и озера Гейчи (Севана) с рекой Занги (Разданом), между которыми выделяется гора Алагяз, с громадной площадью основания ограничивающая бассейн Западного Арпачая. Чухурсаадские пределы целиком заключают в себе бассейн Аракса, тянущийся от Пасина до Шарура.

Название Этиуни известно из урартских источников и означает страну утиев / удин. С юга к Этиуни прилегали владения государства Урарту (IX-начало VI в. до н.э.), основанное хуррито-урартскими племенами. В середине VIII в. до н.э. Урарту заняло западную половину Куро-араксского междуречья, т.е. Этиуни. На восток от озера Гейчи, где заканчивались владения урартийцев, ими отмечена область Уртехе / Уртехини. Она локализуется на месте современного Карабага (Гарабаь или К(-)Гарабах). У греко-римских авторов она называется Орхистена, в албанских и армянских источниках - Арцах. Согласно этим же источникам в восточной половине Куро-араксского

междуречья, в частности, в Карабаге жили албанские племена утиев, цавдеев, гаргаров и др. Южную часть области занимали гаргары. Цавдеи расселились в верховьях реки Тертера (современные Кельбаджарский и прилегающая к нему часть Агдеринского районов) и в Басаркечарском (Варденисском) районе в бассейне Гёйчи. Остальную часть Карабага населяли утии.

Политическая принадлежность Этиуни зависела от могущества соседних государств, опосредованно или напрямую влиявших на изменения этнического состава местного населения. Длительное время (590-331 гг.) эта область находилась под контролем Мидии и Персии, разгромленные Греко Македонской империей. С падением царства Ахеменидов на западе Междуречья в 316 г. до н.э. было воссоздано локальное царство Урарту (на семитских языках - Айрарат) усилиями местных утиев и урартийцев. Одновременно в конце IV-начале III в. до н.э. большая часть Междуречья, включая Карабаг с Сюником (районы Гёйчи, Иревана, Нахчывана и Зангезура), вошла в состав Кавказской Албании, тогда охватывавшей большую часть Закавказья. Таким образом, Карабаг занимал центральное положение в Албанском государстве.

В то же время с Балкан на запад Малой Азии в XII в. до н.э. продвинулись предки армян - индоевропейские племена фригийцев. Мидо-персидское завоевание Передней Азии открыло древним фригийцам пути проникновения в поверженное Урарту. В составе державы Ахеменидов и греко-македонской державы Селевкидов армяне между IV и II вв. до н.э. проникают на Восточно-анатолийское (Армяно-Курдское) нагорье, т.е. в бывшее Урарту. В какой части района поселились армяне и какова была их численность не известно. Поэтому невозможно вес-

ти речь о каком то едином народе, однако то, что население Армении составляли не только армяне, установлено точно.

Установившаяся между Албанией и Айраратом граница пролегла в районе реки Занги. Почти через столетие Айраратское царство в 220 г. до н.э. было захвачено Селевкидами и присоединено к сатрапии Армения, расположенной вне пределов Закавказья. После римского поражения Селевкидов Армения, отпав от царства, продолжала управляться двумя наместниками персидского происхождения - Артаксием и Зариадром. Позже над ней установился контроль Рима и Парфии (в дальнейшем Византии и Персии), не считая 30-летнего периода (95-66 гг.) независимости Армении. Поэтому вести речь о каком то армянском влиянии на население Этиуни, а тем более Албании, не представляется возможным.

В период существования государства Кавказской Албании (IV / III в. до н.э.-начало VIII в. н.э.) Карабаг оставался его неотъемлемой частью. В пределах Албании, в правобережном бассейне Куры располагались провинции Отена / Утик, Араксена, Арцах, Сакасена и Гардман. Они составляли с ней этническое и культурное единство.

Тем временем власть Персии над Этиуни продолжалась по VI в. (с перерывами). За это время Византия превратилась в христианскую страну. Народы на востоке империи, в том числе армяне и албаны, впав в ересь - монофизитство, откололись от ортодоксального христианства. В Персии же по указу шаха Хосроя Ануширвана (531-579) страна была разделена по сторонам света на наместничества. Страны Закавказья и Армения включались в состав Северного или Азербайджанского наместничества. После победы Византии над Персией по мирно-

му договору 591 г. новая граница прошла по реке Занги, где ныне стоит город Иреван. Большая часть Этиуни отошла к Византии, а за Персией остался только Двин с округой. Византийский император Маврикий (582-602) принял меры и очистил Этиуни от монофизитов, в данном случае удин. Если до этих событий местное население состояло в основном из албан (удин), то этот факт говорит о том, что в период византийского владычества (591-653) массовые выселения монофизитов сильно сократили численность албанского элемента области.

Население города Двина до арабского завоевания состояло из христиан, зороастрийцев и иудеев. После завоевания арабы стали постоянным населением Двина и его области. Оккупация Армении арабами (с сер.VII до X в.) открыла новый этап в этнической истории Этиуни. Эту область, имеющую стратегическое положение в системе арабских укреплений на византийском и хазарском направлении, арабы с конца VII в. заселяли армянами-монофизитами, являвшимися злейшими врагами греков. В таких случаях применялся испытанный способ - заселение территории благонадежным этническим элементом. Единство веры и господство армянской церкви и через нее армянского языка создавали благоприятную почву для смешения армянских поселенцев с остатками удин византийской части и их соплеменниками в персидской половине Этиуни.

Арабы сохранили персидский принцип деления государства на четыре части по сторонам света. В Азербайджанскую четверть входили Ирак-и Аджем, Северная Месопотамия, а также Арминийа, в состав которой арабы включали все христианские страны Закавказья. Основной опорой халифата в захваченных странах была арабо-мусульманская военная коло-

низация территории и исламизация населения. Арабы во множестве расселялись по всему Азербайджану и Арминии.

В эпоху разложения халифата территория Чухурсаада (Этиуни) в конце IX в. была разделена между Ширакским княжеством и Двинским эмиратом, общая граница которых проходила по реке Занги. Эмират включал Гейчу, Нахчыван и Зангезур, т.е. территорию албанской провинции Сюник. С того времени Двином владели эмиры из фамилий Саджидов, Саларидов, Шеддадидов, Ильденизидов и других правителей Азербайджана. Они же венчали армянских правителей на трон в Шираке и Васпуракане до той поры, пока Византия в результате агрессивных действий не захватила Васпураканское (1022 г.), Анийское (1045 г.) и Карсское (1065 г.) княжества. Вслед за принудительным переселением началась массовая миграция армян в Киликию и другие области Византии. В 1065 г. в Византию переселилось много карсских армян. С целью лишить армян последнего символа власти на этих землях греки в 1050 г. перевели католикосский престол из Ани (Ширак / Шурагель) в малоазийский город Сивас. Армянская эпопея по освоению Этиуни / Чухурсаада закончилась ничем.

Успешное наступление Византии на мусульман совпало по времени с продвижением сельджукских туркмен, одних из предков азербайджанцев, в Дар уль-Ислам. Они в 1054 г. заняли Азербайджан и вышли на границы Византии, а султан Алп Арслан в 1064 г. овладел Ани. После победы над Византией в битве при Малазгирде в 1071-1078 гг. туркмены захватили Малую Азию и Сирию. С сельджукского времени уже весь Чухурсаад находился под властью местных азербайджанских династий Шеддадидов и Ильденизидов. В административ-

ном отношении Чухурсаад входил в составе либо Аррана, либо Азербайджана.

И так, мы рассмотрели этапы формирования этнического состава населения Чухурсаада в древний и средневековый периоды. На основе различных источников можно утверждать, что в этническом отношении население региона не было однородным. Здесь оседали представители разных народов. Часть из них лучше остальных прижилась на этой земле; и сегодня потомки насельников тех давних времён демонстрируют всю этническую палитру региона. Еще до периода османского наступления население Чухурсаада состояло из мусульман и христиан. Мусульман представляли азербайджанцы и курды, а христиан - албаны и армяне.

За все периоды пребывания армян в Азербайджане, в том числе в Чухурсааде, историей не отмечено ни одного факта неприязни к армянам и притеснения их на этнической почве со стороны азербайджанцев. Благосклонное отношение к армянам во все времена проявилось и в вопросе выбора ими нового места для обоснования армяно-григорианского патриархата. Утверждение патриаршего престола в Эчмиадзине - Учкильсе последовало в 1441 г. с позволения азербайджанского государя Джаханшаха Каракоюнлу. Это событие ознаменовало очередной этап армянского проникновения в азербайджанскую область Чухурсаад. В течение почти 1000-летнего скитания армянский патриархат неоднократно менял свое местопребывание, и лишь на азербайджанской земле нашел долгожданный приют, существуя поныне. Армянская паства потянулась в Чухурсаад. Эчмиадзинский католикос, армянские монастыри, богатые купцы выкупали наследственные зем-

ли у азербайджанцев и заселяли их армянами. В земельных спорах азербайджанское правительство часто отдавало предпочтение армяно-григорианам. Отдавалась не только земля. В руки предприимчивых армян была отдана внешняя торговля шелком и другими ценными товарами Азербайджанского государства. Население городов Иревана и Нахчывана пополнялось армянами. В городе Джульфе в Нахчыване в XVII в. образовалась крупная торговая колония из армян.

Куро-араксское междуречье согласно административно-территориальному делению Азербайджанского государства в XV-XVI вв. входило в состав вилаетов Чухурсаада, Карабага и Азербайджана. В XVII-XVIII вв. в связи с политико-административным переделом территорией данного региона наряду с Чухурсаадом и Карабагом еще с середины XVI в. обладал Карсский эялет Османской империи.

В христианский период Албания имела собственную независимую церковь. Центром ее с V в. была новая столица государства город Барда, расположенный в Карабаге. В борьбе с Византией арабы для опоры на монофизитов в начале VIII в. ликвидировали государство в Албании и подчинили албанскую монофизитскую церковь армянской. Но Карабаг не был затронут армянским переселением, так как арабы не были заинтересованы в этом ввиду активной исламизации албанского населения.

Эти процессы раскололи албанский этнос на части. Исламизировавшиеся албаны вошли в состав азербайджано-мусульманского этноса. В горных местах страны, в частности в Арцахе и Сюнике, албаны-христиане продолжали сохранять свою этничность при вековом культурно-идеологическом влиянии армян, что способствовало проникновению древнеар-

мянского языка в албанскую среду. Инерция армянской языковой ассимиляции не иссякла и тогда, когда в середине XI в. армянский патриарший престол был перенесен в Малую Азию и, албано-григорианская церковь вновь стала независимой.

Армянский патриарший престол после 1441 г. начал новый этап подчинения албанской церкви. Однако отсутствие религиозного барьера совсем не означало смещения карабагских албан с армянами, т.е. их инфильтрации в Карабаг. Албаны и армяне имели каждый свою церковь и жили порознь. Азербайджано-мусульманское окружение воспринимало албан-григориан по религиозному признаку, помня общее с ними происхождение, но, учитывая подчиненность албан (с XVI в.) армянской церкви, именовало их армянами. По этой причине в статистических материалах немусульманское население Карабага показывалось не под собственным албанским именем, а как армяне.

После падения государства и подчинения армянской церкви албаны как этнос продолжали сохранять территориальную стабильность и государственную преемственность. Албанская идентичность просуществовала до XX века. Она проявляла себя не только через албанскую национальную церковь и литературу, но в государственных и территориальных формах. Население государственных формирований и политико-административных единиц в течение IX-XIV вв. в Арцахе, Лори и Сюнике и позже карабагских меликств рассматривало себя и свою территорию наследниками и продолжателями албанской государственной традиции. Албаны с IX по XIX вв. оставались в составе азербайджано-мусульманских государств. Их единоверцы - армянские писатели и историки V-XVIII вв., называли христиан Азербайджана албанами.

Азербайджанские христиане составляли немалую долю в населении как Карабагского вилаета в целом, так и Карабагской провинции. В двух османских переписях 1593 г. и 1727 г. зафиксировано две категории населения - мусульмане и немусульмане ("гебран"). Согласно подсчетам Г. Мамедова, накануне османского завоевания 1723-1724 гг. население Карабагского вилаета составляло 24395 семей в количестве 121975 чел. (из расчета 5 чел. на семью). Албан-христиан среди них было 7577 семей или 37895 чел., что составило 31 % всего населения. По этнической принадлежности 16818 семей (84090 чел.) мусульман (69 %) состояли из азербайджанцев (65,9 %) и небольшого числа курдов (3,1 %). Курды были поселены османами в бассейне реки Хакяри в конце XVI в. после захвата Азербайджана. При сопоставлении с последующими данными об этнодемографической структуре Карабагского вилаета и Карабагского ханства мы склонны считать, что османская перепись 1724-1727 гг. не досчиталась примерно 30-35 % от действительного числа азербайджанцев.

Эти данные полностью опровергают армянские инсинуации и фальсификации по поводу того, что тюрко-мусульманское население в Карабаге появилось только с середины XVIII в. и что там жили армяне, которые составляли большинство населения. Демографические расчеты современных армянских авторов построены на далеких от истины намеренно сфальсифицированных сообщениях албанских и армянских деятелей XVIII в., предназначенных для русских властей. Такая ложная информация преследовала единственную цель - поднять свой военно-политический вес в глазах русских для активизации их продвижения в Закавказье.

Разрушительными последствиями событий последней трети XVIII в. и начала XIX в. сопоставимы с события 1723-1736 гг. по отрицательному воздействию на демографическую ситуацию в Карабаге. Для сопоставления демографической ситуации XVIII и XIX вв. важным рубежом является 1794 г. При суммарном подходе к различным демографическим данным 1770-1823 гг. оказывается, что население бывшего Карабагского вилаета (Карабагское и Гянджинское ханства, Казахское и Шамшадильское султанства) составляло 45,3 тыс. семей или 226,5 тыс. чел. Наиболее точные данные в русских, грузинских, албанских и армянских источниках 70-80-х гг. XVIII в. имелись по христианскому населению этих провинций - всего 10500 семей (52500 чел.) или 23 % всего населения Карабагского вилаета. При соответствующем анализе численность азербайджано-мусульманского населения доходила до 34,8 тыс. семей или 174000 чел. (77 %). Подсчеты населения Карабага на 1723 и 1794 гг. производились с некоторыми территориальными несоответствиями. В данные 1794 г. включено население всего Зангезура и Казаха, но не учтено население Лори. Население собственно Карабагского ханства насчитывало 30000 семей, в том числе 23000 азербайджанских (76,7 %) и 7000 христианских (23,3 %).

При подсчетах населения Карабага нами учитывались миграции жителей как внутри вилаета, так и за его пределы. В основном они затрагивали азербайджанцев: в 1783-1787 гг. во время присутствия русского войска в Грузии; в 1795-1797 гг. при походах азербайджанского шаха Ага Мухаммеда Каджара; с 1799 г. после введения русских войск в Грузию, затем в Азербайджан, и начала русско-азербайджанской войны 1804-1813 гг.; в 1822 г. при ликвидации Карабагского ханства.

Для корреляции и поверки вышеуказанных числовых показателей обратимся к результатам русской переписи 1830-1832 гг., одновременно охватившей все провинции бывшего Карабагского вилаета. Перепись (камеральное описание) насчитала 34285 семей или 192414 чел. (исходя из 96207 душ м. п.). Среди всего населения азербайджанцы составляли 130446 чел. или 68 %, христиане - 61378 чел. или 32 %. Как видно из этих показателей относительно предыдущего периода заметно поднялся удельный вес христианского меньшинства. Это связано с двумя факторами: 1) в течение 1795-1828 гг. в связи с объединением азербайджанских земель и русским завоеванием произошла гибель, увод в плен и эмиграция десятков тысяч азербайджанцев, в результате чего их численность и удельный вес сократились; 2) одновременно период русского завоевания сопровождался переселением иранских армян в Карабагский вилает. Кроме них, с 1819 г. поселено малое число немцев в Гяндже и с 1830 г. русских сектантов в Карабаге.

Демографическая ситуация собственно Карабагского ханства или Карабагской провинции была зафиксирована русской переписью 1823 г. после ликвидации ханства. Это первый документ, сообщающий подробные сведения об этническом составе почти всего населения ханства (не были описаны Мегри и Капан, оставшиеся за Азербайджанским государством по условиям Гюлистанского договора 1813 г., и труднодоступные места верховьев Тертера). Согласно проведенным уточнениям результатов переписи, в ханстве имелся один город Шуша и 680 деревень (505 азербайджанских и 175 христианских), в которых проживало 18843 семьи (12964 азербайджанских вместе с курдскими и 5879 христианских) или 94215-100000 жителей.

Условия Туркманчайского договора 1828 г. положили начало организованному переселению иранских армян. Таким образом, впервые в этнической истории Карабага на его территории расселяются этнические армяне. Несмотря на это, политические интересы толкают Россию на кардинальный шаг: в 1836 г. власти принимают решение о полной ликвидации албанской автокефальной церкви, действовавшей на территории Северного Азербайджана (за исключением Чухурсаада) и передачи его имущества армянской церкви. В таких условиях албаны-григориане, ассимилированные в языковом отношении, лишаются последнего оплота своей этнической идентичности - церкви. Как следствие резко ускоряется процесс полной арменизации местного григорианского населения - потомков кавказских албан. За сравнительно короткий срок они превращаются в армян и идентифицируют себя таковыми. Сохранение албанской идентичности в отдельных случаях еще имело место и позднее - перепись населения Закавказья 1886 г. выявила в нескольких деревнях Карабага и Казача жителей под этническим названием удин / албан.

Успехи в арменизации Карабага подтверждаются статистическими данными конца XIX-начала XX в. Демографическая перепись 1897 г. показала 407312 мусульман-азербайджанцев (59 %) и 259658 армян (37,6 %). По данным "Кавказского календаря" на 1 января 1916 г. в вилаете Карабаг сохранялось преобладание азербайджанского населения - 57,7 % (570819 чел.), притом, что как результат армянского переселения доля и число армян увеличились до 37,7 % (373476 чел.). В итоге армяне, как и в прошлые века, составляли "бесспорное меньшинство, и притом меньшинство, сосредоточенное на узкой, прерывающей-

ся полосе нагорного района, не представляющее сплошной массы, окруженное со всех сторон сплошным тюркским населением...", что особенно подчеркивал русский исследователь А.С. Щепотьев в газете "Азербайджан" от 11 февраля 1919 г.

Итоги русской политики по арменизации Закавказья сказались через сто с лишним лет. В 1918 г. на исконных землях азербайджанского вилаета Чухурсаада (Иреванской губернии) - наиболее арменизированного - образовалась Армения. Результатом армянской агрессии 1918-1921 гг. стала потеря не только большей части Чухурсаада, но и значительных земель в Карабаге - большей части Зангезура и половины Казаха (Дилижана). Вдобавок внутри Азербайджана для армян создали НКАО, ставшей постоянным очагом напряжения и агрессии.

**Рена Мирзазаде
Лала Мовсумова**

ЖЕНЩИНА В ЗАКОНАДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ АЛБАНИИ

Положение женщин Албании в семье и в обществе выявляется из местных письменных албанских источников, таких как "История албан" Моисея Каланкатуйского, Агуэнские правовые каноны, "Судебник" Мхитара Гоша. Рассмотрим каждый из них в отдельности.

Историки располагают уникальным материалом о древнейшем письменном памятнике Албанского права, дошедшем до нас в каноническом постановлении Алуэнского (Агуэнского) собора, созванного 26 января 487-488 г.г. в урочище Алуэн (Агуэн) албанским царем Вачаганом III. Агуэнские каноны - памятник большой значимости, единственный сохранившийся историко-юридический документ древней Албании, в котором отражены социальные и правовые отношения различных общественных слоев (1). Это источник, дающий ценные, разнообразие сведения об албанском обществе, о светской и церковной иерархии, о правовом положении албанской знати, о формах землевладения и землепользования, о формах эксплуатации, об общинном управлении. Эти каноны фикси-

руют новые правовые отношения, устанавливают ряд норм и области государственного и семейного права. Они способствовали дальнейшему развитию отношений в Албании. Исследователь древней истории Азербайджана Ф.Мамедова указывает на то, что каноны были направлены на усиление государственной власти, обуздание азов, на урегулирование отношений податного сословия со светской знатью и с духовенством. Она отмечает, что в целях сохранения политической независимости Албании, а также сил для борьбы с неприятелем канон предусматривал меры по религиозному объединению всех сословий (2, с. 153-176).

Агуэнские каноны состоят из введения и 21 статьи. Албанское общество регулировалось светскими законами и церковными канонами и потому постановления Агуэнского собора фактически имели силу закона. Их условно можно разделить на 4 группы: 1) Каноны, касающиеся духовенства; 2) Каноны, регулирующие отношения между клиром и светской знатью; 3) Каноны, регулирующие отношения между духовенством и мирянами; 4) Каноны, имеющие чисто правовой характер (нормы семейно-брачного права - статьи 10, 11; нормы уголовного права - статьи 8, 11, 12, 13 и 14) (3, с. 32-35).

По свидетельству Ф.Мамедовой, законодателем и верховным судьей Албании этого периода был албанский царь, который возглавлял совещательный и законодательный орган светской и духовной власти - Собор судилище. Согласно Агуэнским канонам в стране действовали 2 суда. Один из них - церковный, в его полномочия входили разбирательства не только религиозных дел, но и уголовных и гражданских. К ним относились различного рода ссоры, драки, сопровождающиеся пролитием

крови и т.п. Другой, - дворцовый, которому были подвластны семейно-брачные дела, рассмотрение антирелигиозных деяний, убийства, разбирательства дел между светской знатью и духовенством. Верховным судом страны был дворцовый суд, во главе которого стоял царь. Инстанциями церковной юрисдикции был суд священника и суд епископа (2, с. 179).

В этом албанском правовом документе нашли законодательное закрепление некоторые права и обязанности возлагаемые на женщин. Каноны 10 и 11 посвящены семейно-брачным нормам и носят чисто правовой характер. Так в каноне 10 закреплено: "Мужчина не может взять в жены родственницу в третьей степени родства и не может взять в жены жену брата". Проведем некоторую аналогию между выше приведенным Агуэнским канонем и Библией. Здесь мы наблюдаем тождество этого канона с идентичным положением в Библии, в котором так же запрещены браки между родственниками до третьей степени родства включительно (4). Албанское христианство считало подобные браки кровосмешением. Преступления такого рода жестоко наказывались. Необходимо отметить, что до принятия христианства в Албании здесь был широко распространен зороастризм. Как отмечалось выше, эта религия поощряла близкородственные браки (5). Оговорка, сделанная в Библии: "Учитель Моисей сказал: если кто умрет, не имея детей, то брат его пусть возьмет на себя жену его и восстановит семья брату своему" (6, с. 24) была законодательно закреплена в Албании значительно позднее - Албанский собор в УШ в., созданный в Барде распространил запрет женитьбы на родственнице на четвертую степень родства, разрешая брак с пятой степенью родства (статья 16).

Семейно-брачному праву посвящена и первая половина албанского канона 11, которая гласит: "Кто оставит женщину без причины, и кто берет женщину без венца, и кто не праведен и является человекоубийцей, таковых связать, привести к царскому дворцу и подвергнуть мучительной смерти". Из этого канона видно, что расследование и наказание самых тяжелых преступлений находится в ведении царской власти. А такого рода преступление как, оставить без причинно женщину, то есть произведенный по инициативе мужчины развод, не имеющий основательной, веской причины, приравнялся по степени преступности к убийству, то есть к тяжкому преступлению, и, следовательно, в обоих случаях одинаково наказывался.

Как мы видим из представленных выше законодательных актов, сама Албанская церковь выступает гарантом сохранения и упрочения семьи и женщины - жены и матери.

Значительным законодательным источником сасанидского периода по праву является судебник под названием "Книга тысячи судебных решений". Он был составлен в 620 году и содержит отрывки из указов сасанидских царей; нормы, засвидетельствованные в официальных инструкциях, разосланных для уведомления судебных ведомств, а также постановления административных органов.

Судебник представляет собой сборник юридических казусов, и был преднамеренно составлен в качестве руководства для судебной практики. В основу его были положены, в первую очередь, правовые установления, отраженные в правовых нормах Авесты (7). Но в то же время составитель судебногоника, учитывая изменившуюся со временем ситуацию, вынужден был снабдить эту часть Авесты подробными комментариями в

свете правовых и процедурных установлений, выработанных практикой за столетия.

Как источник по праву упоминается также "Памятка", где даны инструкции по общей организации судопроизводства, в частности, по ведению протокола судебного заседания, особенно по делам, по которым предусматриваются строгие меры наказания, и о присоединении этого протокола к тексту приговора.

Судебник содержит такие разделы как главы о рабах; о разрешении долга сотоварищей; о расторжении брака; о полномочном лице. Правоведы-юристы, ознакомившись с судебником, подтверждают высокий для той эпохи уровень развития права, подчеркивают строгость и четкость системы классификации, тщательную разработанность судебной процедуры.

Другим источником для изучения правовых идей албанского общества является "Судебник" Мхитара Гоша (8) - видного правоведа, крупного исследователя истории Албании, составленного по настоянию "благородного главы церкви Албанского дома" католикоса Албании Степанноса Ш (1155-1195). Известный правовед, Мхитар, по прозвищу Гош (1130-1213 г.г.) уроженец города Гандзака - Гянджи, которую он сам именует "матерью городов", "метрополией" (9, с. 21). Мхитар Гош являлся современником великого Низами и с детства был связан с тем же городом, где вырос Низами (10, с. 214). Он является создателем правового памятника большой значимости, в которой систематизировались правовые нормы страны, нашли яркое отражение социальные и правовые отношения различных классов и слоев албанского общества. Источник дает общий, и в то же время конкретный исторический контекст для рассмотрения правовых идей и учений Азербайджана то-

го времени. Судебник представляет собой значительный памятник средневековой культуры и правовой науки. Он является отражением правового положения и социально-экономической жизни Албании (3, с. 34-36). В него без всякой системы вошли, наряду с законами Восточной Римской империи, албанские церковные законы, "законы Моисея", церковные (Агуэнский, Бардинский) каноны (11, с.231).

Судебник состоит из введения и двух частей. Так же Судебнику предпослано обширное предисловие, в котором автор изложил идеи и задачи предпринятого им труда. Здесь же он сообщает и точную дату начала своей работы - 1184 г. Мхитар Гош обстоятельно указывает и место, где он в те годы приступил к своему труду: " В сей стране Аранской, в области, которая именуется по матери городов Гандзак, в братстве и пустыне, называемой Дасн ..." (Введение, 11) (12, с.212-216). Во Введении дается подробная цель и значение Судебника, а также толкование таких вопросов, как кто может быть судьей, свидетелями? Здесь же широко освещаются вопросы судостройства и судопроизводства на территории Албании.

Мхитар Гош сравнивает Судебник с церковными канонами, которые устанавливались разновременно, многими лицами разрабатывались и в разных местах принимались и утверждались. "Следует сказать, что так будет и с Судебником. Нами заложено его начало, и надлежит, чтобы возрастал он понемногу и в различное время: поскольку будут рассмотрены (дела) и будут выноситься решения мудрыми мужами, таковые надлежит записывать по порядку ...", отмечается во Введении (10) Судебника.

Автор Судебника далее пишет, что так же постепенно создавались и книги "священного писания", не одним, а многими

лицами, что и Моисей писал книгу Бытия не в одно время, так же как пророки и авторы книг евангелия, написанного не одним лицом, а разными, в разное время и в разных местах. Во Введении (10) Мхитар Гош пишет: "Так и эта книга, начатая нами: не будет ее недостатком, будет ли она понемногу писаться нами или же многими и в разное время; это даже явится ее достоинством, лишь бы недочеты восполнялись исходя из правильной точки зрения и с доброжелательным суждением".

Первая часть Судебника под названием "Верховные каноны" содержит 124 статьи. Наибольший интерес для нас представляет вторая часть Судебника под названием "Светские законы", которая содержит 130 статей. Светские законы условно можно разделить на два раздела: уголовные и гражданские законы. Уголовные законы предусматривают наказания за преступления: 1) государственные; 2) против веры, нравственности, брака и семьи; 3) имущественные и 4) против личности.

Здесь особо привлекают внимание статьи об умышленных и неумышленных убийствах (статья 117), о ворах, разбойниках и оказывающих им гостеприимство (статья 19), о краже людей (статья 24), о слугах и елужанках, убитых их господами (статья 27), о поджогах (статья 42), об ограблении трупов (статья 89). Статьи этого раздела о суде над судьями (статья 16), о свидетелях и лжесвидетелях (статья 67), об отце, оставляющем своих детей (статья 90), об ответственности врачей (статья 119) и ряд других доказывают, что Судебник не во всех случаях является нормативным актом, а носит как полузаконодательный, так и полунаставнический характер, а в ряде случаев дает обширные комментарии по тем или иным спорным вопросам.

В Судебнике предусматриваются статьи о браке и семье, о земле и землепользовании, о наследстве, залоге и торговле и статьи, устанавливающие пределы между светскими и духовными лицами. Внимание привлекают статьи о находке, о займе, разделе имущества мужчин и др. В Судебнике предусматриваются следующие наказания: смертная казнь, членовредительские наказания, изгнание и как дополнительное наказание - конфискация имущества.

Два момента в Судебнике особо привлекают внимание. Первый из них - гуманизм, сочувствие к низшим слоям народа. Особо выделяются в этой части статьи 14 и 27 Судебника. Так статья 27 Судебника определяет: "кто ударит слугу своего или свою служанку палкой, а он (она) умрет от руки его, то господин должен быть наказан по суду".

Второй момент относится к вопросу отправления правосудия со стороны судей. Статья 16 Судебника строго определяет, что "если судья будет творить кривду, угождать лицу, осуждать правого и оправдывать виновного, то не оставлять его больше в судебном звании ..., он должен быть лишен этого звания".

Неуклонно проводимая в Судебнике тенденция к смягчению наказаний за самые тяжелые преступления и последовательные рекомендации заменять смертную казнь, как высшую меру наказания, другими, более мягкими карами, по сути - тяжелыми, но все же сохраняющими виновному жизнь. Смертная казнь заменялась "вразумлением" через отдельные члены тела и органы виновного, то есть усечение или вообще устранение, ампутацию, ослепление и т.п. При всей жестокости они все же являются более мягкими, чем применявшиеся в это время в Европе меры наказания, такие как сжигание живьем, котлы с кипящей смолой, куда кидали живых людей, сажание на кол и т.п.

В заключении хотелось бы отметить, что создание Судебника не было случайной волей или желанием одного Мхитара Гоша, - конечно же, это было исторической потребностью и настоятельной необходимостью. Характеризуя его значимость для многих стран и народов, академик З. Буниятов фиксирует: " В XIII в. Судебник получил силу обязательного закона у киликийских правителей. В XVI в. он был принят польским королем Сигизмундом для армянских колонистов во Львове, Каменце и др. городах Речи Посполитой. В XVIII в. Судебник был внесен в "Сборник законов" грузинского царя Вахтанга, который действовал и после присоединения Грузии к России." (11, с. 231)

Таким образом, мы можем отметить, что к моменту появления первых письменных законов, женщина уже успевает растерять те привилегии, которыми она была удостоена при матриархате. Фактически она становится бесправной и зависимой от мужчины. В этот период, то есть в период формирования и становления правовых систем, продиктованных нормами обычного права, наблюдается очевидное гендерное неравенство. Предшественники права - социальные нормы и обычаи играли и продолжают играть большую роль при анализе таких несоответствий. Они определяли роль мужчины и женщины в семье и обществе, формировали индивидуальные преимущества и властные отношения между полами, диктовали виды трудовой деятельности, которые считаются подходящими для мужчин и женщин.

Список использованной литературы

1. Мамедова Ф. Агуэнские каноны 487-488 г.г. как источник по социально-экономической истории Кавказской Алба-

нии. Известия АН Аз. ССР, серия истории, философии и права, 1968, № 4

2. См.: Мамедова Ф. "История албан" Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977

3. Более подробно см.: Рзаев А. Очерки истории и политико-правовых учений Азербайджана. Баку, 1983

4. Подобные нормы содержатся в раннем христианстве, в статье 34 "апостольских канонов", а также в статьях 54-55 Сиро-ромейского судебника V в.

5. См. § 1

6. Новый Завет от Матфея. Гл. 22, стр. 24

7. Право и религия в зороастризме находятся в тесной связи и сохраняются в условиях развитой государственной структуры и широкой сети светских судебных учреждений.

8. Более подробно см.: Мхитар Гош. Албанская хроника. Предисловие З.М. Бунятова. Баку, 1960

9. См.: Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. - VIII в.н.э.). Баку, Элм, 1986

10. См.: Орбели И.А. Мхитар Гош и его судебник Избранные труды, т.- 1, М, 1968

11. См.: Бунятов З. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978

12. Здесь и далее цитаты из Судебника взяты из: Орбели И.А. Избранные труды. Т-1

Salidə Şərifova

"QARABAĞ ROMANI" JANRINDA QƏLƏMƏ ALINMIŞ ROMANLARDA XRONOTOP

Ədəbiyyatşünaslıqda xronotop anlayışı özlüyündə maraq doğurur. Yunanja xronotop "chronos"-zaman və "topos"- məkan birliyindən yaranmış məkan və zamanın vəhdəti kimi qəbul edilir. M. M. Baxtin xronotop faktorunun ədəbi əsərin janr mənsubiyyətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikirlərinə görə xronotop formal-mahiyyət kateqoriyası olaraq ədəbi vaxtın və qəhrəmanın obrazının açıqlanmasında xüsusi rol oynayır.

"Qarabağ romanı" canrının xüsusiyyətlərini açıqlayarkən xronotopun xüsusi mahiyyəti gözə çarpır. Qeyd etmək lazımdır ki, M.M.Baxtin xronotop anlayışını "vaxt-məkan" tandemi ilə açıqlayır. M.M.Baxtin özünün "Epos və roman" kitabında göstərmişdir ki, "ədəbi xronotopda anlaşılmiş və konkret vahidlikdə məkan və vaxt əlamətləri qarışır." Ədəbi xronotop çərçivəsində məkan vasitəsilə vaxt və əksinə vaxt vasitəsilə məkan işıqlandırılır. Məhz bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində vaxt və məkan ədəbi vaxt və ədəbi məkana çevrilir.

"Qarabağ romanında" "vaxt-məkan" göstəricilərinin qarışığı janrın müəyyənədicisi xüsusi faktoruna çevrilmişdir. İlk növbədə qeyd etmək olar ki, "Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış əsərlərdə vaxt və məkan arasında əlaqələr bir-biri ilə şərtlənir. Fazil Günayın (Abbasov) "Qara qan" əsərinin birinci kitabı olan "Aysu" əsərində

xronotopun işlənməsi məqamına diqqət yetirdikdə, müşahidə edirik ki, əsərdə hadisələr müəyyən məkanda və müəyyən zaman çərçivəsində baş vermişdir. Onlar arasındakı bağlılıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, Fazil Günayın (Abbasov) "Qara qan" əsərində Ərtur və Narçıqəyin toy mərasimində baş verən hadisələr müəyyən bir məkan və ona uyğun zamanda üzə çıxarılır. Müəllifin əsər daxilində bu xronotopdan sənətkarlıqla bir ədəbi priyom kimi istifadə etməsi diqqətdən yayınmır. Zaman və məkan arasında bağlılıq nəticəsi kimi erməni separatçılarının insanlığa sığmayan əməlləri müəyyən məkanda müəyyən zaman çərçivəsində onun təsviri ilə bağlıdır. Burada süjet zamanı özünü göstərir.

"Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış əsərləri mütaliə edərkən, zaman və məkan təsvirlərinin informasiya xarakterli olması diqqəti xüsusi cəlb edir. Belə ki, bu janrdakı qələmə alınmış romanlarda istər məkanın təsviri, istərsə də zamanın təsviri bizə müəyyən informasiya verir. Çox hallarda bu informasiya rəmzi xarakter daşıyır. Leonard Latvak özünün "Zamanın ədəbiyyatda rolu" əsərində qeyd etmişdir ki, "bir fakt qaçılmazdır ki, son nəticədə ədəbiyyatda təsvir olunmuş məkanların təsviri faktlarla əsaslanarsa belə, simvolik məqsəd ilə istifadə olunur. Müəyyən məkanların müəyyən yerlərlə və təcrübələrlə təkrar assosiasiyalar az qala arxetipik məkan simvolizminə gətirib çıxarır." "Qarabağ romanı" janrında vaxt-məkan simvolizmiyi bütün müəlliflər tərəfindən istifadə olunur. Vaxt-məkan simvolizmiyi E.Mehrəliyevin "Doxsanıncı illər", Mahirə Abdullanın "Əvvəl axır", Fazil Günayın (Abbasov) "Qara qan", Nüşabə Məmmədlinin "Zəngülə", Ağarəhim Rəhimovun "İkili dünyam", Elza Mollayevanın "Əsir üreklərin fəryadı" və s. romanlarında bu və ya digər formada özünü büruzə verir.

Məsələn, Elçin Mehrəliyevin "Doxsanıncı illər" romanını nəzərdən keçirdikdə, romanın kompozisiyasının ekspozisiyası (hadi-

sənin başlanğıcı) maraqlı bir başlanğıcla təsvir edilir. Hadisələrin ilk aydın mənzərəsinin yaranması üçün müəllif tərəfindən qış fəslinin təsvir olunması istifadə edilən ədəbi üsullardan biridir və əsərin mahiyyətinin açıqlanmasına şərait yaradır. Romanın qışın təsviri fonunda başlanması simvolik xarakter daşıyır. Əsərdə baş verəcək hadisələrin sərt və soyuq olacağını anlanılmasını tələb edir. Düzdür, hər bir qışdan sonra yazın olmasını nəzərə alsaq, "Doxsanıncı illər" romanının finalında (hadisənin sonu) Ümidin sağ qalması, dünyada əziz varlıq olan anası ilə qovuşması ilə bitməsi fikrimizə əyani sübutdur. Bu, Elçin Mehəliyevin gənc Ümidin təmsalında Azərbaycan millətinin gələcəyinə işarədir. Yazar millətimizin gələcəyini genetik milli dəyərlərə mənsub olan və eyni zamanda hələ də kamil şəxsiyyət kimi formalaşmamış gənclə əks etdirməyi ilə əsərdə göstərilməyən, lakin mənacə nəzərdə tutulan proloqu oxucuların öhdəsinə buraxmışdır.

"Qarabağ romanı" topoqrafik xronotopuna diqqət yetirək. Elçin Mehəliyevin "Doxsanıncı illər" romanının xronotopunun xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, əsərin xronotopunda məkanı açıqlayaraq qeyd etmək olar ki, romandakı hadisələr anonim olaraq təsvir edilmir, əsərdə ermənilərin mənfur niyyətləri kəndin bütün evlərində danışılır. Ermənilər tərəfindən törədilmiş bəşəri cinayətlər isə hər yerdə özünü göstərir: hər bir kəsin sığınacaq yeri olan evində, ruhu sakitləşdirən təbiətin qoynunda, mağarada və s. Nəzəriyyəyə diqqət salsaq qeyd etmək olar ki, hər bir əsərin də bütöv zaman və məkanından başqa, əlavə bir sıra məkan və zamanları olur. Məkanların "qapalı" və "açıq" olmasını da nəzərdə saxlamalıyıq. Lakin, "Doxsanıncı illər"dəki təsvir edilmiş bütün bu məkanlar vahid məkan xronotopudur.

Bununla belə, yazarlarımızın qələmə almış olduqları Dağlıq Qarabağ problemlərini əks etdirən romanlarında klassik qapalı məkan nümunələrinə daha çox rast gəlirik. "Qarabağ romanı" janrında qə-

ləmə alınmış romanların da özünəməxsus məkanlarının mövcudluğu qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edir. Məhz bu janrdə qələmə alınmış romanlarda qapalı məkana - ermənilərin azərbaycanlı əsirlərini saxladıqları tövlələr parlaq misaldır. "Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış əsərlərdə qapalı məkandan istifadə edilməsi ermənilərin mənfur əməllərinin ifşasında istifadə olunan bir priyom kimi dəyərləndirilməlidir. Nüşabə Məmmədlinin "Zəngülə" əsərində erməni millətçilərinə əsir düşmüş azərbaycanlıların Xankəndi yaxınlığında bir tövlədə yerləşdirilmələri, qız-gəlinlərimizin onların əllərində oyuncağa çevrilmələri məhz qapalı məkanda əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, müharibə olaylarını işıqlandıran yazarlar əsirlik problemindən yan keçməmişlər. Erməni əsirliyinə düşmüş azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani münasibətlər və törədilən qəddar əməllər, əsirlərin bədən hissələrinin donor qismində satılması Azərbaycan yazıçılarını düşündürməyə bilməzdi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni əsirliyi ilə əlaqəli romanlarda işıqlandırılmış hadisələrin əksər hissəsi real faktlara əsaslanır. Real tarixi məkanda və tarixi zamanda nəqli ilə maraq dairəsinə çevrilir.

"Qarabağ romanı" janrında olan romanlarda geniş şəkildə istifadə edilən məkənlərdən biri də kənddir. Kəndin etnosun başlanğıcı kimi qəbul etməyimizi nəzərə alaraq deməliyik ki, hadisələrin məhz bu cür məkanda təsviri yazıçıya öz ideyasını ətraflı açmağa şərait yaradır. Məsələn, E.Mehrəliyevin "Doxsanıncı illər" romanında ermənilərin cinayətkar əməllərinin dəhşətli tərəflərinin aydın işıqlandırılması süjet xəttində geniş istifadə edilən üsullardan biridir. Kənd camaatının şirin yuxuda yatdıqları yerdə erməni hücumlarının təsvirinin verilməsi gözlərimiz önündə canlanır: "Kənddən çıxmağa macal tapanları təqib edən ermənilər döşün başında göründülər. Onlar sübhün alatoranına qarışa-qarışa Donqar düzü gülləyə tuturdular. Çığırtı, bağırtı səslərinə fəryad, inilti sədələri da qarışdı:

güllə tutub yaralananlar, qorxudan özlərini itirib ayaqları dolaşaraq yıxılanlar üzü aşağı yumalanırdılar". Bununla yanaşı, XX əsrin əvvəllərində, tarixi zaman çərçivəsində ermənilərin Bakıda törətdikləri fitnə-fəsad, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım da əsərin süjet xəttində ətraflı şəkildə əksini tapır: "Və elə indiki kimi ara birdən-birə qarışdı, elə bil hökumət-zad yox idi, bir tərəfdən ermənilər, o biri tərəfdən qaçaq-quldur adamları qırıb-çatmağa, var-dövlətlərini ələ keçirməyə başladılar. Kim kimi öldürürdü qanı batırdı. Deyirdilər ki, Bakıda qan su yerinə axır, Qubada, Şamaxıda, Hacıqabulda kəndlər dağıdılır, adamlar məhv edilir."

"Qarabağ romanı"nın xrontopunun xüsusiyyətlərindən biri də tarixi və real vaxtın bir-biri ilə qarışmasıdır ki, bu da ermənilər tərəfindən separatçı yönəmlərinin bir neçə tarixi pillələri ilə əlaqəlidir. Fazil Günayın "Qara qan" romanında tarixi faktlara münasibət olayların tarixi zaman və məkanda təsviri ilə bağlı olması da nəzərdən qaçmır: "...bizim əsrin əvvəllərində dünyada təbəddülət başlayanda dediyiniz o əclaflar nələr etmişlər? 1915-ci ildə Türkiyənin şimalında etnik təmizləmə apararaq qadınları, uşaqları tonqallarda yandırmışlar. 1905-1907-ci illərdə elə bu Qarabağda, Zəngəzurda, 1918-ci ilin martında Bakıda, yenə Zəngəzurda, Şamaxı və Qubada dinc əhalini kəsib doğramışlar, məscidə yığıb yandırmışlar." Bu olayın xatırlanması tarixi hadisələrin tarixi vaxtla verilməsi və məkanın isə Azərbaycanın doğma tarixi torpaqları olması digər "Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış əsərlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, "Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış romanlarda tarixi hadisələr özünü tarixi zaman və tarixi məkan konsepsiyasında büruzə verməklə yanaşı, informasiya xarakterli olur. Hər hansı bir oxucu bu cür əsərlərdə qələmə alınmış xronotopun vasitəsilə hər hansı bir tarixi faktı, məlumatı əldə edir. "Qarabağ romanı" janrında qələmə

alınmış romanlarda konkret olaraq tarixi zaman süjet və bədii zamanla əlaqəli şəkildə təzahür edir. Hadisələrin isə Azərbaycanın tarixi torpaqları məkanında baş verməsi özünü göstərir.

Elçin Mehreliyevin "Doxsanıncı illər" romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Bakıda törətdikləri fitnə-fəsad, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım da əsərin süjet xəttində ətraflı şəkildə əksini tapır: "... Bakıda qan su yerinə axır, Qubada, Şamaxıda, Hacıqabulda kəndlər dağıdılır, adamlar məhv edilir. Amma Qəmzəgil tərəflərdə hələ sakitlik idi, Əziz bəy silahlı dəstə düzəltdiyindən gücündən qorxub çəkinirdilər. Andronikin Gorusdan Şuşaya keçəcəyi barədəki xəbər yayılanda bu tərəflərdəki əlaltıları da fəallaşdılar, baş qatmaq üçün əl-qol açıb orda-burda təxribatlar törətməyə başladılar. Məqsəd düşmən ordusunun Zəngəzurdan Qarabağa yeriməsinə əlverişli şərait yaratmaq idi." Müəllif tərəfindən Qəmzə Abbas qızının vasitəsilə tarixi faktları xatırlanması, ermənilərin tarix boyu törətdikləri vəhşiliklərin yaddan çıxması ilə yanaşı hadisələrin xronotop çərçivəsində açıqlanması əsərdə diqqətimizə çatdırılır. Elçin Mehreliyev əsərində xronotopdan məharətlə istifadə etməklə, ermənilərin aparmış olduğu siyasəti və törətdikləri vəhşilikləri açmağa nail olur. E.Mehreliyev "Doxsanıncı illər" romanı yaxın və uzaq tarixi keçmişimizi özündə əks etdirmişdir. Əsərin təqdirəlayiq keyfiyyəti onun Azərbaycan xalqının keçmiş tarixi və müasir dövrü arasında qırılmaz körpü rolunda çıxış etməsidir. Bu cür yaşamanın tətbiq edilməsi əsərin pafosunu müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, E.Mehreliyev Azərbaycan tarixinin ən aktual mövzusunə müraciət edərək əsərdə onun həm tarixi köklərini, həm də son illərdə baş vermiş hadisələrinin əhatə olunmasına nail olmuşdur.

"Qarabağ romanı"nın psixoloji xronotopuna toxunaraq, onun obrazlarının psixoloji durumunun işıqlandırılmasında vaxt və məka-

nın önəmli rol oynaması gözə çarpır. Məsələn, Nüşabə Məmmədli "Zəngülə" romanında erməni millətçiliyinin uzunmüddətli faktora çevrilməsi və azərbaycanlılarla ermənilər arasında qeyri-tolerant münasibətlərin yayılması səbəblərinə və erməni millətçilərinin müxtəlif dövrlərdə törətmiş əməlləri arasında "varislik" amilini zaman və məkan çərçivəsində işıqlandırdığı zaman erməni obrazının psixoloji xronotopunu açıqlayır (bu tip xronotopun oxşar göstəriciləri digər romanlarda da öz əksini tapır). N.Məmmədli romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş fəlakətlərin işıqlandırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Hadisələrin isə tarixi zamanda Qiyamət nənənin xatirələri əsasında olmuş hadisələrin nəqli maraqlı doğurur. Belə ki, unutulmuşumuzun nəticəsi kimi tarixdə baş vermiş olayların yaddaşlardan bilərəkdən silinməsinin nəticəsidir ki, millətimizin başına gətirilmiş haqsızlıqlar və zülmələr yaddan çıxarılmışdır. Qiyamət nənənin atası Əsgər kişinin küreyinə ermənilər tərəfindən qaynayan samovarin şələlənilib dərə aşağı qovulması, Əsgər kişinin tükürpədicisi qışqırtısına kənd qadınlarının "Allah, qiyamət günü çatıb! İlahi özün kömək ol! Ay Allah, yatmışansa oyan, oyaqsansa, səbrini tükəndir, varlığını görk elə!" kimi yalvarışları erməni yaraqlılarının törətdikləri faciələrin ağrı və ağırlığını bir canlı mənşərə kimi gözümdə canlandırır.

"Qarabağ romanı" canrında qələmə alınmış romanlarda Qarabağ dərdi, orada törədilmiş cinayət əməllərin və onların fəsadlarının xronotop çərçivəsində ürəkəğrısı ilə qələmə alınmasının bir daha şahidinə çevrildik. Bu janrda qələmə alınmış romanları mütaliə edərkən, bir daha əmin oluruq ki, Qarabağ müharibəsi xalqımız üçün bir faciədir. Bu tip romanlar bizi Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və digər rayonlarının işğalına biganə qalmamağa çağırış kimi səslənir.

Tofiq Həsənov

1906-CI İL ŞUŞA HADİSƏLƏRİNƏ DAİR

1905-ci il Şuşa hadisələrində Şuşa qəzasının dövlət idarələrinə rəhbərlik edən Taqaşvili Fleyser və Qoloşapov kimi çinovnikləri erməni daşnaklarının Qarabağın yerli türk-müsəlman əhəlisinə qarşı düşmən hərəkətlərinin nəinki qarşısını almırdılar, əksinə onları yerli türk əhəlisinə qarşı davaya təhrik edirdi. Bir il sonra Rusiya məmurlarının himayəsi ilə silahlandırılan erməni daşnakları Qarabağda öz mənfur niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar. General Qoloşapovun yerinə Alftan təyin olundu. Erməni keşişi Aşot erməni qadınlarına ərizə yazdırıb imperatriçaya və qrafinya Voronsovaya göndərib general Qoloşapovun ikinci dəfə Şuşa qəzasına təyin olunmasına nail olmuşdu. General Qoloşapov ikinci dəfə Şuşaya gəldikdən sonra öz məkrli niyyətlərindən əl çəkmədi. O, Şuşaya gələn kimi ermənilərin məhəlləsində erməni Kələntərovun hazırladığı iqamətgahda yerləşdirildi. Onun əmri ilə Şuşanın türk əhəlisinin məhəllələrində olan rus ordusunun topları erməni küçələrinə keçirildi. Rus ordusunun kazakları və əsgərləri isə erməni məhəlləsi səmtində olan Köçərli məscidinin ətrafında qurulmuş çadırlarda yerləşdirildi. Onun gəlişindən bir neçə gün sonra dörd müsəlman meyvə aparıcıları vaxt ermənilər tərəfindən Əsgəranda öldürüldülər. Bir

neçə gündən sonra isə bir neçə müsəlman öz bağlarını suvardıqları vaxt ermənilər tərəfindən öldürüldülər. Ermənilər Şuşanın türk-müsəlman əhalisinin Ağdam, Ağcabədi, Bərdə ilə əlaqəsini kəsmək üçün Əsgəran yolunu bağladılar. Onlar özlərinə hər tərəfdən kömək gəlməsinə şərait yaradır, türk-müsəlmanlara isə hər hansı yardım göstərilməsinə imkan vermirdilər.

1905-ci ilin payızında erməni silahlı dəstələri Cavanşir qəzasının Tərtər dərəsində yerləşən bütün türk-müsəlman kəndlərini dağıdıb, Ümüdlü kəndinin yuzlərlə sakinini vəhşicəsinə qırdılar, Xaçın dərəsini keçərək Sırxavənd kəndinə hücum etdilər. Qüvvələr bərabər olmadığından bir neçə döyüşdən sonra Sırxavənd əhalisi kəndi tərk etdi. Sırxavəndi qarət etdikdən sonra erməni silahlıları türk-müsəlman əhalisinin Dağbazar kəndlərini dağıtmaq fikri ilə Papravənd kəndinə hücum etmək üçün qəti qərara gəldilər. Erməni silahlı dəstələri Dağbazar türk-müsəlman kəndlərini dağıdıb Papravənd kəndinə hücum hazırlaşdılar. 1906-cı il yanvar ayının 1-də Papravənd kəndinə hücum keçdilər. Ağdamın Nəmirli, Qərvənd, Eyvaxanbəyli, Göytəpə, Boyəhmədli, Güllücə kəndlərindən Papravənd kəndinin köməyinə gəldilər. Bir günlük şiddətli döyüşdən sonra erməni daşnakları məğlub olub Ağdərə adlı erməni kəndinə çəkildilər. Ertəsi gün ermənilər yeni qüvvələrlə hücum keçdilər. Döyüş vaxtı ermənilər toplardan da istifadə edirdilər. Bu döyüşlərdə erməni silahlılarından 120 nəfər öldürüldü, 200 nəfər ağır yaralandı. Türk-müsəlman döyüşçülərindən isə 15-i şəhid düşmüş və bir o qədər də yaralanmışdı. Erməni silahlıları geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Cənubi Qafqazda ilk ağır məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün erməni daşnak partiyası Tiflis, Gəncə, İrəvan, Bakı, Osmanlı Türkiyəsində yaşayan ermənilərə yazılı surətdə müraciət etdilər. Er-

məni daşnakları yazılı müraciətlərində hər kənddən 30-100 nəfər, şəhərlərdən isə minlərlə silahlı dəstələrin Şuşaya göndərilməsini tələb edirdilər. Tezliklə Şuşa şəhəri ətrafında general Qoloşapovun tədbiri ilə müxtəlif yerlərdən gəlmiş yeddi min erməni silahlısı cəmləşdi. Bu böyük canlı qüvvədən əlavə rus qoşunu tabeliyində 5 ədəd, ermənilərin tabeliyində altı ədəd top var idi. General Qoloşapov erməniləri əmin etmişdi ki, rus əsgərləri erməni silahlıları ilə birlikdə müsəlmanları qıraraq Böyük Məsciddən aşağı məhəllələrə qovacaqlar. General Qoloşapov Böyük Məscidə kimi Rastabazarı meydanı, Seytanabazarı və bütün digər evləri darmadağın edib yandırmayı öz üzərinə götürmüşdü.

Qoloşapovun Kələntərovla əvvəlcədən hazırladıqları tədbirə əsasən rus əsgərləri erməni keşikçilərindən birini öldürərək türk-müsəlmanlar yaşayan tərəfə atdılar və sonradan səs saldılar ki, müsəlmanlar erməni keşikçisini öldürərək başını kəmiş və tufəngini də aparmışlar. 1906-cı il iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan əvvəl öldürülmüş erməni meyidini general Qoloşapova göstərib "budur bu saat sənin qonşuluğunda yaşayan müsəlmanlar qətlə yetirmişlər" demişlər. Qabaqcadan hazırlanmış hiyləyə əsasən rus əsgərlərindən iki nəfər də gedib müsəlman mövqeləri tərəfdən ermənilərin səmtinə atəşlər açırlar. Davanı başlamaq üçün bəhanə axtaran general Qoloşapov heç bir araşdırma aparmadan erməni silahlılarını səngərlərə bölüşdürdü. Rus əsgərləri də dəstə-dəstə gəlib türk-müsəlman əsgərlərinin müdafiə olunmaq üçün qurduqları səngərləri mühasirəyə aldılar. Qoloşapovun məsləhəti ilə ermənilər 1906-cı il iyul ayının 12-də günorta vaxtı məscidin minarəsində müəzzin axırıncı "la ilahə illallah" sözlərini deyən məqamda ona tərəf bir güllə atdılar. Güllə müəzzinə toxunmayıb minarənin sütununa dəydi. Eyni zamanda ge-

neral türk-müsəlman əhalisi yaşayan Köçərli məhəlləsini top atəsinə tutmağı əmr verdi. Eyni zamanda bir tərəfdən rus kazak dəstələri və əsgərləri, digər tərəfdən erməni könüllüləri türk müsəlmanlara qarşı davaya başladılar. Rus əsgər və kazakları və erməni silahlıları müsəlmanların səngərlərini gülləbaran etməyə başladılar. Rus əsgərləri ermənilərlə birləşərək Köçərli məhəlləsinin məscidinə və yaşayış evlərinə od vurdular. Beş gün ərzində erməni məhəlləsinə yaxın olan bütün türk-müsəlman əhalisinin evləri top atəşləri ilə dağıdıldı. Qoloşapovun rəhbərliyi ilə on bir topdan bir gün ərzində Şuşanın türk-müsəlmanlarına qarşı yüz iyirmi dəfə atəş açılmışdı. Şuşanın türk-müsəlman əhalisinin cəmi bir topu var idi ki, onu da Şuşalı bir türk ustası brüncdən tökmüşdü. Bu bir topu təkərlərin üstünə qoyub səngərləri dolandırıb, hər səngərdən bir neçə dəfə ermənilərə tərəf atəş açırdılar. Bu bürünc topun gurultusu rus və erməni topcularını vahiməyə salırdı. Şuşanın Divanxana darvazasından atanda Qız kilsəsi yanında bir darvazanı darmadağın etdi. Alamayı səngərindən yuxarı meydana tərəf atanda on səkkiz erməni silahlısı yaralandı və öldü. Dava başlayanda erməni və rus əsgərlərinə qarşı vuruşan Qalada-Şuşada yaşayan türk-müsəlman igidləri və cavanları idi. Şuşada 1906-cı il iyul ayında baş verən erməni-rus təcavüzünə qarşı bütün türk-müsəlman kişi əhalisi ilə yanaşı qadınlar da iştirak etmişlər. Qadınlar ermənilərə qarşı ölüm-dirim savaşı aparan atalarına, qardaşlarına, oğul və əsgərlərinə hərbi şursat daşıyırdılar. Dava başlanan üçüncü günün gecəsi və sabahı Sultan bəy Paşa bəy oğlu və İbrahim bəy Əli Məhəmməd bəy oğlunun başçılığı altında minlərlə igid və təcrübəli döyüşçülərdən ibarət cavanlar şursatla Qalaya-Şuşaya daxil oldular. Onlar evlərdə, məscidlərdə yerləşdirildilər. Üçüncü gün köməyə gələn türk-mü-

səlman silahlıları döyüşə başladılar. Bu andan ermənilərin tələfatı daha da artdı. İbrahim bəy öz dəstəsilə hücumla keçərək erməni silahlılarını yuxarı Xəlfəli qapısına tərəf çəkilməyə məcbur etdi. Ermənilər çəkildikləri mövqelərdə də xeyli itki verərək daha da yuxarıya tərəf çəkildilər. Ermənilərin ağır vəziyyətini görə general Qoloşapov rus qərargahlarında olan əsgər və zabitlərin müharibəyə qoşulmalarını əmr etdi. Qəflətən ermənilər tərəfindən atılan güllə İbrahim bəyi şəhid etdi. Beşinci gün müsəlmanların üstünə ümumi hücum başladı. Ermənilər hücumlarda xeyli tələfat verib geri çəkilməyə məcbur oldular.

1906-cı il iyul ayının 12-dən 17-nə kimi beş gün gecə-gündüz davam edən davadan sonra ermənilər məğlub oldular. Müharibədən beş-altı gün sonra general Qoloşapov erməni və rus kilsələrinin baş keşişlərini, onlarla bərabər əllərində ağ və qırmızı bayraq bir dəstə rus əsgər və kazaklarını özü ilə götürüb musiqi çala-çala gəlib müsəlman meydanında durdu. General məscidə gəlib bu iki millət arasında sülh yaratmaq üçün camaatla danışdıqdan sonra, qazi və bir neçə nəfərlə müsəlman səngərlərinə getdilər. Səngərlərə baş cəkərək erməni meydanına gəldilər. Orada nitq söyləyib dağılıdılar. 1906-cı il iyulun 12-17-də beş gün davam edən şiddətli davada "Difai" təşkilatının böyük xidmətləri olmuşdur. Döyüşlərdə türk-müsəlman əhalisi tərəfindən 18 nəfər şəhid olmuşdur. Onlardan beş nəfəri tanınmış döyüşkən gənclərdən, qalanları isə küçə və evlərinin yanında ermənilər tərəfindən atəş açılaraq vurulub öldürülmüş qocalardan ibarət idi, 21 nəfəri isə yaralanmışdı. Şəhid olmuş müsəlmanlar məscidlərin həyətidə dəfn olundular. Ermənilərdən isə 700-ə qədər ölmüş, 287 nəfəri isə yaralanmışdı. Ölən ermənilərin 35 nəfəri Gəncədən, 100 nəfəri İrəvandan, 41 nəfəri daşnaksütun partiyasının üzvlərindən

idi. Xankəndində olan rus hərbiçilərinin söylədiklərinə görə şəhərdən 400-ə qədər erməni ölümləri arabalarda kənara daşınmışdı. Şuşada gizlədilmiş erməni ölümlərinin sayı isə məlum olmadı. On bir nəfər erməni döyüşdə əl və ayaqlarını itirmişdi. Rus hərbiçilərindən isə 31 nəfər ölmüşdü. Qoloşapov dövlət tərəfindən Qalanın-Şuşanın hakimliyindən çıxarıldı. O, 1906-cı il oktyabrın 19-da Şuşadan çox vahimə ilə çıxıb Tiflisə getdi. 1906-cı il noyabr ayının 1-də Tiflisdə general Qoloşapov faytona oturarkən "Difai" təşkilatının üzvü Ağdam bölgəsi Gülablı kənd sakini Hüsni adlı bir nəfər tərəfindən iki dəfə atəş açılaraq ağır yaralanmış və bir neçə gün sonra ölmüşdür.

Tofiq Nəcəfli

QARABAĞ XVI ƏSRDƏ

Qarabağ tarixinin ətraflı və daha dərinlən araşdırılması Azərbaycan tarix elminin qarşısında duran aktual və zəruri məsələlərdən ən önəmlisidir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini, istiqlaliyyətini bərpa etdikdən sonra xalqımızın uzun illər ərzində yaratmış olduğu zəngin tarixin daha dərinlən öyrənilməsi tədqiqatçılarımız qarşısında geniş imkanlar açmışdır. Son illərdə bu sahədə xeyli işlərin görülməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə tədqiqatların daha da genişləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

XV yüzilliyin son rübündə Qarabağ ərazisi Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində idi. Bu zaman Qarabağda Qarmanlı tayfası ilə yanaşı Qacar türk tayfası möhkəmlənmişdi. Şeyx Heydərin ətrafında toplanmış Qızılbaş tayfaları arasında Qarabağ Qacarlari da xüsusi yer almışdı. İ.P.Petruşevskinin fikrincə, XV yüzilliyin sonunda qızılbaş tayfalarına vaxtilə Ağqoyunlu tayfa birliyində olan Qacar türk tayfası da qoşulmuşdu (Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalğnıx otnoşeniy v Azerbaydçane i Armenii v XVI -naçale XIX v.v., L., 1949, s. 91).

XV yüzilliyin sonunda Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində daxili ziddiyyətlər daha da kəskinləşmiş və 1500-cü ildə dövlət Ağqoyunlu əmirləri arasında parçalanmışdı. Cənubi Azərbaycan

can, Qarabağ, Naxçıvan və Diyarbək Sultan Əlvəndin, Ərəb İraqı, Fars və Kirman Sultan Muradın əlində qalmışdı (Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaydçana v XV v. //Sbornik statey po istorii Azerbaydçana, Vıp.1, B., 1949, s. 179; Gfendiev O.A. Obrazovanie azerbaydçanskoqo qosudarstva Sefevidov v naçale XVI v. B., 1961, s. 84).

XVI yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandığı vaxtdan etibarən Qarabağ ərazisi onun tərkibinə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi kimi daxil olmuşdu. Tarixşünaslığımızda Qarabağ bəylərbəyliyinə Şah İsmayıl dövründə (1501-1524) deyil, Şah Təhmasib dövründə yarandığı və Ziyadoğlulardan Şahverdi xanın ilk bəylərbəyi olduğu fikri əsaslı yer tutmuşdur. Şah İsmayıl dövründə Qarabağ hakiminin kim olduğu məlum olmasa da, O.Əfəndiyevin yazdığı kimi, bu dövrdə Qarabağı Qacar tayfa əmirləri idarə etmişdi. Görünür, məhz bu dövrdə Qarabağda üstünlük Qaramanlılardan Qacarlara keçmişdi (Gfendiev O.A. Karabax v sostave qosudarstv Karakoyunlu, Akkoyunlu i Sefevidov (XV-XVII vv.). //Karabax. Oçerk istorii i kulğturu. B., 2004, s.64). Anonim azərbaycanlı müəllif tərəfindən qələmə alınmış "Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl" adlı əsərdə 1508-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən qeyd edilir ki, Şah İsmayıl aparılan mübarizədə fədakarlıq göstərmiş qızılbaş əmirlərini yüksək qiymətləndirmiş və onların övladlarını müxtəlif yüksək vəzifələrə təyin etmişdi. Anonim müəllif buna misal olaraq qeyd edir ki, Şah İsmayıl "Qarabağın və o sərhəddin bəylərbəyliyinə Qara Pirinin oğlu Rüstəm bəyə inayət etmişdi" (Bax: Aləmara-ye şah Esmail (ba moqəddeme-yo təshih-o təliq-e Əsgər Montəzer Saheb). Tehran, 1349, s. 170; Musalı N. Səfəvilər zamanında Qarabağ bəylərbəyliyinə yaradılması və

onun inzibati quruluşu. // "Qarabağ Dünən Bu Gün və Sabah" V Elmi-əməli konfransın materialları. Bakı, 2006, s.166).

Bu məlumatdan aydın olur ki, Şah İsmayıl dövründə yaradılmış olan Qarabağ bəylərbəyliyi ilk vaxtlar Qara Piri bəy Qacarin oğlu Rüstəm bəy Qacar tərəfindən idarə edilmişdi. Osmanlı müəllifi Heydər Çələbi öz "Rüznamə"sində Çaldıran döyüşündə öldürülən qızılbaş əmirləri arasında Gəncə və Bərdə valisi olan Sərdar bəy Qacarin adını çəkir (Bax: Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1976, s. 37). Güman etməyə əsas vardır ki, Sərdar bəy Qacar da həmin nəslin nümayəndəsi olmuşdur. Çünki, Ziyadoğlu Qacar nəslə Qarabağ bəylərbəyliyinə Şah Təhmasib dövründə bəylərbəyi təyin olunmuşdur. F.Sümerin fikrincə, Qacar boyunun başlıca obaları Ağcaqoyunlu, Axçalı, Şam Bayatı, Yivə və İyirmidördlü olmuşdu (Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu..., s. 183-184).

1547-ci ilin əvvəllərində Gürcüstan səfərindən dönən Şah Təhmasib Yevlaxda dayanmışdı. O.Əfəndiyev "Xülasət ət-təvaxirixin" verdiyi məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, Gürcüstan yürüşündən qayıdan zaman Şah Təhmasib Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacarin evinə düşmüşdü. Buradan o, Şirvanda üsyan qaldırmış olan Əlqas Mirzəyə qarşı Şahverdi Sultan Ziyadoğlunu digər əmirlərlə birlikdə göndərmişdi (Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Б., 1981, с.84). 1537-ci ildə Şahverdi xan öz qüvvələri ilə Qəndəhar yürüşünə qatılmış və bundan sonrakı mühüm hərbi səfərlərdə də yaxından iştirak etmişdi. Görünür, bu dövrdə Şahverdi Sultan Qarabağ bəylərbəyi olmuşdu. Çünki, 1552-ci ildə Ərzurumda Osmanlı hakimi İsgəndər paşaya qarşı döyüşdə o, Qarabağ bəylərbəyi kimi xatırlanmışdı (Эфендиев О.А. Азербайджанское государство

Сефевидов...с.93; Nəcəfli T. Ziyadoğlu Qacarlar Qarabağda. // "Qarabağ Dünən Bu Gün və Sabah" V Elmi-əməli konfransın materialları. Bakı, 2006, s.232).

Qarabağ Ziyadoğlu Qacarların irsi bəylərbəyliyi kimi Qarabağ xanlığının yaranmasına kimi, kiçik fasilə ilə 300 ilə qədər onların nəzarətində qalmışdı. Qarabağ bəylərbəyləri olan Ziyadoğlu Qacarlar haqqında ən mühüm məlumat II Şah Abbas dövründə Qarabağ bəylərbəyi Murtuzaqulu xan Qacarin vəziri olmuş Məhəmməd Məsumun "Xülasət əs-siyar" əsərində verilmişdir. M. Məsum Ziyadoğlu Qacar nəslinin XVI yüzilliyin 40-cı illərindən- XVII yüzilliyin 60-cı illərinə qədər, təxminən yüzillik tarixini öz əsərində işıqlandırmışdır. O, Ziyadoğlu nəslindən Şahverdi Sultan, İbrahim xan, Yusif Xəlifə, Məhəmməd xan, Mürşüdqulu xan, Məhəmmədqulu xan və Murtuzaqulu xanın fəaliyyətinə geniş yer vermişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ziyadoğlu Qacar nəslinin Qarabağ bəylərbəyliyiindəki fəaliyyəti məhz M. Məsumun əsərində ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Müəllif Ziyadoğlu nəslini ilə bağlı yazır ki, Lahicanda olan Xəzər bəy Şah Təhmasibə öz oğlu Ümmət xanı təqdim etmişdi. Şah dövlətə xidmətdəki sədaqətini nəzərə alaraq ona "Ziyadoğlu" ləqəbini bağışlamışdı. Ümmət xanın ölümündən sonra onun oğlanları şahın sərəncamında olmuşdu. Onun oğlu Şahverdi Sultan Qarabağ bəylərbəyi təyin olunmuşdu (Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов. Москва, 1993, с.59).

Şahverdi Sultan Səfəvi sarayının siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Şah Təhmasib 1547-ci ildə göstərdiyi tarixi xidmətləri nəzərə alaraq Şahverdi xana Sultan titulu vermişdi. M. Məsum yazır ki, XVI yüzilliyin 40-50-ci illərində Osmanlı-Səfəvi hərbi əməliyyatları zamanı Şahverdi Sultanın hərbi hissələ-

ri Ərzurumu mühasirəyə alan İsgəndər paşanın qüvvələrini məğlub etmişdi. Düşmənin məğlub edilməsi Qızılbaş ordusuna növbəti qələbə qazanaraq İrəvanı öz əlində saxlamağa imkan vermişdi. Şah Təhmasib bu xidmətinə görə, Şahverdi Sultana "müsahib" titulu vermiş, həm də Qarabağın dörd mülkü ilə yanaşı, Şəki əyalətinə daxil olan Danəki adlı yeri də ona bağışlamış və öz ehtiyacını daha yaxşı təmin etmək üçün Şirazdan lazım olan şeyləri alıb gətirməsi üçün min tümən illik məvacib verilməsini əmr etmişdi (Pavlova İ.K.Göst. əsəri, s.59-60).

Şahverdi Sultanın şahın əhatəsindəki yüksək zümrəyə daxil edilməsi və torpaq bəxşisləri alması (indi artıq onun 5 mülkü və xamesalə vergisini toplamaq hüququ vardı), Qarabağ hakiminin şah sarayında mühüm nüfuz sahibi olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Şahverdi Sultan 1568-ci ildə ölmüşdü. Şahverdi Sultanın 3 oğlu olmuşdu. Onlardan biri olan Xəlil xan hələ atasının sağlığında Astrabad bəylərbəyi və buradakı Qacar tayfasının başçısı olmuşdu. M. Məsum yazır ki, hazırda Astrabadda yaşayan qacarlardan bir hissəsi onun nəslindən olan mülazimlərdir. Şahverdi Sultanın ölümündən sonra onun digər iki oğlu- İbrahim xan və Yusif Xəlifə 1576-cı ilə kimi ardıcıl olaraq Qarabağ bəylərbəyi və buradakı qacarlara rəhbərlik etmişdi. II Şah İsmayıl Qarabağ qacarlərını, o cümlədən Ziyadoğlu nəslini özünün şəxsi düşməni hesab etmişdi. Çünki, Şahverdi Sultanın tələqləri nəticəsində İsmayıl Mirzə atasına şübhəli bilinmiş və Şah Təhmasib tərəfindən Qəhqəhə qalasında 20 ildən artıq siyasi məhbus kimi saxlanılmışdı (Pavlova İ.K.Göst. əsəri, s.60).

1576-cı ildə Şah Təhmasibin ölümü zamanı başlıca Qacar əmirilərindən biri Şahverdi Sultanın oğlu Yusif Xəlifə olmuşdu. O, Qarabağ bəylərbəyi və Sultanəli Mirzənin lələsi təyin edilse

də, şahın ölümü ilə bağlı hələ də Qəzvində qalmışdı. 1576-cı ildə Səfəvi taxt-tacı uğrunda mübarizə zamanı Yusif Xəlifə Ziyadoğlu II İsmayılın rəqibi olan Heydər Mirzənin tərəfini saxlamışdı. Buna görə də, II Şah İsmayıl Yusif Xəlifəni Qarabağ bəylərbəyi və Qacar tayfasının rəhbəri vəzifəsindən azad etsə də, Qarabağ bəylərbəyliyi digər Qızılbaş tayfasına verməyə tələsməmişdi. Yusif Xəlifə qardaşı oğlu Peykər Sultan tərəfindən öldürülmüşdü. Şah bəylərbəyliyi ilk öncə Peykər Sultana, sonra isə İmamqulu xan Qacara vermişdi. Məhəmməd Xudabəndə dövründə 1580-ci ildə Peykər Sultan Şirvan bəylərbəyi təyin edilmiş və nəticədə Qacar əyanlarının bir hissəsi Şirvana köçərək orada torpaq mülkləri almışdı (Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 122; Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов, с. 138, 150).

Səfəvi-Osmanlı müharibəsi (1578-1590) dövründə İmamqulu xan Qarabağ qoşunu ilə Azərbaycan uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişdi. Lakin 1588-ci ildə qızılbaşlar Arazın cənub sahillərinə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu zaman onlar arasında Qacar və İyirmidördlü tayfası da olmuşdu. F. Sümer yazır ki, II Şah İsmayıl və Məhəmməd Xudabəndə dövründə Qacarlar yenə Qarabağ bölgəsindəki yurdlarında yaşayırdılar. Bu zaman Qarabağ bəylərbəyi olan İmamqulu xan Osmanlı qüvvələri ilə vuruşaraq yurdunu qorumuş, Fərhad paşa ordusunun Qarabağı işğal etməsindən sonra tayfasının bir qismi ilə Arazbara çəkilmişdi. O, Qacarların Yivə obasından idi. Osmanlı işğalı zamanı Qarabağda Qacarlar, Otuzikili, Qazaxlar, İyirmidördlü, Qaramanlı və digər tayfalar yaşayırdı. Qarabağın Osmanlı idarəçiliyinə keçməsi nəticəsində qacarların bir hissəsi Osmanlı hakimiyyəti altında qalmaq istəməyərək Arazın cənubundakı Səfəvi torpaqlarına

köç etdilər (Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu., s. 145). İmamqulu xan Qacar özünün böyük hərbi sərkərdəlik qabiliyyəti nəticəsində Osmanlı ordusuna qarşı on ildən artıq mübarizə aparmışdı. Onun 1587-ci ildə Gəncədə ölümündən sonra Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar Qarabağ bəylərbəyi təyin olundu. Şərəf xan Bidlisinin yazdığına görə, 1588-ci il sentyabrın 1-də Fərhad paşa Gəncəni ələ keçirən zaman Məhəmməd xan Ziyadoğlu ətrafdakı 40-50 min evdən ibarət olan ulusunu Araz çayının kənarına köçürmüşdü. Fərhad paşa qacarlara burada da rahat buraxmamış və sentyabrın sonunda Arazbaraya yürüş edərək, onları və qoyun sürülərini qarət etmişdi (Şaraf-xan Bidlisi. Şarafname, t. 2, Per., pred., i pril. i prim. E.İ. Vasilğevoy, M, 1976, s. 292; 14. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkəz ellerini fethi (1451-1590), Ankara, 1976, s. 370; Nəcəfli T və Nəcəfli G. XVI-XVIII yüzilliklərdə Qacarların Azərbaycanın siyasi həyatında rolu. // Şah İsmayıl Xətai. Elmi -praktik konfransın materialları, Bakı, 2006, s. 50). M. Məsumun verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir ki, Qarabağ bəylərbəyliyi irsi olaraq Ziyadoğlu Qacar nəslinə idarə etmişdi. Şahverdi Sultanın nəvəsi Astrabadlı Xəlil xanın oğlu Məhəmməd xanın dövründə Ziyadoğlu nəslinə Osmanlı ordusu tərəfindən təkcə Şirvandan deyil, həm də Qarabağdan çıxarılmışdı. Beləliklə, Qacarlar Qarabağı tərk edərək Ərdəbil bölgəsində məskunlaşmışdılar (Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений..., с. 122-123).

Ziyadoğlu Qacarlar Qarabağın Osmanlı ordusu tərəfindən işğal edilməsi ilə uzun müddət barışmamışdılar. Məhəmməd xan Qacar 1589-cu ildə Qarabağa yürüş edərək Gəncə şəhərini mühasirəyə almışdı. Bundan xəbər tutan Təbriz mühafizi Cəfər Paşa I Şah Abbasa elçi göndərərək sülh danışıqlarının başlandığı bir

dövrdə bu hadisənin yolverilməz olduğunu bildirməsi öz nəticəsini vermişdi. Səfəvi şahı III Sultan Muradla sülh danışıqlarının başlandığını nəzərə alaraq Məhəmməd xan Qacarı Gəncə mühasirəsindən geri çağırmışdı (Kırzioğlu F. Göstərilən əsəri, s. 378).

Qarabağ ərazisi öz təbii şəraiti, əlverişli iqlimi, şəffaf suları, meşə örtüyü, yeraltı sərvətləri və eyni zamanda nadir otlqları, ovlaqları ilə zəngin olan tarixi bir vilayət olmuşdu. Kür və Araz çayları ilə suvarılan Qarabağ torpaqlarında bol taxıl, meyvə-tərəvəz, bostan bitkiləri, üzüm və s. becərilirdi. Qarabağın dağlıq və dağətəyi əraziləri heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar açırdı. Qədim dövrdən Qarabağ öz ipəyi ilə də məşhur idi. Səyah İohann Şiltberger Qarabağda Kür çayının sahillərində dünyada ən yaxşı ipəyin istehsal olunduğunu yazır (Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Б., 1984, с. 67).

Qarabağ Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. XVI yüzillikdə Azərbaycan ərazisindən keçən baş ticarət yolunun mühüm qolu Qarabağdan keçirdi. Qarabağ ticarət yolu Bəkrəbad kəndindən keçərək Araza çatır, sonra isə Qarabağ ərazisinə daxil olurdu. Araz sahilindən Gəncəyə kimi olan 34 fərsəxlik (210-220 km) yol daha sonra Şəmkir və Ağstafanı keçib Tiflisə çatırdı. Qarabağ yolunun ümumi uzunluğu 45 fərsəx (280-300 km.) olmuşdu.

Qarabağ əhalisi və onun etnik tərkibi haqqında ən mühüm məlumat 1593-cü ildə Osmanlı maliyyə məmuru İmamzadə Mehmed tərəfindən tərtib olunan "Gəncə-Qarabağ icmal dəftərin"də verilmişdir. Bu qaynaqda Osmanlı işğalı zamanı (1588-1606) Qarabağı tərk etməyərək osmanlıların hakimiyyəti altında qalan Qacar tayfasının 8 oynağının adı çəkilir:

1. Qaraca-Sevgülən Bərdə nahiyəsində, 2. Qaytaq- Bərdənin Sir nahiyəsində və Xaçın sancağının Çalaberd nahiyəsində, 3. Qolsuzlu- Bərdənin Sir nahiyəsində, 4. Ağcaqoyunlu- Xaçı-nın Çalaberd nahiyəsində, 5. Gəngəldilü- həmin ərazidə, 6. Əylənlü-yenə həmin yerdə, Bərdə və Gəncə ətrafında, 7. Şam Bayazi (Bayatı)- həmin yerdə, 8. Yıva-Qacar- Qaraağacda və Gəncə sancağında yaşayırdı (Kırzioğlu F. 1593 (H.1001) yılı Osmanlı vilayət Tahrir Defterinde anılan Gence-Karabağ sancakları "Ulus" və "Oymakları"- Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Cafaroğlu Özel Sayısı, sayı 10, Ankara, 1979, s. 205-206; Gfendiev O.A. Karabax v sostave..., s. 66).

Dəftərdə Qarabağda Qaramanlı tayfasından üç oymağın adı çəkilir: Aran-i Şəmkir nahiyəsində və Gəncə vilayətinin Axıstabad sancağında "qədimdən Qaramanlı və Kəsəmənli camaatı yaşayırdı". Hakarri sancağında və Dizakda Sorluk tayfası Hacı-Vacardıki və Hacı-Tırnagerd camaatı yaşayırdı. Gəncənin şimal-qərbində, Qazax bölgəsinin şərqində Şəmsəddinlilər (Gəncə vilayətinin Aran-i Şəmkir nahiyəsində), Gəncə sancağının Tavus nahiyəsində Qapanlu camaatı yaşayırdı (Kırzioğlu F. Gəncə-Qarabağ sancakları..., s. 207-208; Gfendiev O.A. Karabax v sostave..., s. 66).

Gəncə vilayətinin Qaraağac bölgəsində Hacılı (Hacılar) tayfasının 31 oymağının adı dəftərdə öz əksini tapmışdır: 1. Əlişarlu, 2. Bukavullu, 3. Canılı, 4. Çıraculu, 5. Davulu, 6. Davudlu, 7. Dəmirçilər, 8. Ton-Əli, 9. Əmir-Alyanlu, 10. Əmir-Həsənlu, 11. Qazılı, 12. Hindmallu, 13. Xəlifəli, 14. İsabəyli, 15. İsmail-Qazılı, 16. Qədim-İsmailü, 17. Kağan-Ərlü, 18. Qara-Sofılı, 19. Kərəməddinlü, 20. Qoruqçılı, 21. Qoyunlu-Mahmad, 22. Qül-Mahmudlu, 23. Kürələr, 24. Mirxanilü, 25. Sarsarlu, 26. Sazağanlu, 27. Səməlü, 28. Səməlü-yi Artuc, 29. Sökəlü, 30.

Oxunmur, 31. Törəlü (Kırzioğlu F. Gəncə-Qarabağ sancakları.., s. 207-208).

Gəncə vilayətinin Arazbar, Qaraağac, Bərdə və Şutur nahiyələrində "Otuzikilü" tayfası yaşayırdı: 1. Atlucalı- Bərdədə, 2. Padar-Arazbarda, 3. Bay-Əhmədli- Qaraağacda, 4. Buğdayüzü-Qaraağacda, 5. Cancanlı- Arazbarda, 6. Cavanşir- Arazbarda, 7. Döğər- Arazbarda, 8. Həsirlu- ərazi göstərilməyib, 9. Hüseynlü- Arazbarda, 10. Kəpənəkçi-Yevlaxda, 11. Kırqallu-Ağcabədidə, 12. Əski-Kumanlu-ərazi göstərilməyib, 13. Yeni- Kumanlu-ərazi göstərilməyib, 14. Lalə-Bükili- Gəncədə, 15. Maqsudlu-Xaçın sancağının Çalaberd nahiyəsində, 16. Maqsudlu-Bazirganlı-Nəhri-Hakda (Torpaq-Ark), 17. Maqsudlu-Həmidlü- Qaraağacda, 18. Mehmed-Şahlu- Şutur nahiyəsində Həməzlü yaxınlığında, 19. Monla-Əbdülcəllilü-Aran-i Gəncə nahiyəsində, 20. Monla-Əbdülməcidlü- Xaçında, 21. Müqəddəmlü- Arazbarda, 22. Sarı-Hacılı- ərazi göstərilməyib, 23. Silkəlü- Arazbarda, 24. Şirvanşalı- Bərdə vilayətində, Arazbarda, 25. Üç-Oğlan- ərazi göstərilməyib, 26. Yay-Okçu- Bərdədə, 27. Veysəllu- Çalaberdə yaşayırdı. Bu tayfaya məxsus yerdə qalan beş oymağın adı göstərilməmişdir (Kırzioğlu F. Gəncə-Qarabağ sancakları.., s.208-213; Gfendiev O.A. Karabax v sostave.., s.66-67).

Qarabağ düzündə, Bərdədən cənubda yerləşən becərilən torpaqlar "Otuzikilü"lərin adı ilə bağlı olmuşdu. XVI əsrdə bu ərazi xırda Azərbaycan tayfalarının yaratmış olduğu birliyin irsi mülkü olmuşdu. Bu birliyə daxil olan Cavanşir tayfası bu tayfaların irsi başçısı kimi tanınmışdı. İsgəndər bəy Münşinin 1628-ci il qızılbaş əmirlərinin siyahısında "Cavanşir, Otuzikilü tayfasının və Qarabağ əmirlərinin başçısı Otar Sultan" qeyd edilmişdir (Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XVI-XVII вв. Сб. статей по ис-

тории Азербайджана, вып. 1, Б., 1949, с.136; Эфендиев О.А. Карабах в составе..., с. 67). 1604-cü ildə Əmirgünə xan Qacar Arazi keçərək Qarabağa daxil olan zaman "Qacar tayfasının (el və oymaqları) və Qarabağın Otuzikilü tərəkəmələri şahsevən oldular".

Qarabağın "İyirmidördlü" tayfası da süni yolla azərbaycanlı və qismən kürd tayfalarının birliyi kimi yaranmışdı. Bəhs olunan Osmanlı icmal dəftərində bu tayfaya məxsus 18 oymağın adı çəkilir: 1.Əli-Şarlu- Bərdə vilayəti Sir bölgəsində, 2.Alpavut-Gəncə vilayətinin Yevlağ nahiyəsində, ayrıca Bərdənin Sir nahiyəsində, 3.Baxşayışlu- Şutur nahiyəsində, 4.Bəxtiyarlu-Qaraağacda, 5.Dərəbəylü-Yevlağ nahiyəsində, Qaraağacda, 6.Gödə-Əhmədlü- Yevlağ nahiyəsində, 7.Gökçəklü-Yevlağda, 8.Monla Əlillü-Yevlağ və Bərdədə, 9.Peyrə-mahmudlu-İncərud nahiyəsində, 10.Sarı-Hacılı-Çalaberd nahiyəsində, 11.Seydi-Zəng- Yevlağda, 12.Tobılı- Sir nahiyəsində, 13.Tokacılı- Yevlağ nahiyəsində və Bərdədə, 14. Tüləki-Bərdədə, 15.Tüllü- Qaraağacda, 16.Varvan- ərazi göstərilməyib, 17.Yasavullu- İncərud nahiyəsində, 18.Zənd-Yevlağ nahiyəsində. Bu ulusun da 6 oymağının adı qeyd edilməyib (Kırzioğlu F. Gəncə-Qarabağ sancakları..., s.213-214; Gfendiev O.A. Karabax v sostave..., s.67-68). "İyirmidörd" adlı inzibati dairə Tər-Tər çayı boyunca yerləşmiş və mərkəzi Bərdə olmuşdu. Şərəf xan Bidlisinin verdiyi məlumatlara görə, bu tayfa birliyi Şah Təhmasib dövründə yaranmış və Əhməd bəy Portal oğlu İyirmidörlü tayfa birliyinin başçısı təyin edilmişdi (Bidlisi Şaraf xan Şamsaddin. Şeref-name. Pervod, predislovie, primeçanie, prilocenie E.İ.Vasilgevoy, t.1, M, 1967, s. 370; Gfendiev O.A. Karabax v sostave..., s. 67).

Qarabağ bəylərbəyliyi Səfəvi imperiyasının on üç inzibati vilayətindən (bəylərbəyliyindən) biri olmuşdu. Bu vilayətin daxilində

dairələr (mahallar) mövcud olmuşdu. Dairələr çox zaman ölkə (feodal mülkü) kimi tayfa başçılarının irsi mülkiyyətində olmuşdu. O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Qarabağ bəylərbəyliyi dəqiq sərhədlərini müəyyən etmək çətin olsa da, təxmini olaraq onun tarixi Arran vilayətini, yəni Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə etdiyini söyləmək mümkündür. XVI yüzillikdə Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə mərkəzi Gəncə olan Axstabad, Cavanşir, Bərguşad, Qazax və Şəmsəddil dairələri daxil olmuşdur (Petruşevskiy İ.P. Qosudarstvo Azerbaydcanu v XVI-XVII vv., s. 134; Gfendiev O.A. Karabax v sostave., s. 68-69). Səfəvi imperiyasının dövlət quruluşu məsələlərinə həsr olunmuş "Təzkirətül-müluk" adlı əsərdə Qarabağ bəylərbəyliyi coğrafi vəziyyəti, inzibati bölgüsü və iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Burada Qarabağ bəylərbəyliyinə daxil olan və hakimlər tərəfindən idarə olunan Zəyəm, Bərdə, Ağstafa, Cavanşir, Bərguşad, Qara-Ağac, Lori-Pəmbək, Arazbar, Simavi və Tərkür adlı 9 nahiyənin adı sadalanır və onların iqtisadi və hərbi vəziyyəti haqqında mühüm statistik məlumatlar verilir (Bax: Mirzə Səmia. Təzkirətul-muluk (be kuşəş-e dr.S.M.Dəbirseyadi) Tehran, 1368, s.76-78). Səfəvi dövrünün rəsmi dövlət quruluşu və inzibati bölgüsü haqqında ən dəyərli və mötəbər mənbə olan "Təzkirətül-müluk"da Qarabağ ərazisində hər hansı bir xristian mülkiyyətinin mövcud olduğu qeyd edilməmişdir.

Beləliklə, XVI yüzillikdə Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibində qalmışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağ əhalisinin əsas hissəsini türk dilli Azərbaycan tayfaları və onun oymaqları təşkil etmişdi. Burada, həmçinin digər etnik qruplar (xristian albanlar və kürdlər) olsa da, onların rolu əhəmiyyətli səviyyədə olmamışdı.

Vəfa Quliyeva

MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNƏ QARŞI GENOSİD SİYASƏTİ

Ermənilərin Azərbaycana qarşı apardığı bu təcavüzkar siyasətin tarixçəsi var. Rus imperiyası XIX əsrdə Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Cənubi Qafqazı xristianlaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan torpaqlarına erməniləri kütləvi surətdə köçürməyə başladı. Köçürülən ermənilər əsasən İrəvan quberniyası, Qarabağ ərazilərində məskunlaşdırılırdılar. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarında erməni vilayəti yaradıldı. Tarixin müxtəlif mərhələlərində ermənilər addım-addım Azərbaycan torpaqlarını zəbt edib, tarixi abidələrini məhv edir və ya erməniləşdirir, yer adlarını dəyişdirirdilər. Bu səbəbsiz deyildi. Məlumdur ki, müəyyən etnosun bu və ya digər coğrafi məkanda təşəkkül tapmasının əsas sübutları maddi-mədəniyyət abidələri və toponimlərdir. Bunları erməniləşdirməklə ermənilər bu torpaqlardan bizim izimizi itirməyə çalışırlar. Ona görə bizim ən ümdə vəzifəmiz tarixin yaddaşları qorumaq və ermənilərin bu siyasətini dünya ictimaiyyəti qarşısında ifşa etməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, Sovet Rusiyası 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərə ilk dövlət yaratdı. XX əsrin 40-ci illərində rus-sovet tarixçiləri Cənubi Qafqazın tarixi konsepsiyasını işlədilər. Bu konsepsiyaya əsasən ermənilərin regionda qədim tarixə malik olan

yerli, köklü əhali olduğunu "sübuta yetirdilər". Faktiki olaraq Azərbaycan tarixi saxtalaşdırılaraq erməni tarixi kimi təqdim olundu. Azərbaycan tarixçiləri müəyyən obyektiv səbəblərdən bu konsepsiyadan kənara çıxma bilmirdilər. Yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan tarixçiləri bir sıra konseptual məsələlərə yeni prizmadan yanaşdılar. Zəngin mənbələrə əsaslanaraq müəyyən edildi ki, ermənilər heç bir tarixi dövrdə Cənubi Qafqazda dövlətçilik ənənəsinə malik deyildirlər. Yəni heç bir tarixi dövrdə ermənilərin Qafqazda dövləti olmayıb. İlk erməni dövləti 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarında yaradılıb.

Bu gün Qarabağda yerləşən abidələr də kütləvi surətdə ermənilər tərəfindən dağıdır və erməniləşdirilir. Azərbaycanın 20% torpağının işğalı onunla əsaslandırılır ki, bu torpaqlar ermənilərin tarixi əraziləridir və buna da onların haqqı var. Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə yerləşən alban-xristian abidələri ermənilər tərəfindən mənimşənilir və erməni mədəniyyət abidələri elan edilir. Bu haqda rus, erməni, avropa dillərində "əsərlər" çap olunur. Bunlardan Samvel Karapetyanın "Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni mədəniyyət abidələri" və Şaqen Mkrtçyanın "Artsaxın xəzinəsi" əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Bu kitablar bir neçə dildə, 2000-ci ildə nəşr olunub. Burada Dağlıq Qarabağda yerləşən alban abidələri erməniləşdirilir, Azərbaycan yer adları sadəcə olaraq erməni dilinə tərcümə olunur və müəlliflər bu arqumentlərə əsaslanaraq sübut etməyə çalışırlar ki, bu ərazilər ermənilərin tarixi əraziləridir və 1830-cu illərə qədər burada ancaq ermənilər yaşayıb.

Lakin qeyd olunan ərazidə, yaxın zamanlara qədər həm Dağlıq Qarabağ ərazisində, həm də ona sərhəd və ermənilər tərəfindən hal-hazırda işğal olunmuş zonada külli miqdarda xanəqahlar, türbələr, pirlər, monumental tikililər, orta əsr qəbristanlıqları, məscidlər

və s. müsəlman abidələri mövcud idi. Artıq uzun müddətdir ki, biz bu ərazilərə nəzarət edə bilmirik və bu abidələrin indiki vəziyyə-tindən xəbərimiz yoxdur.

Bu abidələrin üzərində olan yazılar memarların, alimlərin, xə-tətlərin, nəqqaşların, sufi şeyxlərinin, Azərbaycanda memarlıq məktəblərinin banilərinin adlarını aşkarlayır.

Həkəri çayının hövzəsində yerləşən bir sıra türbələr öz memar-lıq-konstruktiv formasına görə seçilir. Bunlardan Zəngilan rayonu-nun Məmmədbəyli kəndində yerləşən Yəhya bin Məhəmməd tür-bəsi, Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndində yerləşən Şıxbaba türbəsi diqqəti cəlb edir. Türbənin ətrafında orta əsr qəbristanlığı yerləşir. Türbədən bir qədər aralı Şeyxzadə Şeyx abd as-Salam bin Şeyx Qi-yas əd-Dinin (1358-ci il) məzarı yerləşir. Türbənin ətrafında şeyxin davamçılarının məzarları üzərində baş daşları var idi. Yazıların mə-tinə, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə, bədii tərtibatına görə Şıx Baba xanəqahının Qədriyyə sufi cəmiyyətinə aid olduğu müəyyənleşdi-rilmiş və fəaliyyət dövrü XII-XIV əsrlərə aid edilmişdir.

Bu ərazilərdə XIV-XIX əsrlərə aid sənəduqə, başdaşı formalı, qoç, at heykəlli qəbir daşları ərəb-fars-azərbaycandilli yazılarla və müxtəlif relyeflərlə Azərbaycan xalqının həyat, məişətinin müxtə-lif tərəflərini əks etdirir, xalqın tarixinə, toponimikasına, xalq təbə-bətinə, etnoqenez məsələlərinə aydınlıq gətirməklə, Azərbaycanın orta əsr mədəni həyatına dair bir sıra məsələləri işıqlandırır.

Azərbaycanın Laçın rayonunun Malıbəyli kəndində aşkarlanmış üç at heykəlli qəbir daşında (XVI-XVII əsrlər) və Armazisxevidə yerləşən (XIV əsr) at heykəlli abidənin bud tərəfində həkk olunmuş Oğuz türk tayfalarına məxsus tamqalar üfüqi və bir şaquli xətt çox maraqlıdır. Qarabağ abidələrindəki epigrafik məlumatlardan və təsviri incəsənət motivlərindən Cənubi Qafqazda azərbaycan

xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış qədim türk tayfalarının məskunlaşmasını müəyyən etmək olur.

Laçın rayonunun Malibəyli, Göləbird kəndlərində at heykəlli qəbir daşlarında günəş simvolunun və əlində quş tutmuş insanın təsvirləri var. Məlumdur ki, qədim türk xalqlarının tanrısı Humay quşu idi. Bunun abidələrin üzərində təsvir olunması, guman ki, abidələri dağılmadan qoruma məqsədi daşıyırdı.

Epiqrafik abidələr Qarabağda gedən tikinti işlərindən, Elxanilər dövrü və Qarabağ xanlarının mədəni-maarif fəaliyyətindən xəbər verir.

Bu abidələr sırasına Füzuli rayonunun Babı kəndində yerləşən səkkiz güşəli Şeyx Babi Yəqub (XIII əsr) türbəsini aid etmək olar.

Bərdədə bir türbə və Axsadanbaba türbəsinin binövresinin qalıqları var. Bu naxçıvanlı memar Əhməd bin Eyyub əl-Hafiz an-Naxçıvaninin işidir.

Cəbrayıl rayonunda Diridağ yaylasında orta əsr qəbristanlığı yerləşir. Orada dağılmış türbə binası var. Türbənin ətrafında müxtəlif bədii formaya malik qəbir daşları qalıbdır, onlardan ikisi qoç heykəllidir və Azərbaycanın digər dağətəyi rayonlarında mövcud olmuş abidələrin analoqudur.

Laçın rayonunda Ağoğlan məbədinə gedən yolun sağında XVI əsrin at heykəlli və sənduqəformalı qəbir daşları var idi. Cicimli kəndində 1790-1791-ci ildə çaylaq daşından düzbucaqlı planda tikilmiş məscid binası mövcuddur.

Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndində orta əsr qəbristanlığının yerində sənduqəformalı qəbir daşı qalmışdı (1024 h.=1615 il). Qarğabazar kəndində "Şah Abbas" karvansarasından yuxarı, qayanın üstündə "Qiyas əd-Din" məscidi durur. Yerli əhali onu "Şah Abbas" məscidi adlandırırdı. Kənddə yerləşən bulağın üzərində üç sətirli ərəbdilli yazı var. Yazıda deyilir ki bulağı 1305 ildə Gəncəli Əmir Qarğabazarlının oğlu tikdirib.

Qarabağ xanı Pənah xanın mərmər başdaşısı Ağdamda yerləşən türbəsindən Azərbaycan Tarix muzeyinə köçürülüb.

Şuşa şəhərində memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağlı tərəfindən inşa edilmiş iki məscid və iki mədrəsə binası var. Bu haqda məlumatı məscidin üzərindəki kitabə xəbər verir. Memarın adına Füzuli rayonunun mərkəzində yerləşən məscidin, Bərdə şəhərində, Ağdamda olan məscidlərin, Şuşa şəhərinin bir sıra məhəllə məscidlərinin üzərində də rast gəlmək olar. Bütün bu abidələr XIX əsrin ikinci yarısına aiddir. (М.С.Неймат. Надписи джума мечети, находящейся в городе Шуше. Изв. АН Аз.ССР. Серия общественных наук, №1, 1961 г., сс.47,58 (на аз.яз.); ее же "Эпиграфические памятники Карабаха. С-1 "Азербайджан и азербайджанцы" №11-12, 2002 г.; Р. Гарабаглы. Архитектор Кербалаи Сафихан Гарабаги. Баку, 1995, сс. 18-24, 30-35, 40-57).

XIX əsrin sonunda Şuşada 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Bunlar: Yuxarı Came məscidi, Aşağı Came məscidi, Təzə məhəllədə təmir olunmuş məscid, Malıbəyli, Gulablı, Şelli, Yusifcanlı, Mərəzəli, Xəzəristan, Lembran, Ağcabədi, Xəlil Fəxrəddinli, Xunaşın, Qərar kəndlərində məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Şuşa qəzasında Hacı Yusifli, Heydəri, Hamam, Cula, Məriyanlı, Rahatlı, Dəmirçi, Hacı Mircanlı, Çoluçağa, Məhəli, Çuxur, Quyluq, Dördlər qurdu, Qapan kəndlərində də məscidlər var idi. (MDTA f.290, siy. 24, iş №124, vər. 5,6).

Həmin illərdə Cəbrayıl qəzasında 15 məscid və 16 məscid baxışsı mövcud idi. (MDTA f. 291, siy. 21, iş № 255, vər. 35-37; orada siy. 2, iş № 555, vər 58-75). 1911-ci ildə şəhər məscidlərinin sayı Füzuli qəzasında 19, Şuşa qəzasında 50-yə çatır. (В.А.Кулиева. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Азербайджана в XIX нача-

ле XX вв. в ракурсе армяно-азербайджанских политических отношений. Баку, 2003, сс. 55-56). Hal hazırda bu abidələrin çoxu məhv olunub.

Ümumiyyətlə son 200 ildə azərbaycan xalqı, onun maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən genosidə məruz qalmışdır. Azərbaycan torpaqlarının işğalının ardınca kütləvi surətdə abidələr məhv olunur, erməniləşdirilir, yer adları dəyişdirilir. Nə qədər ki, Azərbaycan torpaqları işğal altındadır, bu mənəvi genosid davam edəcək.

Zahid Oruc

MİLLİ MARAQLARA QƏTİYYƏTLİ YANAŞMA
RƏSMİ BAKININ PRİNSİPIAL VƏ QƏTİYYƏTLİ
MÖVQEYİ SAYƏSİNDƏ İŞGALÇI
ERMƏNİSTAN "GEOSİYASİ DALANA" DİRƏNİB

Cənubi Qafqaz regionunda sülh və təhlükəsizliyi, qlobal enerji-kommunikasiya layihələrini ciddi şəkildə təhdid edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına və xalqımızın mənafeyinə uyğun həlli rəsmi Bakının xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdəndir.

Münaqişənin həlli ilə bağlı ulu öndərimiz Heydər Əliyevin beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmaqla müəyyənləşdirdiyi prinsiplərdən çıxış edən dövlət başçısı cənab İlham Əliyev yeni siyasi mexanizmlərin tətbiqi yolu ilə prosesi Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun irəliyə aparmağa müvəffəq olmuşdur. Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində doğma torpaqlarından didərgin düşmüş soydaşlarımızın problemlərinin müzakirəsinə həsr olunmuş son müşavirədə də Prezident İlham Əliyev münaqişənin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlara bir daha aydınlıq gətirmiş, müəyyən qərəzli qüvvələrin əsassız fərziyələrinə birdəfəlik son qoymuşdur. Dövlət başçısının dərin məzmunlu çıxışı növbəti dəfə təsdiqləmişdir ki, danışıqlar prosesi məhz Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən prinsiplər çərçivəsində aparılır.

Rəsmi Bakı real situasiyanı düzgün dəyərləndirərək, münaqişənin həlli prosesinə təsir amillərini gücləndirmək siyasətinə üstünlük verir. Münaqişənin həllinə beynəlxalq səviyyədə yönəlmiş səylərin güclənməsi, ATƏT-in Minsk Qrupu səviyyəsində danışıqların konkret həll formatında aparılması rəsmi Bakının mühüm siyasi-psixoloji üstünlüyü kimi diqqəti çəkir. Cənab İlham Əliyev münaqişənin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi çərçivəsində həllini mümkün saydığını, sülh danışıqlarının da yalnız bu formatda aparıla biləcəyini qətiyyətlə vurğulayaraq aydın və qətiyyətli mövqe ortaya qoymuşdur. "Bizim tələbimiz ondan ibarətdir ki, işğal olunmuş bütün torpaqlar heç bir şərt qoyulmadan azad olunmalıdır. Düzdür, əvvəlki mərhələlərdə təkliflər ondan ibarət idi ki, 5 rayon azad olunsun, Kəlbəcər və Laçın rayonları qalsın, gələcək danışıqların mövzusunda çevrilsin. Biz buna heç vaxt razılıq verməmişik. Çünki biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, Kəlbəcər və Laçının Azərbaycana qaytarılması hansısa şərtlərlə uyğunlaşdırılsın. Ona görə danışıqların indiki mərhələsində ümumi razılıq var ki, 7 rayon işğalçı qüvvələrdən təmizlənir, Azərbaycana qaytarılır. Əlbəttə, biz başa düşürük ki, bunu mərhələli yolla edə bilərik, amma bu mərhələ çox uzana bilməz" - deyən Prezident İlham Əliyev Ermənistanla aparılan danışıqların nəticə verməyəcəyi təqdirdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası üçün digər zəruri vasitələrdən, konkret desək, hərbi yoldan istifadə olunması məsələsinin müzakirəyə çıxarılacağını açıq bəyan etmişdir. Bu qətiyyətli bəyanatı ilə Prezident İlham Əliyev Azərbaycandan güzəşt umanlara sərt mesaj ünvanlamış, xalqın heç zaman ərazi itkisi ilə barışmayacağını bir daha izhar etdirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə bildirdiyi kimi, təcavüzkar ölkə Azərbaycanın çox güclü, mobil və peşəkar orduya malik ol-

duğunu aşkar duymalı və bu, psixoloji təsir amili aparılan danışıqların pozitiv məcrada getməsinə təmin etməlidir. Azərbaycan haqlı mövqeyini bundan sonra da müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda müdafiə etmək, Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin daha qlobal miqyasda ifşasına nail olmaq, ideoloji-təbliğati sahədə psixoloji üstünlüyü ələ almaq üçün diplomatik fəaliyyətini davam etdirməlidir. Prezident İlham Əliyevin münafişənin həlli istiqamətində yeritdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yenə də Ermənistanın mövqeyinin beynəlxalq hüquq baxımından əsassızlığını sübuta yetirmək, təcavüzkar ölkəni Cənubi Qafqazdakı dinamik inkişaf prosesindən, qlobal enerji-kommunikasiya layihələrindən təcrid etmək, ən nəhayət, Azərbaycanın iqtisadi-hərbi qüdrətini artırmaqla qarşı tərəfin mövqeyinə təsir göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Dövlət başçısı İlham Əliyev münafişənin hərbi yolu ilə həlli variantının aktuallaşma biləcəyini istisna etməmişdir: "Hərbi sahədə biz tam hazırıq ki, öz doğma torpaqlarımızı işğalçılardan azad edək. Bundan sonra da hazırlaşacağıq, hərbi qüdrətimizi daha da artıracağıq və ələ edəcəyik ki, bizim ordumuz Ermənistanın ordusundan on dəfə güclü olsun. Bu vəzifə qoyulub və biz buna nail olacağıq. Bizim gördüyümüz işlərin tarixi də göstərir, qarşıya hansı vəzifəni qoyuruqsa, onu da həll edirik. Vaxtilə mən deyəndə ki, bizim hərbi xərclərimiz bir milyard dollar olacaq, bəziləri buna inanmırdı. Amma indi bu reallıqdır və bu da son hədd deyildir. Biz həm peşəkarlığı artırırıq, hazırlığı artırırıq, həm də maddi-texniki bazanı artırırıq və hazırlaşırıq".

Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən qüdrətlənməsi, respublikamızın hərbi büdcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması fonunda danışıqlar prosesi də keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ermənistan rəsmilərinin ictimai rəyə hesablanmış ənənəvi və populist

bəyanatlarına rəğmən, son 5 ildə təcavüzkar dövlətin mövqeyində nəzərəçarpan diplomatik geriləmələr müşahidə edilmişdir. Rəsmi Yerevan 2004-2008-ci illərdə ciddi diplomatik təpkilər qarşısında münafişənin mərhələli həlli ilə bağlı müzakirələrə qatılmağa məcbur olmuşdur. Təcavüzkar dövlətin "Praqa prosesi", yəni, "mərhələli həll" modeli ətrafında danışıqları davam etdirməsi rəsmi Bakının mühüm diplomatik nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanın hər zaman israr etdiyi yanaşma - məsələnin mərhələli həlli prinsipi ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən dəstəklənir və danışıqları aparan tərəflər - Ermənistan və Azərbaycan bu prosesin iştirakçılarıdır. Prezident İlham Əliyev həmsədrlərin iştirakı ilə keçirilən danışıqların ərazi bütövlüyü prinsipi çərçivəsində aparılmasını da haqlı olaraq Azərbaycanın mühüm uğuru kimi dəyərləndirir.

Azərbaycan Prezidenti münafişənin həlli prinsipləri ilə bağlı prinsiplial mövqeyini bir daha ortaya qoyaraq Dağlıq Qarabağ ermənilərinin "öz müqəddəratını təyin etməsi" iddiasının tamamilə cəfəng və reallığa adekvat olmadığını vurğulamışdır. SSRİ dağıldıqdan sonra separatizm postsovet məkanında inanılmaz dərəcədə siyasətin aparıcı amilinə çevrilmiş, bəzi hallarda hətta "milli-azadlıq hərəkatı" kimi qondarma və saxta məzmun almışdır. Reallıqda isə bu münafişələrin kökündə millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi arzusu deyil, ərazi ilhaqı, təcavüzkarlıq niyyəti dayanır. Əlbəttə, milli özünü təyin - öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi hər bir xalqın beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş müstəsna hüququdur və Azərbaycan dövləti bu hüquqa hörmətlə yanaşır. Lakin beynəlxalq normalara görə, müstəqil dövləti olmayan xalqlar müəyyən hüquqi çərçivədə öz müqəddəratını təyin etmək iddiası ilə çıxış edə bilərlər. Erməni xalqının isə müstəqil dövləti var və bu baxımdan, Dağlıq Qarabağdakı separatçı erməni rejiminin belə bir iddia

ilə çıxış etməsinin hüquqi və siyasi əsasları yoxdur: "Azərbaycan ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına heç vaxt razılıq verməyəcəkdir. Dağlıq Qarabağda yaşayan insanlara, ermənilərə və oraya qayıdacaq azərbaycanlılara yüksək özünüidarə statusu verilə bilər. Bu barədə də danışıqlar zamanı bütün mərhələlərdə - 1990-cı illərdə, indiki zamanədə dəfələrlə Azərbaycan rəhbərliyi öz sözünü demişdir. Dünyada və Avropada olan ən yüksək muxtariyyət statusu öyrənilə bilər, - daha doğrusu, biz bunu bilirik və tətbiq oluna bilər. Əgər belə bir razılaşma variantı olarsa, əlbəttə ki, biz buna hazırıq, biz buna gedəcəyik və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək, eyni zamanda, nəhayət, bölgədə sülh yaranacaq və iki ölkə arasında gələcəkdə münasibətlər normallaşacaq".

Müasir dövrdə iqtisadi maraqların daha üstün mövqelərə çıxdığını nəzərə alsaq, münaqişənin həllində hansı tərəfin daha böyük təsir imkanlarına malik olduğunu anlamaq çətin deyil. Üstəlik, Ermənistanın təcavüzü ilə üzleşmiş Azərbaycanda yüksək döyüş qabiliyyətli, hərtərəfli təchiz olunmuş ordunun formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlar son illərdə daha da intensivləşmişdir. Həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində respublikamızın iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə güclənməsi Prezident İlham Əliyevə bu sahədə ardıcıl tədbirlər həyata keçirməyə, hərbi xərcləri durmadan artırmağa imkan vermişdir. Dövlət başçısı ölkəmizin hərbi potensialının daha da gücləndirilməsi, bu prosesdə qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinə istinad olunması kimi mühüm məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycanın 2008-ci ilin dövlət büdcəsində ən böyük vəsait də məhz Azərbaycan ordusu üçün nəzərdə tutulmuş, Prezident İlham Əliyevin vəd etdiyi kimi, ölkəmizin təkə hərbi büdcəsi bütövlükdə Ermənistanın dövlət büdcəsinə çatmışdır. Bütün bunlar isə 2008-ci ilə münaqişənin həlli ilə bağlı danı-

şıqların Azərbaycanın maraqlarına uyğun keçməsinə şərtləndirən mühüm amillərdir.

Prezident İlham Əliyevin dövlətimizin milli maraq və mənafelərini yüksək səviyyədə təmin etməsi, həmçinin Azərbaycanın sürətli inkişafı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində uğurlu nəticə əldə edilməsinə, problemin beynəlxalq hüquq normaları, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həll edilməsinə böyük inam yaradır.

KİTABDAKILAR

- Akif Aşırılı**, *"Şərq" qəzetinin baş redaktoru*
 "Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ Hərəkəti
 (1918-ci il dövrü mətbuatının materialları
 əsasında)".....5
- Akif Nağı**, *tarix elmləri namizədi*
 "Ermənilərin ilk ərazi iddiaları və
 Cümhuriyyət dövrü".....15
- Arif Yunusov**, *tarix elmləri namizədi, politoloq*
 "Nə sülh, nə müharibə şəraitində Dağlıq Qarabağ
 münaqişəsinin nizamlanmasına dair danışıqlar prosesi".....25
- Boran Əziz**, *tarix elmləri namizədi*
 "Azərbaycan qaçqınları (1918-1920)".....50
- Elçin Əhmədov**, *siyasi elmlər namizədi*
 "Şuşanın tarixi və siyasi strateji əhəmiyyəti".....65
- Elçin Əhmədov**, *siyasi elmlər namizədi*
 "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair
 ABŞ, Türkiyə və Rusiyanın siyasəti".....79
- Elçin Mehraliyev**, *filologiya elmlər namizədi*
 "Azərbaycan ədəbiyyatı Qarabağın işğalı
 problemi haqqında".....93
- Əli Abasov**, *fəlsəfə elmləri doktoru*
 "Praqa prosesinin yekunları".....105

Ələmdar Şahverdiyev, tarix elmləri namizədi	
"Xəzər hövzəsi regionunda Naxçıvanın yeri (1914-1918)".....	110
Ədalət Mustafayev,	
"Erməni separatizmi və onların himayədarları".....	115
Firdovsiyyə Əhmədova, tarix elmləri namizədi	
"Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri: ikitərəfli danışıqlar təcrübəsi".....	122
Feliks Sersvadze, politoloq	
"Və daha sonra?".....	132
Güntəkin Nəcəfli, tarix elmləri namizədi	
"Qarabağın xristian mülükləri və ermənilərin Qarabağda dövlət yaratmaq cəhdləri".....	137
İlqar Niftəliyev, tarix elmləri namizədi	
"XX əsrin 20-ci illərində ermənilərin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşdirilməsi məsələsi".....	149
İsmayıl Musa, tarix elmləri doktoru	
"Qars müqaviləsi və erməni siyasi dairələri".....	153
İradə Məmmədova, tarix elmləri namizədi	
"Qarabağ və Lənkəran xanlıqlarının ərazisi üzrə Rusiya və Qacarlar dövləti arasında sərhəd mübahisələri (1813-1828)".....	156
İlhamə Hüseynova,	
"1918-ci il və azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti".....	163
Kərim Şükürov, tarix elmləri doktoru	
"Terror və demoqrafiya".....	167
Məryəm Oruclu, tarix elmləri namizədi	
"Qarabağ probleminin həlli ilə əlaqədar təklif edilən variantlar və onların mahiyyəti".....	170

Mərziyyə Nəcəfova, "Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatşünaslıqda işlənmə istiqamətləri".....	177
Mehdi Şərifov, <i>hüquq elmləri namizədi</i> Öz müqəddaratını təyinetmə hüququ subyektlərinin konstitusion - hüquqi nəticələri.....	184
Nigar Gözəlova, "Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının ingilisdilli tarixşünaslıqda tədqiqi".....	192
Rafiq Səfərov, <i>tarix elmləri namizədi</i> "Kür-Araz vadisi tarixi dönüş dövrlərində".....	200
Rəna Mirzəzadə, <i>fəlsəfə elmləri doktoru,</i> Lalə Mövsümova, "Albaniya qanunvericilik aktlarında qadınların yeri".....	214
Salidə Şərifova, <i>filologiya elmləri namizədi</i> "Qarabağ romanı" janrında qələmə alınmış romanlarda xronotop".....	224
Tofiq Həsənov, <i>tarix elmləri namizədi</i> "1906-cı il Şuşa hadisələrinə dair".....	231
Tofiq Nəcəfli, <i>tarix elmləri namizədi</i> "Qarabağ XVI əsrdə".....	237
Vəfa Quliyeva, <i>tarix elmləri doktoru</i> "Maddi mədəniyyət abidələrinə qarşı ermənilərin qenosid siyasəti".....	249
Zahid Oruc, <i>millət vəkili</i> "Milli maraqlara qətiyyətli yanaşma".....	255

**QARABAĞ
AZADLIQ TƏŞKİLATI**

**“QARABAĞ
DÜNƏN, BU GÜN
VƏ SABAH”**

**Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyətinin 90
illiyinə həsr olunmuş
7-ci elmi-əməli
konfransın materialları**

KOMPÜTER TƏRTİBATI:

Sahib QƏNİYEV

YIĞICI:

*Flora NADİROVA,
Gülzar MƏMMƏDLİ*

Çapa imzalanmışdır: 05.07.2008

Formatı 60x84 1/16.

Fiziki ç/v 16,5; ş.ç/v 15,35.

Tirajı 1000

Pulsuz paylanır

QANUN NƏŞRİYYATI

Bakı, AZ 1001,

Natəvan döngəsi 1.

Tel: 493-84-30; 437-52-84;

431-16-62; 498-76-04

Faks: 493-84-30

E-mail: ms@azdata.net

Web: www.qanun.az

QANUN NƏŞRİYYATI

BAKI ŞƏHƏRİ, NATƏVAN DÖNGƏSİ 1.

TELEFAXS: 4375284; 4987604;

4938430; 4311662

E-MAIL: MS@AZDATA.NET

WEB: WWW.QANUN.AZ